

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. В. ГЕТЬМАНА
КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КНУ ім. Т. ШЕВЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЛНУ ім. І. ФРАНКА

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Науково-практичний журнал

EUROPEAN PERSPECTIVES

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
V. HETMAN KYIV NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY
KYIV INTERNATIONAL UNIVERSITY
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE
DIPLOMATIC ACADEMY OF UKRAINE
THE NATIONAL INSTITUTE FOR STRATEGIC STUDIES
INSTITUTE OF INTERNATIONAL RELATIONS KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS OF IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

№ 3, 2015

Спеціалізоване
видавництво

Specialized
publishing house

ЗМІСТ

ПРАВО

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

МЕЛЕНКО С.Г. ФЕНОМЕН РЕЦЕПЦІЇ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО СТОЇЦИЗМУ В ДАВНЬОРИМСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА.....	5
РЕМІНСЬКА Ю.Ю. ІДЕЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В АМЕРИКАНСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ	12
ПАРУТА О.В. ГЕНЕЗА ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВУ ІДЕНТИЧНІСТЬ.....	18

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

ЧЕРНОВСЬКИЙ О.К., ФЕДІНА А.В. ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРИ ВДОСКОНАЛЕННІ СУДДІВСЬКОЇ ОСВІТИ	26
ЛОГВИНЕНКО М.І., ЮРКОВСЬКИЙ Ю.О. ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНСПЕКТОРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ СУДДІВ УКРАЇНИ.....	32
ДОЛЖЕНКО К.І. СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ОСНОВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	36
ІЛЬНИЦЬКИЙ О.М. ВЗАЄМОДІЯ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ З МЕТОЮ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ.....	43
ФЕДЕЛЕШ М.М. ПРИНЦИПИ ОФІЦІЙНОСТІ ТА ПУБЛІЧНОСТІ В РЕЄСТРАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ	47
ТОКАР-БАЛАЖ Я.І. ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ В АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ (ДО ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ)	53
КОВАЛЬЧУК А.Ю. СУЧАСНА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ.....	59
ЦАРЕНКО О.М. ВІДОМЧА НОРМОТВОРЧІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	63
ПОГРЕБНЯК О.С. ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	69
КЛИМАК М.В. НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ.....	74

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МАРЧАК В.Я., СЕМЕНЮК К.К. ЩОДО ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ	78
КОРОЛЬ В.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОГО (АБСОЛЮТНОГО) ІМУНІТЕТУ СВИДКА ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ	83
ШУМЕЙКО Д.О. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У ДОКАЗУВАННІ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ	90
ЧЕКОТИЛО В.І. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	96
БОРТНИК В.А. УЧАСНИКИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, ЯКІ Є ОБ'ЄКТОМ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ	101
ДАВИДОВА Д.В. ПОКАЗАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ	108

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

НЕСТЕРЕНКО Н.М. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	116
СЕРГІЄНКО О.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ЗАБУДОВИ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ	123
СОЛОД І.В. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	129

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

КАРМАН Я.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ ЕНЕРГЕТИКОЮ В РАМКАХ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ	135
МУЗИЧЕНКО О. КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДЕРЖАВНІЙ СТРУКТУРІ США	143
ШЕВЧЕНКО Д.С. ТЕРОРИЗМ У КОНТЕКСТІ ПРАВА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ	148

БАНКІВСЬКА ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ПОПОВА С.М. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	154
ПОПОВА Л.М. ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ФАКТОР ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ ТА КРИМІНАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА.....	161

ЕКОНОМІКА

ЧЕН Х. ОЦЕНКА И ПЕРСПЕКТИВЫ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ МЕЖДУ КИТАЕМ И СТРАНАМИ СНГ	166
КОЗЬМУК Н.І. ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК СИСТЕМНЕ БАГАТОПЛАНОВЕ ЯВИЩЕ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ОПОДАТКУВАННЯ	171
КУЛИКОВСКАЯ Е.В. КООПЕРАЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА КАК ФОРМА СОТРУДНИЧЕСТВА ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКЦИИ	178
КАНЦІР І.А. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	183
БОНДАРЕНКО А.І. МОДЕЛЬ ЦІНОУТВОРЕННЯ БАНКІВСЬКИХ ПРОДУКТІВ, ЩО ВРАХОВУЄ РИЗИКИ	189
КРИВЕНЦОВА А.М. ОЦІНЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ СТРАХОВИХ КОМПАНІЙ - ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	196

ДИСКУСІЇ, ОБГОВОРЕННЯ, АКТУАЛЬНО

ЯГОЛЬНИК О.М. ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ І ПІДРОЗДІЛІВ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗБІЙНИХ НАПАДІВ НА ІНКАСАТОРІВ.....	206
ЯРМОЛЕНКО О.С. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЗАКОННИХ ВИМОГ ПОСАДОВИХ ОСІБ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ.....	213
ЗАЯЦЬ Р.Я. ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРАВА НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ УСТАНОВ МВС УКРАЇНИ	218

ФЕНОМЕН РЕЦЕПЦІЇ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО СТОЇЦИЗМУ В ДАВНЬОРИМСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

МЕЛЕНКО Сергій Гаврилович - доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри європейського права та порівняльного правознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

УДК 340.12

В статті на основі аксіологічного аналізу соціально-політичних умов формування древньоримської державності робиться спроба пояснення виникнення феномена рецепції давньогрецьких ідей стоїцизму в древньоримському соціумі. Указується на те, що саме завдяки факту завоювання давньогрецьких земель Римським державством відбувається не тільки формування нового соціально-політичного строю древнього Рима, але й на основі синтезу давньої філософсько-правової ідеології та нових суспільно-політичних реалій, формується нова світоглядна сфера, яка не тільки надає можливість набуття нових якостей давньогрецької філософсько-правової парадигми, але й викликає потужне подальше розвиток всієї філософсько-правової думки в цілому

Ключові слова: стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм, перипатетизм, платонізм, еkleктицизм, Сенека, Музоній Руф, Гієрокл, Епіктет, Марк Авлелій.

Постановка проблеми

Завоювання Римом територій, на яких свого часу сформувалася та розвинулася давньогрецька цивілізаційна платформа, призвело до виникнення незворотних еволюційних процесів трансформації усього комплексу соціальних відносин та зв'язків, що існували на теренах Римської імперії у цілому. Причиною зазначеної трансформації були неосіненні здобутки давньогрецької цивілізації у всіх без виключення сферах людського буття. Римська держава не в

силах була протистояти експансії грецької культури, науки, філософії тощо. Досить цікавим феноменом виявилось те, що на римських теренах отримали новий імпульс до розвитку сформульовані давньогрецькими мислителями ідеології. Нових рис набувають стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм, платонізм, перипатетизм. Особливо значного поширення набули ідеї стоїцизму, які завдяки давньоримській трансформації набули нових якісно-аксіологічних ознак. Й саме аналізу проблематики стоїцизму в Римській державі й присвячується дана стаття.

Ступінь наукової розробки

Важливий внесок у процес дослідження проблематики впливу історичних особливостей давньогрецької філософії права на процеси становлення римської державно-правової системи зробили такі вчені, як С.С.Аверінцев, Е.Анерс, В.Бертольд, В.М.Вовк, М.В.Костицький, І.М.Луцький, С.В.Пролеєв, Б.Рассел, Є.М.Трубецької, К.Форлендер та інші. Однак, не применшуючи ролі та значення напрацювань зазначених науковців, комплексного аналітичного дослідження проблематики рецепції давньогрецького стоїцизму в римській філософії права у вітчизняній науці проведено ще не було.

Мета статті – аналіз феноменології давньогрецького стоїцизму в римській філософії права.

Виклад основного матеріалу

Рим, як одне із міст-полісів Апеннінського півострова, згідно з історичною традицією, був заснований у 753 р. до н. е. З моменту заснування це поселення жодним чином не вирізнялося серед значної кількості подібних йому міст-держав, які тоді існували на Апеннінському півострові. Експансіоністські ж устремління, притаманні римлянам, набули виразного прояву у 275 році до н. е., коли їм вдалося за допомогою військової сили підкорити цілий ряд сусідніх міст-держав. Зазначені події надали змоги римлянам здобути домінуюче положення у південній частині Італії. Рим стає досить сильним державним утворенням, унаслідок чого значно посилює власний вплив у регіоні Середземномор'я. Однак указані процеси принесли Римові не лише славу, але й зламали сталі стереотипи, що утверджувалися в тогочасному суспільстві упродовж досить тривалого часового періоду. Мова йде про те, що із розвитком процесів завойовницького набуття римлянами значних територіальних володінь власного змістовного наповнення позбуваються феномени полісного суспільства, системи управління, нормативного регулювання. Унікальність полісу полягала в тому, що його життя проходило, так би мовити, на очах пересічного громадянина чи жителя міста-держави. У полісній системі кожен громадянин ототожнював особистий інтерес з інтересом суспільним, він відчував себе значущою для міста-держави особою, адже від нього певною мірою залежав розвиток тих чи інших політичних процесів у місті, вирішення тієї чи іншої нагальної суспільної проблеми, адже його особистий голос був тією цінністю, від якої фактично залежала життєдіяльність полісу. Але процес об'єднання міст під владою одного управлінсько-адміністративного центру, наразі Риму, призводив до того, що питома вага громадян, які користувалися правом голосу, збільшувалася, але внаслідок цього значення, політична цінність кожного окремого голосу, навпаки, – зменшувалися. Фактично окремі, рядовий індивід, який користувався громадянськими правами, безповоротно втрачав власний вплив на процес розвитку суспільно-політичних феноменів у

державі, але в контексті цієї проблематики вкажемо на те, що зазначені повноваження поступово перейняли на себе представники найвищого адміністративно-управлінського та владного прошарків. Завдяки цим процесам розвивається диференціація між інтересом особистим, приватним та інтересом суспільним, саме тому громадянин залишався наодинці зі своїми проблемами, тягар вирішення яких відтепер цілком лягав винятково лише на його плечі, і вплинути на цю ситуацію за допомогою суспільно-політичних, державних інституцій він уже спроможним не був. Пересічний громадянин виявився замкненим в особистісно-індивідуальному світі, власному середовищі, для якого суспільна сфера невпинно ставала все більш віддаленішою, чужою. Тому криза полісної системи фактично призвела до кризи соціальної сфери, трансформація якої спричинила появу у суспільстві індивідуалістично-виражених настроїв та устремлінь.

Уже в II ст. до н. е. підконтрольною Римові стає значна частина давнього світу, у т. ч. й Середземномор'я. Винятком у цьому перелікові не була також і територія Греції. Однак, як відомо, завдяки поширенню своїх владних повноважень на грецькі терени Рим отримав дещо зворотну реакцію, наслідки якої для Римської держави були доволі значними та передбачуваними: на територію завойовника починає проникати культура, у т. ч. й філософсько-правова, підкореної Греції.

Римські експансіоністські устремління в усі відомі на той час частини світу, до числа яких належали як території формування давніх культурно-цивілізаційних осередків, так і такі, що були заселені варварськими племенами, значно розширили межі та основи формування римських світоглядних концептуально-філософських ідей. Унаслідок зазначених історичних процесів удосконаленню піддалися науково-природничі та технічні навички населення Римської держави, поліпшилася система територіального управління, розроблялися нові методи ведення бойових дій, оптимізувалася система нормативного регулювання суспільних відносин, але, як свого часу зазначав Є. М. Грубецької, у галузі філософії Рим самостійно нічого не

продукував. Водночас усесвітньо-історичне значення Риму полягає не в запасі філософських ідей – він, у свою чергу, «сформував» для історії радикально новий понятійний апарат стосовно права, держави, верховної влади. У цьому разі Рим суттєво впливав на історію формування політичного світогляду європейських народів [7, С. 131]. Із цього приводу Б. Рассел також підкреслював, що Рим до кінця у змісті культури паразитував на досягненнях Греції. Римляни не винайшли жодної форми в мистецтві, не збудували жодної оригінальної філософської системи, не зробили ніяких наукових відкриттів. Вони прокладали хороші дороги, створювали систематичні кодекси законів та кваліфіковані армії; по все інше вони зверталися до Греції [6, С. 342-343]. Тобто римляни на фундаментальних началах грецьких філософсько-правових ідей у державно-політичному середовищі, не притаманному грецькій державотворчій традиції, спромоглися вибудувати й утвердити систему управління державного утворення новітнього, імперського типу, що об'єднувала у своєму складі не лише поліетнічні соціальні елементи, але й володіла широким спектром культурних, релігійних, філософсько-світоглядних надбань, які досить часто були взаємовиключними. Однак найбільша заслуга римлян полягала у тому, що вони змогли синтезувати й детально та скрупульозно розвинути систему нормативного регулювання соціальних відносин у державі, ознакою якої були, власне, мультикультурність та поліетнічність. З цього приводу І. А. Покровський писав, що поступово Рим перетворюється на центр світового життя та світового торгового обороту, так само й характер римського права зазнавав змін. Воно позбувається вузьконаціональних особливостей задля того, щоб бути придатним для використання торговцями усіх національностей, поступово перетворюється у право, так би мовити, абстраговане від усіх національних особливостей [4, С. 391]. Фактично римське право набуло універсальних властивостей, синтезувавши у своєму складі переважну більшість новітніх досягнень тогочасної світової юридичної думки. Завдяки власній універсальності цей феномен не втратив своєї актуальності

й нині, започаткувавши формування, розвиток переважної більшості сучасних національних та міжнародних нормативно-правових систем у руслі саме римської правової традиції.

На нашу думку, саме римський «приземлений» практицизм став причиною нездатності інтелектуального прошарку населення держави до фактичного продукування масштабних, а головне – нових інноваційних філософських ідей. Але водночас інтелектуальна активність у Римській державі, так би мовити, «мозковий штурм» знайшли власне вираження у сфері, дотичній до філософської, а саме – правовій, у площині якої римські юристи досягли небувалих інноваційних результатів світового значення, які й досі є актуальними та викликають щире захоплення у фахівців сфери права. Саме тому не дивує той факт, що у Римі продовжили власний розвиток та навіть стали основними філософські напрямки, вже сформовані на грецьких теренах. Як зазначає С. В. Пролеєв, таких філософій пізньої античності було п'ять:

- скептицизм, який виявив радикальну недовіру до навколишнього світу та привів індивіда до незворушної стриманості щодо залучення його до справ та долі навколишньої дійсності;

- епікуреїзм, який прагнув зберегти людину серед повсякденної метушні та буттєвих потрясінь, знайти життєву опору у простих та безпосередньо пережитих тілесних та душевних станах;

- стоїцизм, який мужньо прагнув винести на власних плечах нелегку ношу земного буття та наперекір усім труднощам зберегти в особистості самоконтроль, гідність та виправданість життя;

- перипатетизм, що продовжив грандіозний інтелектуальний подвиг Арістотеля і який подарував світові не одне плодотворне починання у сфері культури й гуманітарної думки;

- платонізм, який продовжив закладену Платоном у стінах Академії традицію, переніс не одну духовну метаморфозу, що зближувало його то з піфагореїзмом, то зі скептицизмом та вже наприкінці античності поза Академією започаткував велике нео-

платоністичне вчення, яке увібрало у себе всі барви античного розуму [5, С. 386].

Зазначимо, що з високою часткою ймовірності неможливо чітко визначити точні хронологічні періоди, упродовж яких розвивалися ті чи інші філософські напрямки на теренах Риму. Із названих п'яти стоїцизм, епікуреїзм та скептицизм, скоріш за все, можна віднести до періоду Пізньої Республіки, тоді як процес перипатетичного ренесансу припав уже на період Пізньої Республіки, а розквіт – на часи існування Римської імперії. Що ж до платонізму (неоплатонізму), то з упевненістю можна зазначити, що період його відродження та розвитку припав саме на період функціонування Римської імперії.

Спільною проблематикою, актуальною для зазначеного розмаїття філософських напрямів пізньоантичної або елліністично-римської філософії, було визначення долі людини як індивідуальності, як особистості в оточуючому її світі. Адже, як уже зазначалося, період пізньої античності був характерним тією особливою ознакою, що, на відміну від класичного періоду розвитку філософських поглядів, зі складу єдиної сфери світоглядного буття під впливом втрати окремим індивідом важелів впливу на суспільство та державу, а також зростаючої ролі практицизму виділяється самостійна особистісно-суб'єктивна сфера, яка є безкінечно множинною, але водночас індивідуально-неповторною. Фактично світ людини та світ суспільний, або політично-державний, помітно дистанціюються один від одного, хоча повний розрив між ними неможливий апріорі. Якщо суспільно-політична сфера буття продовжувала розвиватися у фарватері, виробленому ще яскравими представниками класичної філософської думки, то проблематика буття окремого індивіда як світоглядної одиниці виявилася майже не розробленою, непізнаною, що в умовах тогочасної середземноморської глобалізаційної дійсності вимагало пошуку нових шляхів її вирішення. У зазначеному контексті слід також звернути увагу на ту обставину, що проблематика устрою суспільства, розвитку системи державного управління та нормативно-право-

вого регулювання не стала другорядною, вона зберегла власну актуальність, але в пізньоантичний період її дослідження починає проводитися крізь призму проблематики буття окремого людського індивіда, його місця і долі у цьому світі, що, у свою чергу, перетворює людську особистість на змістовний центр усього пізньоантичного науково-філософського та філософсько-правового пошуку. Зазначена особливість пізньоантичної філософії – зміщення концентрації філософської уваги на проблему людської індивідуальності, долі особистості – у світі може бути однією із трьох ознак філософії елліністично-римського періоду [5, С. 388]. Як другу ознаку, можна виділити вторинність багатьох ознак елліністичних філософських напрямків. Так, зокрема, й пізньоантичні софісти, і скептики, й епікурейці, і неоплатоніки з перипатетиками розробляли вчення, сформовані упродовж попередніх філософських епох, але це не є ознакою того, що їх учення не вирізнялося власною індивідуальністю, адже пізньоантична екзегетика та коментування класичних текстів призводили до формування самобутніх систем філософського пізнання, філософського мислення, які виникають у руслі визначених духовних традицій та відповідно набули пріоритетного значення. Третьою ознакою вказаних пізньоантичних філософських напрямків пізнання був еkleктизм, тобто синтез різних елементів, установок та ідей [5, С. 388-389], адже кожен із зазначених напрямів філософського пізнання поєднував у собі елементи, притаманні сталим філософським системам, які сформувалися у більш ранні хронологічні періоди становлення та розвитку середземноморської еволюційної платформи. Але зазначена особливість не є ознакою неоригінальності. Зокрема, хоча у зазначених напрямках філософського пошуку й використовувалися елементи, властиві іншим системам, напрями пізньоантичного періоду є виразом самобутності теоретичних та особистісних філософсько-пізнавальних вимірів.

У контексті цієї проблематики зауважимо, що цілий ряд науковців трактували еkleктизм як самостійну філософську шко-

лу, відносячи до складу її послідовників, зокрема, Цицерона [8, С. 161].

Послугуючись фактом того, що з усього наведеного переліку давньогрецьких філософсько-світоглядних та державно-правових течій найбільшого поширення в Римській державі набув саме стоїцизм, у даній статті ми зробимо спробу аналізу аксіологічної сутності саме римського стоїцизму та намагатимемось визначити його давньогрецькі витоки.

Відомо, що найбільшого поширення на теренах Римської імперії набуло стоїчне вчення, яке характеризувалося значною кількістю послідовників як за часів республіки, так і імперії. Слід також зазначити, що з моменту утвердження імперії та втрати республіканською формою правління власних позицій на політичній арені окремо узятий громадянин безпосередньо зіткнувся з невідворотністю втрати свободи громадянського буття, що, у свою чергу, спричинило необхідність пошуку ним певних компенсаційних елементів унаслідок зникнення власного морально-етичного та навіть психологічного прихистку, яким індивід мав змогу користуватися за республіканських часів. Більшість римських громадян такий морально-психологічний притулок знайшли у філософії, зокрема стоїцизмі.

Відомо, що на терени Риму стоїцизм проникає у період розвитку Середньої Стої (II-I ст. до н. е.), а найбільшого розквіту досягає в часи Пізньої, або Римської Стої (I-II ст.). Головними представниками пізнього, або римського, стоїцизму були Сенека, Музоній Руф, Гієрокл, Епіктет та Марк Авлелій. У хронологічний відрізок, на який припадає період середнього стоїцизму, було внесено зміни до догматики (перш за все до антропології та етики), шляхом включення до її складу платонічних та перипатетичних елементів; логіко-онтологічна проблематика поступово відходить на позиції другорядності. У пізньому стоїцизмі розробка теоретичних проблем поступово зводиться до етики, яка все більше еволюціонує у напрямку моралістики, відповідно й змінюється тематика стоїчних праць римського періоду. У такому вигляді стоїцизм у I-II ст. перетворюється на

провідну «філософську ідеологію» Римської імперії. Паралельно відбувається широка дифузія стоїчної термінології та догматики, що знаменувало кінець стоїцизму; зокрема, як практична філософія стоїцизм не витримав суперництва з християнством, а як теоретична – з неоплатонізмом [1, С. 711]. У контексті цього питання слід також зазначити, що особливий характер проблематики останнього етапу розквіту стоїчної філософії пояснюється й деякими рисами романського духу, котрий завжди скоріше відчував суттєві проблеми практики, аніж проблеми теорії [3, С. 296], тобто як у сфері філософії, так і у сфері права «римський дух» фактично формувався та розвивався у практичній площині суспільного буття і вже через неї впливав на філософсько-теоретичні та філософсько-правові розробки римських мислителів. Унаслідок домінування всеохоплюючого практицизму у філософсько-правовій сфері буття римського суспільства періоду проникнення на терени його проживання ідей стоїцизму вектор подальшого розвитку стоїчних ідей набув певних притаманних йому ознак, які, у свою чергу, можуть слугувати фактом його ідентифікаційних особливостей. Зокрема, розробники ідей римської стоїчної школи виявляли живий інтерес до проблем етичного характеру. Зазначена особливість зароджується у республіканський період розвитку Римської держави, а вже за часів імперії стає домінуючою, в окремих випадках навіть винятковою рисою римського стоїцизму. Водночас інтерес до логіки та фізики помітно згасав. У цих умовах індивід, який втратив зв'язок із суспільством та державою, шукав шляхи самореалізації, вектор якої змінився із зовнішнього пріоритету на внутрішній, замикаючи індивіда «у собі», у сфері власного «я». Тим самим не лише створюється, але й стає провідною сфера, так би мовити, інтимності, котра фактично була новітнім явищем для тогочасної філософії узагалі, адже до часу власного сходження на позиції пріоритетності цей феномен не набував яскраво виражених проявів. З часу появи у Римі християнства у творчості стоїків римського періоду починають з'являтися ідеї, котрі опосередковано можна віднести до догматики новітньої релігії.

Згаданий феномен знайшов власний прояв у стоїчних припущеннях щодо спорідненості у Богові усіх людських душ, необхідності поблажливого ставлення до оточення, загальнолюдського братерства, необхідності прояву любові не лише до ближнього, але й до осіб, що творять зло, а також до ворога. На ґрунті новітньої християнської ідеології нового змісту та актуальності набувають морально-етичні ідеї, свого часу сформульовані Платоном. Так, зокрема, метою концепції стоїчної філософії морального життя стає принцип уподібнення Всемогутньому Богові, що, у свою чергу, знаходить власне вираження у творчій спадщині Посидонія [3, С. 296]. Але не слід забувати, що намагання римських стоїків підлаштувати власні ідеї під християнську векторально-практичну площину не принесли успіху, стоїцизм не витримав конкуренції із суто догматичним християнством, а в теоретичній сфері неоплатонізм фактично не залишив жодного шансу для подальшого розвитку стоїчної ідеології.

Водночас не можна стверджувати цілковите зникнення стоїцизму із повсякденного буття римського соціуму, в якому розпочався процес поширення християнської світоглядної концептуальної парадигми. Цікавим є той факт, що саме стоїчні ідеї відіграли одну з важливих ролей у процесі поширення та соціального розуміння християнства як світоглядної платформи. Зокрема, перший християнський інтелектуал Климент Александрійський у II ст. змушений був пояснювати своїм сучасникам вимогу Ісуса позбавитися власності у спеціальній праці під назвою «Який багатий спасеться?» (*Quis dives salvetur*). Климент використав традиційні кліше стоїчної філософії, що містилися у творах Цицерона й Сенеки, котрі не засуджували власність як таку, та все ж розглядали її як значну перешкоду на шляху пошуку істини [2, С. 82]. У цьому разі безпосередньо можна спостерігати приклад використання християнськими мислителями гносеологічного інструментарію, розробленого прибічниками стоїцизму. Фактично стоїчне вчення, хоча воно й не визнавалося адептами християнства, виступило фундаментом філософсько-пізнавальних передумов

розуміння догматики християнської церкви, специфіки світоглядних орієнтирів та їх соціального визначення, окреслення аксіологічних основ християнської моралі та етики, а також ціннісно-категоріальної складової нової релігії.

Висновки

Онтологічні особливості пов'язані із рецепцією концептуальних положень, властивих давньогрецькій філософії права, не могли не вплинути на формування філософсько-правової думки на теренах Римської держави, що, у свою чергу, призвело до фактичного звернення римських філософів та юристів до інтелектуальних надбань давньогрецьких мислителів. Результатом таких впливів виявилось не лише відродження, але й нові трансформаційні зміни у концепції природного права, тобто у результаті взаємовпливу давньогрецької філософії права та римського практицизму тільки властивих йому обрисів набуло не лише римське право, але й римська філософія права, яка набула чітких ознак яскравого виразника природно-правової концепції. Зазначена особливість зіграла одну із основних ролей в еволюційних процесах римського права та його трансформації в право європейське, перетворивши як давньогрецьку філософію права, так і римське право на світоглядно-методологічні джерела європейського, а, відповідно, й українського права.

Завдяки поширенню своїх владних повноважень на грецькі терени Рим отримав дещо зворотну реакцію, наслідки якої для Римської держави були доволі значними та передбачуваними: на територію завойовника починає проникати культура, у т. ч. й філософсько-правова, підкореної Греції. Саме тому не дивує той факт, що у Римі продовжили власний розвиток та навіть стали основними філософські напрямки, вже сформовані на грецьких теренах, зокрема скептицизм, епікуреїзм, стоїцизм, перипатетизм та платонізм.

Рецепція давньогрецької філософії, її адаптація до наявних у Римській державі соціальних реалій у комплексі й призвели до формування давньоримської філософії права на давньогрецьких філософських основах

АНОТАЦІЯ

В статті на основі аксіологічного аналізу соціально-політичних умов формування давньоримської державності робиться спроба пояснення виникнення феномену рецепції давньогрецьких ідей стоїцизму в давньоримському соціумі. Вказується на те, що саме завдячуючи фактові завоювання давньогрецьких земель Римською державою відбувається не лише формування нового соціально-політичного устрою давнього Риму, але й на основі синтезу давньої філософсько-правової ідеології та нових суспільно-політичних реалій, формується нова світоглядна сфера, яка не лише надала можливостей набуття нових якостей давньогрецькою філософсько-правовою парадигмою, але й спричинила потужний подальший розвиток усієї філософсько-правової думки у цілому.

SUMMARY

The article under discussion deals with the attempt of interpreting the phenomenon of perception of the Ancient Greek ideas of Stoicism by the Ancient Roman socium on the basis of the axiological analysis of the social and political conditions of the Ancient Rome State formation. Particular emphasis has been laid upon the fact, that due to the invasion of the Ancient Greek territories by the Roman Empire, the formation of the new social and political structure of the Ancient Rome does not remain the only factor of creating the philosophical and law ideology and fresh social-political realia. Besides, it makes up for the creation of a new ideological sphere, that enables the Ancient Greek philosophical and law paradigm to obtain the features of further powerful development of the whole philosophical and law ideology.

та трансформаційній адаптації до римських суспільно-політичних та державно-правових реалій і яскравим проявом цих процесів може слугувати фактор формування та розвитку давньоримського стоїцизму, який безпосередньо базувався світоглядних основах, сформульованих давньогрецькими мислителями.

Література

1. Античная философия : энциклопедический словарь. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 896 с.
2. Гаген С. Я. Византийское правосознание IV-XV вв. : монография / С. С. Гаген. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 304 с.
3. Мальцева С. А. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и средневековье, 1-2 / С. А. Мальцева, Д. Антисери, Дж. Реале. – СПб. : Пневма, 2008. – 704 с.

4. Покровский И. А. Лекции по истории римского права / И. А. Покровский // Римское право в Университете Святого Володимира : у 2 кн. – К. : Либідь, 2010. – Кн. 1 / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – 528 с.

5. Пролеев С. В. История античной философии / С. В. Пролеев. – М. : Рефл-бук, 2001. – 512 с.

6. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней : в 3-х кн. / Б. Рассел; изд. 7-е, стереотипное. – М. : Академический Проект, 2009. – 1008 с.

7. Трубецкой Е. Н. История философии права / Е. Н. Трубецкой // Філософія та енциклопедія права в Университеті Святого Володимира : у 2-х кн. – К. : Либідь, 2011. – Кн. 2 / уклад. І. С. Гриценко. – 448 с.

8. Форлендер К. История философии. Средние века / Карл Форлендер; пер. с нем. – М. : Книжный дом «Либроком», 2011. – 280 с.

ІДЕЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В АМЕРИКАНСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

РЕМІНСЬКА Юлія Юріївна - магістр Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття посвячена аналізу ідеї верховенства права в американському правознавстві. Предлаються окремі підходи до визначення досліджуваного поняття, його складових компонентів і вимог для ефективного реалізація. Автор приходять до висновку, що питання, пов'язані з верховенством права, на сьогодні залишаються нерешеними.

Ключові слова: верховенства права, американська правова доктрина, конституціоналізм.

Передмова

Ідея верховенства права є фундаментальною основою розвитку сучасного суспільства. Однак, відсутність наукового консенсусу стосовно визначення цього терміну, його основних вимог та елементів ускладнює питання демаркації правової держави від поліцейської. Це, у свою чергу, дає можливість державі та органам її влади нівелювати правами і свободами людей, використовувати владу для задоволення своїх власних потреб. Тим самим відбувається свідоме спотворення, перекручування сутності і призначення верховенства права.

Тому **актуальність** теми наукової роботи обумовлюється насамперед необхідністю проведення дослідження американської правової традиції, наукова доктрина якої відрізняється вищим ступенем абстрактності й багатогранності позицій на те чи інше правове явище. Зазначене допоможе створити правильне уявлення про цю досить важливу універсальну категорію.

Метою дослідження є вивчення основних особливостей американської правової думки стосовно сутності верховенства права. Зважаючи на мету дослідження, його ключовими завданнями є: 1) виділення концептуальної основи для аналізу сутності верховенства права; 2) визначення конкретних наукових проблем стосовно визначення верховенства права, запропонованими деякими американськими науковцями; 3) з'ясування зарубіжних підходів до виокремлення основних елементів та вимог до верховенства права. Насправді, враховуючи сучасний стан розвитку наукових досліджень, досить складно додати щось оригінальне, якісно нове. Тим не менше, ми повинні пам'ятати, що норми будь-якої галузі права можуть бути повністю та ефективно реалізовані за умови їх дотримання як громадянами такої держави, так і самою державою.

Верховенство права стало центральним елементом досліджень політологів, теоретиків права, практикуючих юристів, а також філософів. Зокрема, досліджувана ідея розглядається у роботах таких американських вчених, як: Р. Белтон, Р. Феллон, Дж. Рац, М. Розенфелд, Б. Таманага, Д. Вуд та багатьох інших.

Виклад основного матеріалу

Слід зауважити, що в цьому дослідженні поняття «юриспруденція» буде використовуватись у якості розділу філософії права, що пов'язана із правовими принципами, якими керуються суди при прийнятті справедливих, законних та обґрунтованих рішень.

Вважається, що ідею верховенства права вперше сформулював американський батько-засновник, другий Президент США Джон Адамс. Так, відповідно до ст. 15 Конституції штату Масачусетс 1780 року повноваження співдружності поділялися на законодавчу, виконавчу і судову. Крім того, було проголошено: «... врешті-решт, це повинна бути держава, де панує верховенство права, а не людей» [2]. Свого часу «батько конституції», четвертий Президент США Джеймс Медісон, заклав основу верховенства права. У 1788 році він у своєму політичному есе проголосив наступне: «Якби люди були ангелами, ніякого уряду не знадобилося б. При створенні уряду, сутність якого полягає у правлінні одних людей над іншими, значною проблемою є наступне: спочатку ми повинні дозволити уряду контролювати керованих, а потім – зобов'язати контролювати самих себе» [7]. Варто відзначити, що Конституція Сполучених Штатів (далі – Конституція) не має прямого посилання на верховенство права. Тим не менше, є кілька способів, за допомогою яких ця ідея виражається. Перший спосіб полягає у так званій концепції «найвищого права» (вищого закону) (наприклад, відповідно до ст. 6 Конституції). Другий спосіб полягає у гарантуванні основних прав людини (наприклад, Поправка 4 до Конституції гарантує право людини на особисту недоторканність, житла, особистих речей і майна від необґрунтованих обшуків і арештів). Сутність третього способу полягає у тому, що в тексті Конституції закріплюється поняття належної правової процедури (наприклад, Поправки 5, 14 до Основного закону) [3].

Отже, що саме розуміють під верховенством права? Серед багатьох науково-прийнятих визначень верховенства права, окремі підходи були сформульовані і в судовій практиці. Наприклад, верховенство права визначається через поняття судової незалежності. Так, Верховний суд США у 1947 році у справі «Сполучені Штати проти Об'єднаної спілки шахтарів» підкреслив: «У нашій країні закон не є суто технічним... не є засобом задоволення якого-небудь особливого інтересу. Не може бути жодного вільного суспільства без права, що здійснюється через незалежну судову процедуру. Якщо одній людині дозво-

ляється вирішувати, що являє собою для неї право, то це дозволяється усім. У свою чергу, це призводить до хаосу, тиранії» [14]. Вищенаведене свідчить, що незалежність судової влади є необхідною вимогою для верховенства права. Суддя апеляційного суду США Д. Вуд у своїй статті «Верховенство права під час стресу» підкреслила: «...ні закони, ні тим паче процесуальні норми, що використовуються для їх створення та застосування, не повинні бути таємними; ... закони не повинні бути довільними» [15; с. 446].

Одним із найскладніших теоретичних питань є питання визначення верховенства права. Так, професор конституційного права Р. Феллон зауважив: «В американському правовому дискурсі, дискусії стосовно історичних та концептуальних основ ідеї верховенства права рідко досліджується безпосередньо. Дійсно, більшість спроб вирішити проблемні питання, пов'язано із верховенством права, є поверхневою та декларативною» [4; с. 2]. У «Скороченому керівництві до верховенства права» Б. Таманага також зазначає про тенденцію відсутності наукового консенсусу, посилаючись на наступне: «Визначення поняття верховенства права, його елементів чи вимог, переваг та недоліків, чи є це універсальним благом, є досить складними питаннями» [13; с.2]. У зв'язку з цим, у науковій літературі нараховується принаймні кілька десятків варіантів визначень верховенства права. Найбільш простим і зрозумілим є наступне його визначення: державні посадові особи та громадяни зобов'язані дотримуватися і діяти відповідно до закону [13; с. 3]. Це вузький підхід до визначення поняття. Існують й інші варіанти такого підходу: «люди повинні підкорятися закону і керуватися ним», «уряд має керуватися законом і дотримуватися його», «уряд керований законом, а не людьми» і так далі [10; с. 14].

Проаналізувавши значну кількість наукових робіт, Р. Белтон переконана, що підходи до визначення верховенства права можуть бути поділені на дві групи: 1) ті, які наголошують на кінцевій меті верховенства права, відповідно до якої воно покликане служити в суспільстві (наприклад, підтримування законності й правопорядку, забезпечення правової визначеності, ефективність право-

суддя); 2) ті, які підкреслюють інституційні характеристики, що вважаються необхідними для функціонування верховенства права (системні закони, добре функціонуючі суди) [1; с. 3]. Крім того, сучасна правова теорія виділяє також і матеріальні, формальні та функціональні підходи до визначення досліджуваного поняття.

Професор конституційного права М. Розенфелд вважає, що «верховенство права є наріжним каменем сучасної конституційної демократії...». На основі цього науковець запропонував три основних характеристики сучасного конституціоналізму: 1) обмеження повноважень уряду; 2) дотримання принципу верховенства права; 3) захист основних прав людини. У своїй роботі «Верховенство права і законності конституційної демократії» він сформулював наступні питання: якими саме характеристиками повинно володіти верховенство права, щоб сприяти функціонуванню конституційної демократії?; яку конкретну роль він повинен виконувати, щоб забезпечити ефективне функціонування конституційної демократії?; як це може в кінцевому підсумку сприяти легітимності конституційної демократії? [11; с. 1310]. Конституційна інтерпретація професора Р. Фелона дала йому можливість з'ясувати основні завдання верховенства права: 1) захист від анархії та війни «всіх проти всіх»; 2) можливість планування людьми своїх справ, маючи достатню впевненість у правових наслідках таких дій (власне кажучи, принцип правової визначеності); 3) забезпечення захисту щонайменше проти деяких видів чиновницького свавілля [4; с. 7-8].

Ключова ідея верховенства права була запропонована Дж. Рацом у статті «Верховенство права і його сила»: «Верховенство права по суті має негативне значення, право неминуче створює велику небезпеку, пов'язану із свавіллям влади – верховенство права й існує для того, щоб звести до мінімуму небезпеку, створену самим правом. Крім того, закон може бути нестійким,... ретроспективним, і таким чином порушувати свободу людини і створювати небезпеку для поваги її гідності. Верховенство права створене, щоб запобігти цій небезпеці» [10, р. 24]. Тому затвердження будь-якого принципу чи ідеї у встановле-

ній законодавством норми не повинно бути кінцевою метою уряду. У першу чергу, такі принципи та ідеї призначені для своєчасного реагування на негативні наслідки, що викликані самим правом, застосуванням його норм.

Одним із найважливіших питань, пов'язаних із концепцією верховенства права є його основні вимоги. У науковій літературі існує кілька варіантів вимог до верховенства права, які у своїх інформативних ознаках значно різняться. Так, М. Розенфелд висунув мінімальні вимоги (умови) до верховенства права: 1) досить узагальнене правило за допомогою закону; 2) принцип правової визначеності законів; 3) розмежування функцій між законодавчою та судовою гілками влади; 4) широке поширення принципу, відповідно до якого немає жодної людини, будь-якої дії якої перебувають поза законом. Зазначені вище вимоги до верховенства права одночасно складають його зміст у відповідності до вузького підходу [11, р. 1313]. Науковець розрізняє процесуальний та формальний компоненти верховенства права. На його думку, верховенство права, що базується на процесуальному компоненті, своєю основою має: 1) розуміння верховенства права у вузькому значенні; 2) поширеність закріплення основних прав за допомогою процесуальних гарантій; 3) інституціоналізація доступу до правосуддя як засобу вирішення правових конфліктів [13, р. 1330].

За допомогою дефінітивного аналізу, Р. Белтон підкреслила, що верховенство права не є єдиним, цілісним явищем. Воно складається із наступних п'яти компонентних частин: 1) уряд обмежений правом; 2) рівність перед законом; 3) закон і порядок; 4) передбачуваність і ефективність правових норм; 5) права людини [1; с. 3]. У той же час, Б. Таманага вважає, що демократія і права людини не повинні розглядатися як обов'язкові складові частини визначення верховенства права. Тому, на думку науковця, визначення поняття потребує лише того, що уряд (державна влада) та громадяни повинні бути обмежені законом і дотримувалися його приписів (вказівка на те, як ці закони приймаються і які конкретно стандарти повинні існувати для їх прийняття – відсутня). І демократія, і пра-

ва людини є явищами самостійними. Вони становляють окремі елементи, які зосереджуються в різних складових частинах політико-правової системи, які зможуть існувати окремо або у їх поєднанні. Крім того, автор переконаний, що верховенство права наявне тільки в ліберальних демократіях [13; р. 6-8].

Враховуючи основні завдання верховенства права, Р. Феллон визначає елементи, необхідні для реалізації цієї концепції у практичну площину. Такими елементами є: 1) здатність правових норм, стандартів, принципів скеровувати людей у їх повсякденній діяльності (люди повинні бути в змозі розуміти закон і дотримуватися його); 2) ефективність (закон фактично повинен «вести» людей); 3) стабільність (закон повинен полегшувати планування таких повсякденних справ окремої людини і скоординувати відповідні її дії); 4) примат правових повноважень; 5) інструменти, за допомогою яких досягається неупереджена справедливість (суди повинні бути доступними для здійснення правосуддя і повинні використовувати належні правові процедури для винесення законних, справедливих рішень) [4; с. 8-9].

Окрім американської наукової доктрини верховенства права, виділяється також і військова. Офіційне визнання верховенства права як невід'ємної складової частини військової доктрини США відбулося у 2006 році. Із зазначеної проблематики існує значна кількість наукової та практичної літератури, зокрема «Посібник для військової підтримки верховенства права та реформування сектору безпеки» [6] або, наприклад, «Посібник з верховенства права: Керівництво для військових суддів» [12]. Так, основна їх мета полягає у допомозі американським військовим командирам більш повно зрозуміти своє основне завдання у забезпеченні верховенства права у нестабільних державах під час військових операцій або ж на окупованій території такої держави в період відразу після такого конфлікту. Визначення поняття верховенства права також було офіційно запропоноване армією США, згідно із яким усі особи, інституції та господарюючі суб'єкти, приватні та публічні, включаючи і саму державу, повинні в рівній мірі виконувати правові приписи, які, у свою чергу, належним чином

проголошені й опубліковані, в рівній мірі дотримуються, відповідають установленим принципам міжнародного права і незалежно реалізуються судовими органами. Ефективна дія верховенства права також вимагає вжиття заходів для забезпечення його дотримання, рівності перед законом, відповідальності перед законом, справедливості у його застосуванні, чіткого розмежування влади, участі громадськості у прийнятті важливих рішень органами державної влади, а також правової визначеності. Зазначені заходи допоможуть уникнути сваволі держави та органів її влади, а також сприяти процесуальній та правовій транспарентності [12; с. 4]. Традиційно, розуміння ідеї верховенства права американською військовою доктриною пов'язане з інтервенцією (навмисним правомірним втручанням). Відносини, пов'язані з інтервенцією, врегульовані Федеральними правилами цивільного судочинства США. Так, Правило 24 виокремлює два види інтервенції: 1) вступ у процес, що є правом третьої особи (з англ. «intervention of right»); 2) вступ третьої особи у процес з дозволу суду, уповноваженого на вирішення зазначених питань (з англ. «permissive intervention») [16; с. 32]. Кожен із зазначених видів має свої характерні процедурно-правові особливості здійснення, які, безсумнівно, потребують подальших досліджень. У той же час, необхідно сформулювати наступні питання, що стануть ключовими напрямки методичного аналізу такого явища. Зокрема, найголовнішим питанням є те, наскільки верховенство права може бути встановлене за допомогою навмисних впливів (внутрішніх чи міжнародних)?

Поняття верховенства права досить часто вживається як дуже важливе стратегічне завдання США. Наприклад, у Стратегії національної безпеки на 2015 рік підкреслюється наступне: «Ми забезпечуємо прозорість, щоб громадськість могла бути впевнена, що наші дії узгоджуються і регулюються у відповідності із вимогами верховенства права» [9; с. 20]. 7 грудня 2005 року Президентом США була прийнята Директива з національної безпеки NSPD-44, у тексті якої зазначається, що Сполучені Штати повинні співпрацювати з іншими країнами та організаціями у сприянні миру, безпеки, розвитку демократичних

принципів ринкової економіки у рамках універсального принципу верховенства права [8].

Отже, враховуючи усе вищезазначене, необхідним вважається сформулювати наступні **висновки**.

1. Верховенство права є поняттям часто вживаним, але в той же час його зміст досить важко визначити. Тому ідея такого поняття є багатогранною. Американській правовій доктрині властиві різноманітні підходи до визначення сутності ідеї верховенства права. У переважній більшості випадків такі підходи можуть бути об'єднані у дві групи: 1) наукові підходи та 2) військова доктрина. Найбільш поширеним є «вузький» підхід до визначення верховенства права, відповідно до якого воно означає, що будь-які дії держави, а також дії її громадян, обмежені законом. У випадку недотримання його норм закону, в незалежності від правового, майнового або іншого статусу, держава або ж особа повинні нести відповідальність за свої дії у відповідності із дотриманням принципу правової визначеності. У науковій літературі ми можемо знайти й інші визначення досліджуваної ідеї. Так, американська військова доктрина досліджує ідею верховенства права з позиції військової інтервенції та політичної безпеки США. Верховенство права є основним та невід'ємним компонентом у створенні демократії та держави, яка у своїй політиці керується правовими приписами. Таким чином, за відсутності верховенства права, сучасна конституційна демократія була б неможлива. Тому необхідно погодитись із наступним: «... існує велика кількість тем, пов'язаних із ідеєю верховенства права, але найбільш важливою є та, відповідно до якої ідея верховенства права у певній мірі є антитезою по відношенню до довільної застосування сили» [5; с. 16]. У той же час, у тому чи іншому підході до фактичної реалізації верховенства права необхідно враховувати різноманітність таких умов розвитку, як: культурні, економічні, інституційні та ін. Але в будь-якому випадку, мінімальні вимоги до верховенства права є стандартними для усіх держав, які вважають себе правовими.

2. Тому розуміння ідеї верховенства

права потребує ґрунтовної дискусії стосовно основних вимог, яким останній повинен відповідати. Тож існують такі умови, які необхідні для ефективного функціонування верховенства права у будь-якій правовій системі світу: основні закони повинні заборонити будь-які форми примусу і насильства з тим, щоб громадяни країни були захищені від свавілля держави та анархії; норми, вміщені у законі повинні бути чіткими, зрозумілими для всіх, належним чином прийняті та опубліковані; позитивне право повинно бути адресоване до невизначеної кількості осіб; закон повинен бути стабільним; свобода дій при прийнятті офіційного рішення повинна бути обмежена; діяльність суду повинна бути неупередженою, незалежною та доступною.

3. Враховуючи вищевикладене, головною метою ідеї верховенства права є застосування тих правових інструментів, які виключать свавілля влади. Отже, у цьому випадку ми говоримо про уряд, що керується законом. У зв'язку з цим, виникає наступне питання: чи повинен він керуватися лише законом? Який вплив морального розвитку суспільства на сприйняття ідеї верховенства права?

Безсумнівно, ідея верховенства права повинна бути предметом подальших наукових досліджень. Американська ідея верховенства права є комплексною концепцією права, що пояснюється насамперед її всеохоплюючим характером. Завдяки цьому, ми маємо можливість здійснити дослідження зарубіжного досвіду становлення ідеї верховенства права. Проте, значна кількість питань усе ще залишається відкритою. Такими питаннями, зокрема, є наступні: чи існує загальноприйняте розуміння ідеї верховенства права? Якщо ми розуміємо досліджуване поняття як верховенство права, а не окремої людини, то як такий закон існує незалежно від тих людей, які його прийняли? Які обставини суттєво впливають на розуміння та становлення верховенства права?

Насправді, навіть якщо такі питання можуть вважатися теоретичними, вони все ще залишаються невирішеними.

Література

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу ідеї верховства права в американському правознавстві. Пропонуються окремі підходи до визначення досліджуваного поняття, його складових компонентів та вимог для ефективної реалізації. Автор доходить до висновку, що питання пов'язані із верховством права, на сьогодні залишаються не вирішеними.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the rule of law idea in American jurisprudence. Different approaches to the definition of the studied concept, its essential elements and requirements were suggested. The author concludes that the issued, related to the American rule of law idea, remain open.

1. Belton R. K. "Competing Definitions of the Rule of Law: Implications for Practitioners" [Digital resource]. – Carnegie Papers: Rule of Law Series, No. 55, 2005. – 38 p. – Access mode: http://www.carnegieendowment.org/files/CP55_Belton.FINAL.pdf

2. Constitution of Massachusetts [Digital resource]. – 1780. – Access mode: <http://www.nhinet.org/ccs/docs/ma-1780.htm>

3. Constitution of the United States of America [Digital resource]. – Access mode: <http://constitutioncenter.org/constitution/full-text>

4. Fallon R. H. "The Rule of Law" as a concept in constitutional discourse [Digital resource] / Columbia Law Review, Vol. 97, No. 1 (Jan., 1997). – pp. 1-56. – Access mode: <http://hcrj.nic.in/joc2014/15.pdf>

5. Flores I. B., Himma K. E. Law, Liberty, and the Rule of Law (Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice, Book 18). – Springer; 2013 edition, 2012. – 190 p.

6. Handbook for Military Support to Rule of Law and Security Sector Reform [Digital resource]. – Unified Action Handbook Series Book Five, 2011. – 314 p. – Access mode: http://www.dtic.mil/doctrine/doctrine/jwfc/ruleoflaw_hbk.pdf

7. Madison J. The Federalist №51. The structure of government Must Furnish the Proper Checks and Balance Between the Different Departments [Digital resource]. – Independent Journal, Wednesday, February 6, 1788. – Access mode: <http://www.constitution.org/fed/federa51.htm>

8. National Security Presidential Directive/NSPD-44 [Digital resource]. – 2005. – Access mode: <http://fas.org/irp/offdocs/nspd/nspd-44.html>

9. National Security Strategy [Digital resource]. – 2015. – 29 p. – Access mode :

https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf

10. Raz J. The Rule of Law and Its Virtue / The Authority of Law Oxford: Clarendon Press, 1979. – Readings in the philosophy of law [ed. by Keith Culver] / 1999, Canada – p. 13-29

11. Rosenfeld M. The rule of law and the legitimacy of constitutional democracy [Digital resource]. – Southern California law review, Vol. 74:1307, 2001. – pp. 1307-1352. – Access mode: <http://www-bcf.usc.edu/~usclrev/pdf/074503.pdf>

12. Rule of Law Handbook: A practitioner's Guide for Judge Advocates [Digital resource]. – The Judge Advocate General's Legal Center and School, U.S. Army; Center for Law and Military Operations. – Charlottesville, Virginia, 2011. – 308 p. – Access mode: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/rule-of-law_2011.pdf

13. Tamanaga B. Z. A Concise Guide to the Rule of Law [Digital resource]. – Relocating the Rule of Law (eds. G. Palombella & N. Walker), Hart Publishing, 2009. – p. 20 – Access mode: <http://www.ruleoflawus.info/The%20Rule/Tamanaha%20Concise%20Guide%20to%20Rule%20of%20Law.pdf>

14. United States v. United Mine Workers [Digital resource]. – 330, U.S. 258 (1947). – No. 759. – Access mode: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/330/258/case.html>

15. Wood D. P. "The Rule of Law in Times of Stress" [Digital resource]. – University of Chicago Law Review 455, 2003). – p. 455-470. – Access mode: http://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3057&context=journal_articles

16. Federal rules of civil procedure [Digital resource]. – the Committee of the Judiciary House of Representatives, 113th Congress, 2-nd Session, No.8. – 2014. – 151 p. – Access mode: <http://www.uscourts.gov/uscourts/rules/civil-procedure.pdf>

ГЕНЕЗА ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВУ ІДЕНТИЧНІСТЬ

**ПАРУТА Олена Володимирівна - асистент кафедри теорії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету
«Львівська політехніка»**

УДК 340.12 : 316 .61

В данной статье отмечено отдельные историко-правовые аспекты, которые позволяют определить важные моменты взаимоотношений человека с правом, а также оказывают влияние на ход исследования феномена правовой идентичности в целом. Остановившая свое внимание на отдельных исторических эпохах, в статье, прежде всего, подчеркиваем важные предпосылки правовой идентификации, которые являются характерными для определенного периода.

Ключові слова: *правова ідентичність, правосвідомість, природне право.*

Постановка проблеми

Ідентичність відображає стан самопізнання особи, сприйняття нею власної індивідуальності, відмінності та подібності з іншими соціальними суб'єктами. Правова ідентичність, як соціальна якість особи, не лише відповідає за залучення до активної участі у суспільно-правових відносинах, але і виступає необхідним мірилом моральності і відповідальності особи.

Будь-який із різновидів соціальної ідентичності недоцільно досліджувати поза соціальним контекстом, оминаючи історичні реалії, особливості історичної доби та відповідної культури. Тому дослідження правової ідентичності особи повинно відбуватися у нерозривному зв'язку з історично-правовим середовищем, у якому особа перебуває та врахуванням культурних особливостей правової системи. З метою належного дослідження феномену правової ідентичності ро-

бимо екскурс в історію розвитку вчення про ідентичність, що дасть можливість виокремити окремі інтенційні моменти розвитку цього явища на сьогоднішній час розвитку правових та соціальних реалій.

Стан дослідження

Окремі питання, які стосуються зв'язку права і людини з'ясували такі українські вчені, як: А. Заєць, С. Сливка, І. Жаровська, О. Зайчук, В. Макаруч, О. Мурашин, О. Петришин та інші. Проблемами правової ідентичності займалися російські вчені І. Честнов, Є. Резніков, Н. Ісаєва. Питання, які стосуються дослідження генези вчення про правову ідентичність в українській правничій думці не досліджувалися. Сьогодні не маємо комплексного розуміння феномену правової ідентичності, а разом з тим і відповідей на важливі питання, пов'язані з генезою вчення про правову ідентичність.

Основні положення

Кожна епоха осмислюється через низку пов'язаних між собою концептів, серед яких виокремлюється домінуючий, - певний символ, метафора досліджуваного часу. Таким концептом в епоху Модерну було поняття «самосвідомості», власного «я», що стало ключовим у гуманітарних студіях того часу і є тісно пов'язаним з поняттям «ідентичність».

Сучасність, яку визначають як добу глобалізації чи постмодерну, подібно до епохи Нового часу (XVII – кінець XIX ст.) із ак-

тивним введенням у науковий обіг начебто нового поняття, намагається тлумачити себе через категорію «ідентичності», якій упродовж багатьох століть відводилось дещо символічне і навіть псевдосакральне значення. Власне термін «ідентичність» сформувався у ХІХ – початку ХХ століття. Але одна і та ж проблематика «ідентичності» («тотожності» та «відмінності») піднімалася ще у платонівському «Софісті», простежується в усій класичній західній філософії, а сьогодні відіграє поважну роль не лише у новітній західній філософській, але і політико-правовій думці провідних держав. При цьому у правовій науці акцентується увага на простому співставленні (порівнянні) не двох чи більше осіб (двох чи більше суб'єктів права), їхніх правових статусів, а піднімаються більш суттєві питання психологічного сприйняття, засвоєння права, його інтеріоризації.

Вивчаючи ідентичність В. Попов у праці «Антична ідентологія та патристична ексгема тотожності», датованій 2011 роком і присвяченій дослідженню еволюції концепту «ідентичності», відмітив: «Концепт «тотожність (ідентичність)» завжди мав достатньо широкий спектр денотацій і конотацій, зазнав досить великих «мутацій» та «метаморфоз». Але його етимологічний аналіз свідчить, що майже в усіх мовах він нерозривно пов'язується з людською суб'єктивністю, власни «я» [1, с. 6]. Ідею самодостатньої, самототожної, незалежної особистості, дослідив науковець, є наріжним каменем європейськості.

Сучасне розуміння правової ідентичності особи зводиться до визначення цього різновиду соціальної ідентичності як соціально-правової якісної характеристики особи, що об'єднує особу з її правовим статусом, відображає психологічне засвоєння і примирення особою з власними правами та обов'язками, правами та обов'язками інших суб'єктів права – індивідуальних суб'єктів, груп осіб, держави тощо.

Процес правової ідентифікації, що є процесом пізнання особою своєї соціально-правової сутності, пов'язаний із засвоєнням права. Засвоїти право для особи – неодмінно означатиме якісну переміну відповідно до нього, що у підсумку знаходить свій вираз у правовій поведінці суб'єкта права.

Інтеріоризація (з англ. interiorisation – при своїти певні цінності, вросити їх у особистість, в процесі чого формуються внутрішні структури психіки людини) приводить до якісного засвоєння людиною усього правового, що її оточує.

Появі та розвитку поняття «правова ідентичність» передував довгий процес накопичення теоретично-правових, соціальних і пізнавальних умов. Вони включають у себе «різні стадії формування соціального статусу індивіда, його юридичної формалізації, самосвідомості особистості, побудова наукових підходів до вивчення психіки і поведінки особи тощо» [2, с. 7]. До зазначених проявів суб'єктивності, але характерних для різних періодів розвитку державно-правових явищ, звертаємося з метою дослідження генези розвитку вчення про правову ідентичність.

У часи античної Греції з'явилися первинні ідеї, які забезпечили утворення хоч і своєрідного, проте архетипу правової ідентичності.

Культура древніх греків першою наголосила на ролі людської індивідуальності. Ідея людської неповторності, індивідуальності на фоні розвитку людини як особистості навіть за умов збереження інститутів родової культури з ієрархічним поділом суспільства на прошарки, ще у часи Древньої Греції привели до формування ранніх уявлень про демократичне правління та рівність громадян. Уже в цей період можемо фіксувати наявність чіткого правового зв'язку греків та тогочасної грецької держави, соціальної (в т.ч. правової) свідомості громадян, правової ідентичності, забезпеченої як зовнішньою (зі сторони держави), так і внутрішньою (особистісною) правовою ідентифікацією.

На перший погляд у Древній Греції були створені сприятливі умови для формування позитивної правової ідентичності - такої соціально-правової якості, яка б сприяла зміцненню правового зв'язку держави і кожної особи, яка у ній проживає. «Демократичне» правління мало б забезпечувати багатоаспектний розвиток індивідуальності кожної особи, формування високого рівня правової свідомості, почуття відповідальності особи перед суспільством. Утім зароджене почуття

індивідуальності ґрунтувалося перш за все на віднесеності грека до полісу – міської громадянської общини (міста-держави з прилеглими до них територіями), яку населяли не лише повноправні громадяни, але і неповноправні та фактично безправні (раби).

Суспільний лад полісу будувався не лише на релігійних чи моральних нормах, але і на основі правових норм, «законів» полісу. Саме такі правові норми склали нормативну основу для правової ідентифікації суб'єктів права того часу, адже їм відводилась поважна роль в організації древньогрецького суспільства.

Правова ідентичність – категорія, яка нерозривно пов'язана з такими поняттями, як «правовий статус особи» та «правосвідомість». Оскільки населення Стародавніх Афін не було однорідним, а складалося з громадян, метеків (іноземців), вільновідпущеників та рабів, правовий статус кожної з названих категорій дуже різнився. Як наслідок, основи до правової ідентифікації особи також були різними.

За законами Перікла, усією сукупністю прав і привілеїв користувались лише особи чоловічої статі, батько і мати яких були природними і повноправними громадянами Афін. Громадянство набувалось не з фактом народження, а з 18-літнього віку, коли особа направлялася на дворічну військову службу. І лише з досягненням двадцятирічного віку народжена в сім'ї вільних греків особа могла ідентифікувати себе як повноправного громадянина, набувати політичних прав, головним з яких є можливість брати участь у народних зборах.

Значною частиною населення Афін були метеки (іноземці) - вихідці з інших общин, які проживали в Афінах. Вони були вільними особисто, проте не користувались політичними правами (не брали участь у народних зборах, не мали права займати державні посади тощо). Обмеження правового статусу метеків стосувалися і частини економічних прав. Вони не мали права володіння землею на території Аттики, права на власні будинки тощо. Заборонялися шлюби між метеками і громадянами Афін, метеки залучалися до служби в армії, сплачували податки. Метек, який ухилявся від

сплати податків, одразу продавався в рабство.

Становище відпущених на волю рабів було близьким до становища іноземців. Попри всі обмеження правового статусу вільновідпущеників і метеків, закон визнавав їх особами, що сьогодні прирівнюється до поняття «суб'єкти права». Рабів же було прирівняно до речей.

Невизначеним був правовий статус усіх грецьких жінок. Вони не користувалися ні політичними, ні громадянськими правами, що, як і у випадку рабів, унеможливило розвиток їхнього правового статусу.

Правова свідомість, якість (позитивна чи негативна) правової ідентичності у різних категорій осіб (громадян, вільновідпущеників, рабів тощо) які населяли Древню Грецію, значно відрізнявся. Причиною різного відношення до права став різний ступінь психологічного прийняття населенням власного правового статусу, так як несправедливе перетворення більшості на фактично безправних осіб не сприяло розвитку у них поваги до держави чи права.

Неналежний рівень правової свідомості спостерігався не лише у позбавлених чи обмежених у правах осіб, але і у повноправних громадян. Так, наприклад, вбивство греком раба заборонялося державою. Але оскільки право раба на життя належним чином не охоронялося державою, а його вбивство фактично не тягло відповідальності, то позбавлення раба життя у Древній Греції було масовим явищем.

На відміну від правосвідомості, відсутність значної кількості основних прав людини і громадянина зовсім не означало відсутності у рабів, жінок, інших позбавлених чи обмежених у правах осіб такої соціальної якості, як правова ідентичність.

Раби, вільновідпущеники, жінки не перебували поза дією права. Вони стали об'єктом зовнішньої правової ідентифікації, проведеною тогочасною державою. Разом з тим сформована у них правова ідентичність мала у переважній більшості негативний (антисоціальний) характер. Причиною негативного характеру правової ідентичності стали масові грубі порушення прав людини.

Праобрази сучасної правової іден-

тичності шукаємо і в часи Стародавнього Риму. Правова ідентичність – якість тісно пов'язана із категорією справедливості. Проголошені у Стародавньому Римі засади справедливості (*Iustitia in suo cuique tribuendo cernitur* – справедливість полягає в тому, щоб кожному дати те, що йому належить) були відмінними від тих, які характерні для XX – XXI століть.

Як і у древній Греції, поняття тогочасної справедливості у Стародавньому Римі не передбачало рівності людей. Ця нерівність стосувалася як суспільства всередині держави, так і народів, які проживали по сусідству з Римом.

Відомий оратор Цицерон зазначав: «Ми зрозуміли, що геть усе на світі підкорене волі Богів і керується нею. Власне тому ми опинилися вище відносно інших племен чи народів. Перетворення римлян на чийось рабів було б порушенням законів створення світу, адже саме за волею Богів вони були створені для управління іншими народами...»

Римська правосвідомість, – це перш за все свідомість громадянина Риму, наповнена гордістю, причому зміст цієї самоідентифікації пов'язується не тільки з політичними, але і з правовими факторами [2, с. 9]. Правова ідентичність громадян у Древньому Римі, як і правова свідомість, формувалися на основі возвеличення державності, віднесеності кожного громадянина до цільної Римської Держави як до особливого політико-правового утворення з одночасним укріпленням соціально-правового становища кожного громадянина як особистості.

«Велич Древнього Риму, підкреслює В. Маркчук, мала майже гіпнотичний вплив на політиків пізнішого часу» [3, с. 9]. Міцна будова правової системи Стародавнього Риму, добре розвинена правосвідомість його громадян, обізнаність у праві і їх правова активність, співвіднесеність, соціально-правова ідентифікація кожним громадянином Риму власної особи з могутньою державою, існуючою правовою системою, - все це стало запорукою розвитку і тогочасного процвітання.

Римське громадянство набувалось у зв'язку із народженням у сім'ї повноправних громадян. Разом з тим маємо згадки і

про інші випадки набуття громадянства, наприклад надання громадянства за заслуги. З досягненням повноліття римський юнак ставав повноправним і стосовно політичних прав. Бути політично повноправним для римлянина означало можливість брати участь у народних зборах, бути вибраним на посаду в римському урядовому чи судовому апараті, залучення до військової служби.

Жінки не мали ні політичних, ні майнових прав, але, у порівнянні з афінянками, життя жінок у Стародавньому Римі було більш захищеним.

Римська держава завдяки міцній правовій системі створила умови для позитивної правової ідентифікації власних громадян. Усвідомлення себе повноправним римлянином дозволяло користуватися (активно здійснювати) досить широким переліком політичних, економічних, громадянських прав.

Суттєве значення для розвитку вчення про правову ідентичність мало також поступове поширення християнства, яке заперечило політико-правові інститути як абсолютну цінність, принесло ідею рівності усіх людей без винятку перед Богом і законом. Крім того, у християнстві наголошується на людській недосконалості, гріховності і необхідності виправлення людської природи. У правовому сенсі формування особи з високим рівнем правосвідомості і правової культури, із сформованою стійкою позитивною правовою ідентичністю – є завданнями правової соціалізації як процесу, який покликаний виправити аспекти людської недосконалості і завдяки якому забезпечується таке благо, як загальний правопорядок.

Ранній період Епохи Середньовіччя (V – XVI століття) в романо-германській правовій сім'ї характеризувався домінуванням правового звичаю, який став будівельним матеріалом раннього середньовічного права. Згодом протягом кількох століть, у країнах Західної Європи відбувався перехід від «варварських (племінних)» правових звичаїв до правових звичаїв «феодальних» (XI-XII століття), які мали не персональний, а територіальний принцип дії.

У дослідженні генези правової ідентичності важливо наголосити на тому, що саме в добу Середньовіччя на зміну звичаєвому

праву приходять так зване міське право. На відміну від правових звичаїв, в основному це вже було писане право. Його положення фіксувалися міськими статутами, королівськими або іншими сеньоріальними хартіями. Поява писаних правових норм, юрисдикція яких поширювалася на певне коло осіб і на певну територію, стає основою зв'язку особи і права, закладає стійкі підвалини правової ідентифікації з існуючою на той час правовою системою.

Характерною рисою Середньовіччя є ускладнення соціальної структури суспільства. Відчутна конкуренція між церковною та світською владою ускладнила процес соціальної ідентифікації, включаючи і правову. Мала місце множинність правових систем. Так, наприклад, поряд з канонічним (церковним) правом, розквіт якого припадає на добу Середньовіччя, діяли різноманітні форми світського права (міське, королівське тощо). Правовий плюралізм, яким характеризувалася вказана доба, значно ускладнив правову ідентифікацію.

Правова ідентичність Доби Середньовіччя характеризується тим, що правові установки не сприймаються в якості певної зовнішньої, чужої для особи сили, а є природною частиною повсякденного життя людини. Правові норми часто переплітаються з релігійними, гармонійно вписувалися в ментальність людини вказаної доби. Вирішальним фактором ідентичності людини в правовому просторі того часу є її свобода, яка опирається уже не на божественний авторитет, силу традиції, але на так зване природне право, яке розглядається в якості форми буття розуму і природи.

Кроком до зміцнення ідентифікаційних практик стали ідеї, закладені Добою Просвітництва (XVII—XVIII століття). Епоха Просвітництва принесла розуміння цінності людини, обґрунтовану того часу критику церкви, патріотизм, осуд експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості й самооцінки особи. Акцент робився на розумності, самостійності людини. Проте, поведінку особи все ще не розглядали у її залежності з мисленням. Просвітництво зародилося практично одночасно у всіх країнах Західної Європи: Британії, Франції, Нідер-

ландах, Німеччині, Італії, Іспанії, швидко поширилося включно з Річчю Посполитою і Російською імперією.

Саме у Добу Просвітництва Голландський юрист Г. Гроцій та його прибічники видозмінили концепцію природного права таким чином, що вона втратила теологічні і конфесійні коріння, у результаті чого політичні та правові аспекти істотно відділилися від релігійних. У природному праві, звільненому від богословських трактувань, вбачалася сукупність тих ідеальних норм, які повинні служити прообразом для будь-якого законодавства. Г. Гроцій право дане самою природою проголошував вищим за позитивне право. Подвійне розуміння права за Г. Гроцієм (права як моральної чесноти, яка дозволяє людині мати певні речі або вчиняти певні вчинки (право в суб'єктивному сенсі) і права тотожного поняттю закону (право в об'єктивному сенсі) надзвичайно актуальне сьогодні під час дослідження об'єкта правової ідентифікації.

Цінними з точки зору правової ідентичності, серед ідей раннього Просвітництва є філософсько-правові погляди Дж. Локка. Згідно із Дж. Локком, людині має належати повна свобода щодо свого майна та забезпечені усі необхідні умови для розвитку особистості. Усі люди мають бути рівними, а всяка влада має бути обмежена правом. Фактичне визнання усіх людей повноправними членами суспільства, дотримання принципу рівності людей перед законом, котрі відстоював науковець, і в наш час є тими передумовами, без котрих неможливі ні розвиток правосвідомості, ні формування позитивної правової ідентичності суб'єктів права.

Новітні передумови правової ідентичності шукаємо і в період XVIII-XIX століття. Ідеологічним простором правової ідентичності в цей час став німецький класичний гуманізм, який зародився у Німеччині у XVIII столітті (В. Гумбольдт, Ф. А. Вольф), що характеризується розумінням відповідальності перед іншими суб'єктами, суспільством за власні вчинки, необхідністю часткового обмеження індивідуалізму, подолання замкнутості на власних потребах і способах їх задоволення і разом з тим створення та розуміння необхідності забезпечення на-

лежних умов для вільного розвитку людини як особистості. На думку В. Гумбольдта, людина повинна прагнути свободи розвитку своїх здібностей, можливості користуватися силами природи виключно в міру своїх потреб і відповідно до своїх особистих схильностей у межах своєї сили і свого права. Рішуче відкидаючи ідею турботи держави про благо громадян, тобто їхнє матеріальне становище і суспільну кар'єру, моральність, фізичне здоров'я, спосіб життя тощо як таку, що є помилковою і обертається бездіяльністю людини, В. Гумбольдт наголошував на необхідності створення умов для різних соціально-корисних проявів індивідуального характеру та здібностей кожної окремої особи, яка проживає в державі. Не применшуючи значення держави у процесі формування правової ідентичності особи, необхідно підкреслити роль активності суб'єкта права. У сучасному розумінні особа, яка володіє соціальною якістю - правовою ідентичністю є, насамперед, активним суб'єктом права. Лише такий суб'єкт не тільки володіє певним обсягом прав і свобод, а й активно використовує право для їхнього здійснення. У цей же час пасивність суб'єкта права часто приводить до правового нігілізму, маргінальної і навіть протиправної поведінки через нереалізованість особи.

До з'ясування сутності правової ідентичності наблизився також усім відомий культурно-правовий постмодерн. Культурно-правовий постмодерн як дослідницька парадигма характеризується перенесенням інтересу дослідника з аналізу об'єктивних явищ на дослідження проявів суб'єктивності. Людина усвідомлюється як соціальний суб'єкт, під впливом якого здійснюються основні перетворення у правовому житті суспільства. Цей науковий напрям подає нове уявлення про людину. В основі напрацьованих теоретичних положень лежить розуміння, що кожна людина як суб'єкт права, окрім юридично закріплених за нею прав та обов'язків, незалежно від віку, соціального стану, національної або расової приналежності має власну гідність. Категорія гідності, яка сьогодні активно опрацьовується в теорії держави і права за своєю природою, є близькою до правової ідентич-

ності. Лише гідна людина може сприймати право як суспільно корисне явище, змиритися із обмеженнями власних прав заради загальносуспільного блага, розвивати в собі почуття відповідальності за власні вчинки.

Внаслідок розвитку постмодерністських уявлень у дослідженнях правової ідентичності право розуміємо насамперед як категорію, породжену людиною. Розвинувшись, право покликане захищати інтереси людини, а людина, будучи такою, інтереси якої стоять над інтересами держави, має жити згідно із законами моралі, совісті, правильно розуміти призначення права і неухильно дотримуватися його норм.

XX століття характеризується розвитком міжнародного права, таких наук як соціологія, психологія, філософія права.

Такі вчені як З. Фрейд, Е. Еріксон, П. Бергер, Е. Фромм, І. Кант, Дж. Мід, Ю. Хабермас власними науковими доробками зробили важливий внесок у розвиток сучасної концепції правової ідентичності. Вивчаючи феномен ідентичності, соціальні науки пропонували вводили у науковий обіг нові поняття, обумовлені предметом, ціллю і завданнями дослідження, серед яких і «правова ідентичність».

Людина в працях І. Канта є суб'єктом самопізнання. Рефлексію щодо власного «Я» дослідник вважав вищою формою будь-якого знання і засобом до формування особистості. І. Кант підкреслював, що людина розвиває уявлення про власну особу і це підносить її над усіма іншими істотами. Завдяки уявленням про себе людина стає особистістю, і через єдність свідомості при всіх змінах, які з нею можуть відбуватися, вона одна й та ж сама особистість (тобто ідентична, тотожна сама собі).

У роботах Е. Еріксона процес формування і розвитку ідентичності розглядався у контексті проблем розвитку і періодизації розвитку особистості, дослідження криз вікового розвитку [4]. На думку науковця, ідентичність оберігає цілісність і індивідуальність досвіду людини, дає їй можливість передбачати як внутрішню, так і зовнішню небезпеку і зіставити свої здібності з можливостями, що надаються суспільством. Основною функцією ідентичності, за Е. Еріксо-

ном, є адаптація в найширшому значенні цього слова. Правова ідентичність – якість особи, якій притаманна адаптаційна функція. Правильно сформована правова ідентичність гарантує безконфліктне функціонування суб'єкта права у правовому просторі.

Основні положення вчення про ідентичність вперше сформулював англійський психолог Г.Теджфел (1920-1982), якого ще зазивають автором теорії соціальної ідентичності. Крім того, згодом саме в англомовній літературі почали активно користуватися терміном «правова ідентичність». Одним з перших цей термін використав Д. Вайнінг у його роботі «Legal identity: the coming of age of public law».

У середині ХХ століття Ю. Хабермас сформулював концепцію балансу ідентичності, у якій розглядав особистісну й соціальну ідентичності як виміри, у балансі яких реалізується «Я-ідентифікація». Заслугою Ю. Хабермаса є те, що він разом з Е.Еріксоном у межах власних досліджень розвивали концепцію «Я-ідентичності», яка поєднувала особистісну і соціальну ідентичність у зв'язку з процесом постійної взаємодії особистої та соціальної сфер життя людини. Баланс ідентичності, сформульований Ю. Хабермасом, дозволяє досліджувати правову ідентичність як соціально-правову якість особи, досліджувати за допомогою категорії «ідентичності» взаємозв'язок «право – людина».

ХХІ століття характеризується глобалізацією, нестабільністю в політичному, правовому, економічному житті. Праву відведена важлива роль нормативного регулятора суспільних відносин.

Сьогодні людина – це, насамперед, особистість, яка зобов'язана реалізувати себе і як суб'єкт права. Тільки сформувавши уявлення про себе як про активного учасника правових відносин, коли буде сформованою правова ідентичність, людина зможе самостійно реалізувати надані їй права чи виконати покладені на неї юридичні обов'язки. Стати тотожною собі, для особи у правовому сенсі означатиме зрозуміти сутність і призначення права у її житті, зуміти використати право як легітимний інструмент для досягнення життєвих цілей через реаліза-

цію прав та задоволення власних законних інтересів.

Термін «ідентичність» у ХХ столітті набув статусу міждисциплінарного і став широко застосовуватися в соціальних і гуманітарних науках. Сьогодні він активно обговорюється в юриспруденції.

Сучасний термін «правова ідентичність» прийнято пов'язувати з другою половиною ХХ - початком ХХІ століття. «Поняття ідентичності, у наш час, використовується як категорія практики і наукового аналізу» [5, с. 6], а ідея самодостатньої, ідентичної та незалежної особистості повинна виступати наріжним каменем розвитку сучасної правової доктрини.

Щодо української правової думки, то слід зазначити, що проблематика ідентичності ще не віднайшла належного місця у сучасному українському правовому дискурсі. Причиною цього могло стати довготривале панування марксистсько-ленінської ідеології, яка відводила увагу науковця від концепту особистості.

Висновки

Дослідження правової ідентичності сягає часів давнини. Передумови формування правової ідентичності знаходимо в культурі древніх греків, у якій відстоювалася ідея людської індивідуальності та розвитку людини як особистості. Державно-правовий лад Древнього Риму, стрімкий розвиток юриспруденції того часу, заклав міцний фундамент до формування людиною уявлення про власну соціально-правову сутність.

Аналіз основ правової ідентифікації в часи Середньовіччя, епохи Просвітництва, ХХ століття вказує на існування залежності соціальних якостей особи від політико-правового устрою держави, місця релігії у суспільному житті, реального дотримання в державі принципів рівності та свободи.

У контексті сучасного вчення про правову ідентичність, яке формувалося впродовж багатьох століть, критиці піддається концепція позитивізму за відрив права від моралі, і звичайно, за заперечення природного права, яке поряд з позитивним виступає об'єктом правової ідентифікації.

Формування правової ідентичності осо-

АНОТАЦІЯ

У даній статті наголошено на окремих історично-правових аспектах, які дозволяють окреслити важливі моменти взаємин людини з правом, а також вплинули на хід дослідження феномену правової ідентичності в цілому. Зупиняючи свою увагу на окремих історичних епохах, у статті насамперед підкреслюємо важливі передумови правової ідентифікації, які є характерними для певного періоду.

SUMMARY

By writing this article, the author wishes to emphasize on individual historical-legal aspects which allowed to outline important moments of correlation between an individual and law and also influenced the course of research of the phenomenon of legal identity. Concentrating on individual historical epochs, this article, foremost, emphasizes important prerequisites of legal identification which are characteristic to a given period.

би пов'язане з формою держави, зокрема в частині державного режиму, розвитком об'єктивного права та правової системи в цілому.

Введення категорії ідентичності в юриспруденцію свідчить про активну гуманізацію сучасного права, пошук та дослідження ролі особистісного начала людини у процесі якісного розвитку найбільш поширених політико-правових систем світу.

Література

1. Попов В. Ю. Антична ідентологія та патристична ексгема тотожності: монографія / В. Ю. Попов. – Донецьк : ДонНУ, 2011. –

321 с.

2. Резников Е. В. Теоретические проблемы правовой идентичности / Е. В. Резников. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2014. – 199 с.

3. Макарчук В. С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2000. – 176 с.

4. Erikson E. Identity. Youth and Crisis / E. Erikson. – New York: W. W. Norton & Company, 1968.

5. Исаева Н. В. Правовая идентичность (теоретико-правовое исследование: монография) / Н. В. Исаева. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 416 с.

ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРИ ВДОСКОНАЛЕННІ СУДДІВСЬКОЇ ОСВІТИ

ЧЕРНОВСЬКИЙ Олексій Костянтинович - кандидат юридичних наук,
доцент кафедри Правосуддя юридичного факультету Чернівецького національного
університету ім. Ю.Федьковича, Заслужений юрист України

ФЕДІНА Аліна Василівна - кандидат юридичних наук, суддя Першотравневого
районного суду м. Чернівці

Постановка проблеми

Становлення демократичного суспільства в Україні, покращення інвестиційного клімату, захист права власності в значній мірі залежать від успіху судової реформи, яка, у свою чергу, не може бути успішною без відновлення довіри до судової системи в найкоротші строки.

Компетентна, ефективна і справедлива судова система є визначальною складовою дієвої демократії, саме тому держава має докласти ментальних та матеріальних зусиль, спрямованих на зміцнення судової влади як незалежного, сильного та відповідального державного інституту.

У період реформування судових структур та їх юрисдикції, судового управління, створення та реструктуризації суддівських організацій ефективна професійна підготовка суддів є надзвичайно важливою сферою і умовою зміцнення верховенства права. Поряд з цим, підготовка працівників судових органів є одним з ключових елементів побудови ефективної системи правосуддя.

Ступінь наукової розробки проблеми

Дослідження даної теми торкалися у своїх працях багато відомих вчених та практиків, зокрема: Г.Бурковскі, В.Шишкін, М.Мельник, Я.Швиденко, В.Сімоненко, М.Оніщук, В.Городовенко, І.Самсін та інші.

Метою статті є обґрунтування шляхів вдосконалення організації суддівської освіти з метою професійного та особистісного ста-

новлення суддів як висококваліфікованих фахівців, спроможних ефективно виконувати покладені на них обов'язки.

Виклад основного матеріалу

На міжнародному та європейському рівнях питання підвищення професійного рівня діючих суддів (безперервне підвищення кваліфікації або безперервна підготовка) приділяється значна увага.

Про визнання важливості професійної підготовки діючих суддів свідчить прийняття цілого ряду міжнародних норм: Основні принципи ООН з питання незалежності судового співноти; документи Ради Європи, зокрема Рекомендації СМ/кес (2010) 12 з питання про незалежність, ефективність і роль суддів; Європейська хартія про статус суддів [2]; пункти 10-13 Висновку Консультативної ради європейських суддів (далі – КРЄС) № 1 (2001) і Висновок № 3 (2002) [1].

Робота з безперервного підвищення кваліфікації повинна бути ретельно організованою, всебічною та різноманітною. Не обмежуючись технічними аспектами права, безперервне підвищення кваліфікації має передбачати освоєння знань із суспільно важливих питань, навичок роботи в судовій залі та міжособистісного спілкування і бути націлене на вироблення у суддів умінь, що допомагають входити в суть справи і поводитися з усіма учасниками належним чином з урахуванням їх інтересів.

Серед прогресивних ідей, які обговорюються на даному етапі, це створення сис-

теми ротації іноземних суддів, які будуть розглядати судові справи у відповідності із законодавством України. Ці рішення можуть здатися занадто радикальними, але, разом з тим, можуть бути виправданими за існуючих складних обставин, які склалися та відсутності часу на реалізацію довгострокової судової реформи. У зв'язку з цим аутсорсинг судового процесу із залученням авторитетних зарубіжних суддів може дати позитивні зрушення відновлення судової системи, тим більше в контексті неоголошеної війни.

Разом з тим, на даному етапі Національною школою суддів України активно започатковуються методики інтерактивного навчання, які можна поділити на три великі групи:

- традиційні (лекції, семінари)
- навчання на робочому місці (наставництво, стажування (менторство), ротація);
- активне навчання (тренінги, рольові ігри).

Як свідчить практика для навчання дорослих більш продуктивними є тренінг, дискусія, ситуативний аналіз, моделювання, письмова робота, обговорення в малих групах, рольові ігри, і найменший відсоток засвоєння матеріалу, знань та особливо навичок має лекція.

Так, наприклад, дискусія як двостороннє спілкування між викладачем, досвідченим суддею та слухачами або безпосередньо між слухачами надає можливість залучити слухачів до активного обговорення проблемних питань, які виникають на практиці та є ефективним методом поліпшення запам'ятовування понять, що здатний допомогти учасникам навчального процесу здобути навички критичного мислення, вміння вислухати думки інших учасників дискусії та прислухатись до їх доводів. Ця методика надає можливість негайно відреагувати на доводи та пропозиції, що, безумовно, є корисним для судді під час ведення судового засідання та розгляду клопотань учасників судового засідання [5, с. 65].

Під час аналізу ситуації, яка пропонується викладачем (метод ситуативного аналізу), учасники мають можливість обговорити та проаналізувати реальну або уявну ситуацію, що, у свою чергу, сприяє досягненню при-

кладних цілей, формує у слухачів навички аналізу, оцінки ситуації, надає можливості спрогнозувати ситуацію як таку, що постане при розгляді конкретної справи, та, врешті-решт, надає поради для вирішення конкретної ситуації, яка може виникнути під час роботи. Ця методика є найефективнішою для розв'язування певних завдань, з якими учасники стикаються під час своєї професійної діяльності.

Дуже позитивно сприймають як кандидати на посаду судді, так і судді навчання у вигляді моделювання ситуації. Ця методика передбачає, що кожен із учасників може грати певну роль. Моделювання об'єктивного, неупередженого і компетентного виконання суддями своїх функцій та їх захисту від необгрунтованого впливу [1].

Відповідно до частини 3 статті 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судді мають право вдосконалювати свій професійний рівень і проходити з цією метою відповідну професійну підготовку [4].

Більше того, безперервна підготовка вважається не тільки правом, але й обов'язком кожного судді, а це випливає зі статті 7 Кодексу суддівської етики, яка вимагає постійно вживати заходів для поглиблення своїх знань та вдосконалення практичних навичок [8].

Після першого призначення на посаду суддя зобов'язаний проходити двотижневу підготовку у Національній школі суддів України щорічно, а після безстрокового призначення — не рідше, ніж раз на три роки.

Враховуючи об'єктивну необхідність подальшого реформування сфери професійної підготовки суддів, не варто забувати й те, що у всіх європейських державах безперервне підвищення кваліфікації є усталеною, але не завжди обов'язковою практикою. Саме тому безперервна підготовка суддів повинна їх приваблювати для того, щоб вони брали в ній участь, а оскільки добровільна участь є найкращою гарантією ефективності підготовки, для цього потрібно домагатися, щоб кожен суддя вважав підтримання та оновлення своїх знань моральним обов'язком.

Так, наприклад, Національна школа підготовки суддів у Франції поділяється на початкову підготовку та підвищення квалі-

фікації (без відриву від роботи). Початкова підготовка триває близько 31 місяця та охоплює такі етапи:

- 2 роки – загальна теоретична підготовка з проходженням практики в суді (9 місяців), жандармерії, пенітенціарних органах, адвокатському бюро (6 місяців);

- 6 місяців – теоретична підготовка в Бордо за обраною спеціалізацією з проходженням практики в суді першої інстанції та апеляційному суді (5 місяців) [9, с. 12].

Вимоги до кандидата на посаду судді щодо проходження спеціальної підготовки в Україні подібні до вимог у Франції, де право на зайняття суддівської посади, як і посади прокурора, отримують особи, які мають диплом і рекомендацію Національної школи магістратури Франції. До цієї школи вступають випускники юридичних вузів, які отримали базову правову підготовку, а також деякі категорії державних службовців [9, с. 11].

Підвищення кваліфікації проходить через обов'язкові/факультативні модулі (теоретична підготовка) тривалістю 2-5 днів кожний та за допомогою практичної роботи в державних установах, судах, адміністраціях, на промислових підприємствах тощо (тривалість практики залежить від спеціальності, проте зазвичай не перевищує одного тижня). Підготовка складається з двох етапів, які чергуються: 1) теоретична підготовка: здатність виокремлювати, засвоювати й застосувати деонтологічні правила, аналізувати та узагальнювати практичну ситуацію (або судове досє), знання й уміння застосовувати процесуальне законодавство тощо; 2) практична підготовка проходить у різноманітних органах та інститутах послідовно (стажування): адаптація (суд), стажування в адвоката, стажування в органах розслідування, стажування в пенітенціарній службі, стажування в суді (у судах як цивільної, так і кримінальної юрисдикції, у суді для неповнолітніх, також секретарем судового засідання), стажування в апеляційному суді [6].

Ці питання докладно висвітлені у Висновку КРЕС № 4 щодо належної початкової підготовки та підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях. Згідно з європейськими стандартами, в державах зазвичай створюються спеціаль-

ні органи, яким доручається організувати безперервну підготовку суддів. Майже у всіх випадках ці органи незалежні від виконавчих і законодавчих органів, хоча ці гілки влади можуть тим чи іншим чином бути залученими до повсякденного управління [1].

Разом з тим, щоб захистити установи, які займаються підготовкою суддів, від зовнішнього впливу, КРЕС рекомендують покласти повноваження з призначення їх керівників та викладачів на суддівський чи інший незалежний орган, який відповідає за організацію і контроль такої підготовки. Крім того, у Рекомендації КРЕС визначено, що «важливо домагатися, щоб навчання здійснювали судді та експерти з кожної дисципліни. Викладачі повинні обиратися з числа кращих у своїй професії і проходити ретельний відбір у відповідальному за навчання органі з урахуванням знання дисциплін, що викладаються, та їх педагогічних навичок. У тих випадках, коли обов'язки з підготовки покладені на суддів, важливо забезпечувати, щоб ці судді мали контакт з судовою практикою».

Задля забезпечення впевненості суддів у користуванні пропонованого навчання і запобігання спроб послабити незалежність судової системи вибір методів підготовки і формування навчальних програм, а також їх критичний аналіз повинні бути доручені самим викладачам і суддям.

Із указаних міжнародних норм також вбачається, що початкова підготовка, проведена до або в період вступу на посаду, повинна супроводжуватися навчанням протягом усього життя, щоб практикуючі судді були знайомі з останніми змінами і знали, де і як отримати нові навички та інформацію. Для свого професійного зростання судді повинні отримувати підготовку, що допомагає бути в курсі найважливіших змін, включаючи останні тенденції.

Визначення добровільної або періодичної підготовки сформульовано в підпункті 2 пункту 3 Порядку підготовки суддів та працівників апаратів судів у Національній школі суддів України. Така підготовка організовується на прохання суддів. Безперервна підготовка проводиться згідно з типовим планом окремо за кожною відповідною спеціалізацією суддів і працівників апарату суду [10].

Згідно з пунктами 37 і 38 Висновку № 4 КРЕС «програми професійної підготовки мають здійснюватися в умовах, що дозволяють представникам різних гілок і рівнів судової системи зустрічатися, обмінюватися досвідом і домагатися єдності думок, причому програми професійної підготовки покликані і самі створювати для цього умови». «Для безперервного підвищення якості підготовки суддів відповідним установам необхідно регулярно проводити оцінку програм і методик. Важливу роль у цьому процесі повинні відігравати думки, висловлювані всіма учасниками навчальних заходів, а стимулювати обмін думками можуть відповідні засоби (анкетування та проведення співбесід)» [1].

Тема підготовки і навчання кандидатів на посаду судді, а також навчання суддів, підвищення кваліфікації суддів є надзвичайно важливою, але в той же час є і «великим головним болем» усіх країн, адже цілі і завдання перед установами, які здійснюють підготовку суддів, ставляться досить високі.

Національна школа суддів України у Стратегічному плані розвитку на 2014 – 2018 роки правильно визначила, що від професіоналізму суддів та від якості їх навчання залежить не тільки покращення адміністрування самої судової влади, але й підвищення довіри до судової влади в суспільстві. Це дійсно дуже важливо і саме тому усі європейські країни прагнуть до цього. В Україні вже багато зроблено у цьому напрямі, і система підготовки та навчання суддів дійсно відповідає європейським стандартам.

У Європейських країнах існує декілька стандартів, яким має відповідати заклад суддівської освіти. Один із них – так званий інституційний стандарт, який визначає, хто займається підготовкою суддів – виконавча влада, законодавча чи сама судова влада. В Україні ні законодавча, ні виконавча влада не впливають на процес навчання суддів. Національна школа суддів України є державною установою зі спеціальним статусом, яка створена в системі судоустрою України. У деяких європейських державах більш важливу роль у формуванні суддівського корпусу відіграють ради суддів, але, оскільки побудова судової системи в Україні небагато відрізняється від систем європейських країн, можна впев-

нено сказати, що діюча система підготовки і підвищення кваліфікації суддів повністю відповідає європейським стандартам.

Так, надзвичайно позитивними є зміни в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якими підготовкою суддів має займатися Національна школа суддів. Дана позиція перегукується із європейською правовою традицією, згідно з якою підготовкою суддів має займатися автономна установа в системі судової влади, і заклади (ВНЗ), підпорядковані органам виконавчої влади, не можуть мати жодного відношення до системи підготовки майбутніх суддів.

Другий момент, який справді є дуже важливим, це питання про те, хто розробляє та впроваджує навчальні програми для суддів? Чи залучені до цього процесу судді? Керівництво Національної школи суддів України постійно ініціює залучення до Процесів розробки та впровадження навчальних курсів суддів усіх інстанцій та спеціалізацій. І це також повністю відповідає європейським стандартам.

Крім цього, істотне значення має дослідження методів навчання, які є дуже важливими на рівні з високою професійністю викладачів. Ці питання є актуальними не тільки для Національної школи суддів України, а й для закладів суддівської освіти інших держав. Особа може бути хорошим спеціалістом, але не кожний компетентний спеціаліст зможе донести до аудиторії свої знання через різні чинники. За умов сьогодення існує безліч методик навчання, але надзвичайно важливим і актуальним є запровадження саме інтерактивних методик навчання в процесі підготовки та підвищення кваліфікації суддів. Разом з тим існує думка що дуже часто ті методики, які добре показують себе в одних державах, не завжди будуть результативними в інших. Тут необхідно експериментувати, адже всі аудиторії різні, і тому по-різному сприймають навчальний матеріал [3, с. 112].

Судді – це категорія осіб, які є елітою не тільки в Україні, але й в інших державах. У зв'язку з цим часто виникає запитання, як переконати суддю, який уже досягнув вершини у юридичній професії, підвищувати свій професійний рівень, як переконати, що він ще не все знає.

Так, щоб переконати суддю нижчого рівня, існують різні важелі. Одним із них можуть бути європейські стандарти, які передбачають періодичне проходження навчання з метою підвищення кваліфікації суддями, та вимоги національного законодавства. В окремих випадках перепідготовка чи підготовка з деяких дисциплін може слугувати дисциплінарною санкцією, є такі приклади в деяких державах. Наприклад, виникає питання порушення суддею етичних норм під час ведення судового процесу, у зв'язку з цим може бути внесена пропозиція про підвищення таким суддею кваліфікації з курсу «Етика судді».

Що ж до підвищення кваліфікації суддів Верховного суду України та вищих спеціалізованих судів, то дійсно в цьому питанні проведено дослідження суддею Верховного суду України Валентиною Сімоненко, яка дійшла до висновків, що найбільш результативним для цих суддів є навчання у вигляді конференцій, круглих столів, чи взагалі неформальний обмін думками між колегами [11, с. 108].

У Верховні суди інших держав запрошуються досвідчені лектори – відома особа в державі чи міжнародний експерт, і у процесі спілкування виникає відкритий обмін думками між ним та суддями. На нашу думку це є ефективним способом підвищення кваліфікації суддів вищих судів.

Європейська тенденція навчання суддів донедавна базувалась на класичних темах, таких як матеріальне і процесуальне право, згодом діапазон тем почав розширюватись і доповнився конституційним та адміністративним правом. Але останнім часом суддям у програмах з підвищення кваліфікації викладаються також такі дисципліни, як психологія, соціологія, політологія тощо. Завжди актуальним є викладання курсів із суддівської етики, комунікації: як між учасниками судового процесу, так і комунікації суддів із зовнішнім світом, зокрема із засобами масової інформації.

Питання єдності в судовій практиці теж дуже важливе, бачиться тісний зв'язок між цим питанням та підготовкою, перепідготовкою і навчанням суддів. У разі відсутності єдності застосування норм матеріального та процесуального права при вирішенні справ

дуже важко донести суддям, які проходять навчання єдину юридичну позицію при вирішенні деяких спорів [3, с. 116].

Згідно з опитуванням суддів, що проходили навчання в Європейській академії права, яка є відомою інституцією в Євросоюзі і у якій проходять навчання судді та прокурори, несвоєчасна інформація або взагалі відсутність інформації про проведення навчання; відсутність можливості виїзду на навчання у зв'язку з великим навантаженням на роботі; керівництво суду не надає дозвіл судді на відраження для підвищення кваліфікації, і тому подібне є основними перепонами, які виникають при бажанні пройти підвищення своєї кваліфікації.

Другим питанням, яке досліджувалося, була проблема зі знанням суддями іноземних мов. Проведене опитування показало, що 88% суддів не знають іншої мови, крім своєї рідної. І всі опитані визнають, що це для них є певною проблемою. Для України, як і для всіх європейських держав, які підписали та ратифікували Європейську конвенцію з прав людини, цей документ є джерелом права. У зв'язку з цим виникає запитання, як українським суддям отримати доступ до судової практики Європейського суду з прав людини, якщо більшість із них не володіє англійською та французькою мовами? Задля подолання цієї прогалини необхідним є проведення окремих курсів, семінарів, на яких судді матимуть змогу отримати необхідні знання або підвищити рівень знання з іноземної мови.

Таким чином, для суддів першої та апеляційної інстанцій є доцільним використання таких методик навчання, як тренінги, семінари упродовж декількох днів у межах двотижневого терміну навчання або тривалістю – декілька днів протягом року.

Водночас, для суддів касаційної інстанції було б доцільнішим використання такої методики, як обговорення проблемних питань під час проведення круглого столу за участю суддів Верховного Суду України та науковців, а також суддів апеляційної інстанції.

Застосування такого підходу до організації навчання сприяє навчанням суддівським навичкам із застосуванням новітніх методик без викладання протягом академічного часу,

що надає можливість викладання тільки за допомогою методу лекції.

Крім того, варто було б застосувати попердне інформування судді про тематику навчання з розсилкою в електронному вигляді матеріалів, які будуть використовуватись при навчанні. Мета такого інформування полягає у тому, що судді, які братимуть участь у семінарах та тренінгах, уже будуть ознайомлені з проблематикою, матимуть змогу заздалегідь підготувати запитання, які б вони хотіли обговорити під час навчання, можливо, краще завчасно надіслати ці запитання, а викладач, у свою чергу, зможе підготувати програму навчання таким чином, щоб була можливість обговорити такі запитання.

Надалі також є можливим публікування тренінгів із розкладом на цілий рік, щоб судді могли заявити самостійно про свою участь у тому тренінгу, який їх цікавить [13, с. 138].

Висновки

На нашу думку, досвід підготовки кадрів для судової системи, що існує в зарубіжних державах, може бути корисним для України в частині, що стосується запровадження інноваційних методик, узагальнення практики, а також етапності підготовки. Разом з тим перед судовою системою в цілому стоїть пріоритетне завдання – це забезпечення функціонування ефективної системи висококваліфікованої підготовки суддів та підвищення кваліфікації працюючих суддів задля підвищення рівня довіри до судової влади України та зміцнення її авторитету.

Література

1. Висновки Консультативної ради європейських суддів // Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>.
2. Віктор Валанчюс. Європейські стандарти та тенденції підготовки суддів. // Слово

національної школи суддів України № 1 [6] – 192 с.

3. Городовенко В. Періодичне навчання суддів та координаційні практики. // Слово національної школи суддів України № 1 [6] – 192 с.

4. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» // Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

5. Земляной В., Прудка О. Проблемні питання розробки тестових запитань для проведення анонімного тестування кандидатів на посаду судді // Слово національної школи суддів України №2 [7] 2014 – 192 с.

6. Ecole nationale de la Magistrature [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.enmjustice.fr/index.php>.

7. Європейська хартія про статус суддів // Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.

8. Кодекс суддівської етики // Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://court.gov.ua>.

9. Мельник М. Належна професійна підготовка суддів як складова судової реформи: міжнародний досвід та його адаптація до вітчизняного законодавства / М. Мельник // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2013. – № 2. – С 8-12.

10. Порядок підготовки суддів та працівників апаратів судів у Національній школі суддів // Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nsj.gov.ua>

11. Сімоненко В. Інноваційні методики у підготовці суддів // Слово національної школи суддів України № 1 [6] – 192 с.

12. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015-2020 роки // Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.justicereformukraine.eu>.

13. Чіассон Дональд. Освіта суддів – міжнародний досвід // Слово національної школи суддів України №3 [8] 2014 – 192 с.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНСПЕКТОРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ СУДДІВ УКРАЇНИ

ЛОГВИНЕНКО Микола Іванович - кандидат юридичних наук, доцент
Сумського державного університету
ЮРКОВСЬКИЙ Юрій Олександрович - Сумський державний університет
УДК 342.56.349.22

В статті проаналізовані основні складові правового статусу інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, а також його нормативне регулювання.

Ключові слова: правовий статус, інспектор, правове регулювання.

Дисциплінарна відповідальність суддів є однією із гарантій забезпечення належного виконання посадовими особами судової влади своїх службових обов'язків - здійснення правосуддя на професійній основі. Водночас важливим є те, щоб заходи дисциплінарної відповідальності застосовувалися лише стосовно справжніх порушників трудової дисципліни і не перетворювалися на додаткові засоби тиску на представників судочинства. З метою створення умов для прийняття суддями законних, обґрунтованих та справедливих рішень під час розгляду тих чи інших категорій справ законодавством встановлено особливий порядок притягнення носіїв правосуддя до дисциплінарної відповідальності, специфічні заходи дисциплінарного впливу та інститут спеціальних суб'єктів, уповноважених їх застосовувати. Так, згідно зі ст. 147-1 Кодексу законів про працю України за загальним правилом дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника[2]. У свою чергу, дисциплінарне провадження щодо суддів місцевих та апеляційних суддів здійснює Вища кваліфікаційна комісія

суддів України, а стосовно суддів вищих спеціалізованих судів та суддів Верховного Суду України – Вища рада юстиції. При цьому, з метою забезпечення швидкого розгляду справ, підвищення ефективності роботи та недопущення до розгляду безпідставних та необґрунтованих скарг Вищою кваліфікаційною комісією суддів України Законом України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено існування служби інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України[1].

На наш погляд, правовий статус інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, на сьогоднішній день законодавчо недостатньо врегульований, що обумовлює актуальність дослідження даної тематики, розробки пропозицій щодо вдосконалення недоліків сучасної правової системи, яка упорядковує зазначені питання. Крім того, останнім часом відбулися зміни в законодавстві, в тому числі щодо питань, які стосуються правового статусу інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Дослідженням правового статусу інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України займалися: Р. Куйбіда, В. Молдован, В. Теліпко, В. Філатов, А. Шевченко та інші науковці.

Під правовим статусом суб'єкта права слід розуміти основне його правове становище, закріплене законодавством. До елементів правового статусу, на нашу думку, необхідно віднести: правосуб'єктність, суб'єктивні юридичні права та обов'язки певного суб'єкта, гарантії їх реалізації та відповідальність за неналежне виконання ним своїх обов'язків.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» містить положення стосовно правового статусу інспекторів лише в двох статтях (109, 110). Згідно з ч.2 ст. 109 зазначеного закону для здійснення членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України своїх повноважень діє служба інспекторів у кількості сорока двох інспекторів. При цьому, до складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України обираються (призначаються) чотирнадцять членів, які є громадянами України, мають повну вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менше п'ятнадцяти років[1]. Отже, можна дійти до висновку про те, що на кожного члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України припадає три інспектори, які виконують допоміжні функції, тобто здійснюють свою діяльність як помічники таких членів, запобігаючи їх перевантаженню.

Служба інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України формується з числа осіб, які мають повну вищу юридичну освіту і досвід роботи в галузі права понад п'ять років. Отже, завдяки останнім змінам внесеним до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» було регламентовано правосуб'єктність інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, що має особливе значення для забезпечення належного здійснення дисциплінарного провадження стосовно професійних суддів. При цьому, Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про віднесення посад керівних працівників та спеціалістів секретаріату Вищої кваліфікаційної комісії суддів України до відповідних категорій посад державних службовців» від 03.10.2010 № 2065– р відносить інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України до третьої категорії посад державних службовців[3]. Тому можна зазначити, що в багатьох аспектах інспектор Вищої кваліфікаційної комісії суддів України має відповідати основним вимогам Закону України «Про державну службу». Крім того, дане Розпорядження відносить керівника служби інспекторів до другої категорії посад державних службовців, а його заступника до третьої. Проте, ані Законом України «Про судоустрій і статус суддів», а ні іншими нормативно – правовими актами національного законодавства не регламентований правовий статус керівника служби інспекторів Вищої

кваліфікаційної комісії суддів України та його заступника. Тому доцільно було б внести відповідні зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» стосовно тих питань, які б регулювали питання стосовно основних вимог до правосуб'єктності керівника служби інспекторів та його заступника, обмежень їхньої професійної діяльності, порядку їх обрання на посаду та звільнення з посад, а також їх повноважень.

Варто зазначити, що Законом України «Про судоустрій і статус суддів» не передбачено випадків, коли інспекторам Вищої кваліфікаційної комісії суддів України може бути заявлено відвід, що створює загрозу для забезпечення законності механізму притягнення представників правосуддя до дисциплінарної відповідальності. Оскільки нерідко інспектором можуть працювати особи, які можуть мати заінтересованість у результатах дисциплінарного провадження стосовно того чи іншого судді. Тому доцільно було б чітко передбачити в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» підстави, відповідно до яких інспектор Вищої кваліфікаційної комісії суддів України не може виконувати свої обов'язки під час здійснення конкретного дисциплінарного провадження, аналогічні підставам для відводу члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. На наш погляд, доцільно було б встановити також вимогу про те, що інспектори формуються із числа суддів вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України та Конституційного Суду України, які перебувають у відставці. Це, на нашу думку, зменшувало б кількість випадків заінтересованості інспекторів у результатах застосування дисциплінарних стягнень до конкретних суддів.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про державну службу» регулювання правового становища державних службовців, що працюють в органах прокуратури, апаратах суддів, дипломатичної служби, митного контролю, служби безпеки, внутрішніх справ, Національного антикорупційного бюро України та інших, здійснюється відповідно до цього Закону, якщо інше не передбачено законами України[4]. Виходячи з цього, крім вимог до правосуб'єктності інспектора Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, перед-

бачених Законом України «Про судоустрій і статус суддів», необхідно враховувати також обмеження до правового статусу інспекторів, які передбачені Законом України «Про державну службу». Зокрема, не можуть бути інспекторами Вищої кваліфікаційної комісії суддів особи, які : 1) визнані в установленому порядку недієздатними; 2) мають не зняту або не погашену судимість за вчинення злочину або на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення; 3) у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані близьким їм особам[4].

Таким чином, для правосуб'єктності інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів особи характерні такі ознаки: 1) вік, з якого особи можуть бути інспекторами, складає не менше ніж 26 років, але не більше 65 років, оскільки для державних службовців встановлено граничний вік перебування на посаді; на нашу думку, більш доцільним було б підвищення віку правосуб'єктності інспекторів до 35 років; 2) повна вища юридична освіта; 3) досвід роботи в галузі права понад п'ять років; 4) громадянство України, оскільки на підставі ст. 4 Закону України «Про державну службу» перебувати на державній службі можуть лише громадяни України; 5) знання державної мови, що впливає з безпосередньої необхідності виконання ним своїх обов'язків; 6) наявність дієздатності; 7) відсутність судимості або її зняття чи погашення в установленому законом порядку; 8) відсутність безпосереднього підпорядкування під час перебування на посаді близьким їм особам та інші ознаки, передбачені чинним законодавством України.

Складовим елементом правового статусу будь – якого суб'єкта права, на наш погляд, є також його права та обов'язки. Відповідно до ст. 110 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» інспектори Вищої кваліфікаційної комісії суддів України за дорученням члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів: попередньо аналізують заяви (скарги) щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, готують проекти висновків про наявність підстав для притягнення суддів місцевих та апеляційних судів до дисциплінарної відповідальності; попередньо аналізують

матеріали справ щодо кваліфікаційного оцінювання суддів та дисциплінарної практики щодо суддів; виконують інші доручення члена Комісії під час кваліфікаційного оцінювання або дисциплінарного провадження відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів»[1]. На наш погляд, позитивним моментом у даному питанні є те, що інспектори здійснюють свої повноваження лише за дорученням члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів, що, у свою чергу, повинно сприяти запобіганню зловживанням інспекторами своїми обов'язками, використання своєї компетенції в конкретних особистих цілях. Але при цьому, на нашу думку, таке доручення має надаватися у письмовій формі як документ, який підтверджує обсяг повноважень інспектора Вищої кваліфікаційної комісії суддів стосовно конкретної справи.

Відповідно до положень Закону України «Про державну службу» інспектори Вищої кваліфікаційної комісії суддів мають такі права, як: користуватися правами і свободами, які гарантуються громадянам України Конституцією і законами України; брати участь у розгляді питань і прийнятті в межах своїх повноважень рішень; на повагу особистої гідності, справедливе і шанобливе ставлення до себе з боку керівників, співробітників і громадян; на оплату праці залежно від посади, яку він займає, рангу, який йому присвоюється, якості, досвіду та стажу роботи; соціальний і правовий захист відповідно до його статусу та інші. До основних обов'язків інспекторів слід віднести: додержання Конституції України та інших актів законодавства України; недопущення порушень прав і свобод людини та громадянина; безпосереднє виконання покладених на них службових обов'язків, своєчасне і точне виконання рішень державних органів чи посадових осіб, розпоряджень і вказівок своїх керівників; збереження державної таємниці, інформації про громадян, що стала їм відома під час виконання обов'язків державної служби, а також іншої інформації, яка згідно з законодавством не підлягає розголошенню; постійне вдосконалення організації своєї роботи і підвищення професійної кваліфікації та інші[4]. Вважаємо доцільним закріпити та розмежувати окремо основні права та обов'язки інспекторів, з ура-

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовані основні складові правового статусу інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, а також його нормативне регулювання.

хуванням специфіки їхнього правового статусу, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів».

Крім того, доречним було б встановити у вищевказаному законі підстави припинення повноважень інспектора Вищої кваліфікаційної комісії суддів та звільнення його з посади. Чіткий перелік таких підстав може бути своєрідним захистом інспектора від неправомірного звільнення та стороннього впливу з боку правомочних на припинення його повноважень органів. На сьогоднішній день інспектори Вищої кваліфікаційної комісії суддів України призначаються на посади та звільняються з посад Головою Вищої кваліфікаційної комісії суддів України за пропозицією відповідного члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України[1]. Вважаємо, що більш доцільним було б призначення та звільнення з посади інспекторів більшістю голосів членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Таким чином, рішення про прийняття на посаду чи припинення повноважень приймалися б не конкретними особами, а колегіально, що сприяло б відсутності залежності інспекторів від волі та інтересів конкретних осіб.

Складовою правового статусу будь – якого суб'єкта права, на нашу думку, є також інститут притягнення його до відповідальності у разі невиконання покладених на нього обов'язків, порушення ним Конституції та інших законів України. Законом України «Про судоустрій і статус суддів» стосовно інспекторів не врегульоване дане питання, що, на наш погляд, є недоліком. На підставі ст. 38 Закону України «Про державну службу» інспектори Вищої кваліфікаційної комісії суддів України за порушення законодавства про державну службу несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із чинним законодавством[4].

На підставі ст. 14 Закону України «Про державну службу» дисциплінарні стягнення застосовуються до інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України за невиконання чи неналежне виконання службових

обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує орган, в якому він працює. До інспекторів можуть застосовуватися такі заходи дисциплінарного впливу: догана, звільнення, попередження про неповну службову відповідність; затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду[4].

Таким чином, правовий статус інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України недостатньо врегульований Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Зокрема, даним законом не передбачено всі ознаки правосуб'єктності інспекторів та умови призначення їх на посади, не розмежовано їх основні права та обов'язки, не врегульовано питання стосовно притягнення їх до дисциплінарної відповідальності та підстав припинення повноважень. Крім того, необхідно розмежовувати на підставі Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про віднесення посад керівних працівників та спеціалістів секретаріату Вищої кваліфікаційної комісії суддів України до відповідних категорій посад державних службовців» окремо правовий статус керівника служби інспекторів, його заступника та інспекторів. Тому, на наш погляд, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» потребує подальшого вдосконалення в частині, що стосується регулювання правового статусу інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів.

Література

1. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р., № 2453-VI. – X: Одісей, 2015. – 184 с.
2. Кодекс законів про працю України[Електронний ресурс]: Кодекс від 10.12.1971 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page5>
3. Про віднесення посад керівних працівників та спеціалістів секретаріату Вищої кваліфікаційної комісії суддів України до відповідних категорій посад державних службовців[Електронний ресурс]: Розпорядження від 03.11.2010 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2065-2010-%D1%80>
4. Про державну службу[Електронний ресурс]: Закон України від 16.12.1993 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ОСНОВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

ДОЛЖЕНКО Костянтин Іванович - здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 354.42/.44

В статті досліджені особливості інформаційного общества, в котрому главную роль сыграет информация и информационные ресурсы. Проанализирована нормативно-правовая база регулирования отношений в информационной сфере в Украине, связанных с изготовлением, хранением, трансформацией и распространением информации. Установлено, что развитие общественных отношений в Украине должно быть направлен на повышение интеллектуального потенциала государства и сдерживание угроз, которые несет в себе информация для государства, общества, человека.

Ключові слова. інформаційне суспільство, інформація, інформаційні ресурси, телекомунікаційні мережі, загрози в інформаційній сфері.

Постановка проблеми

Розвиток інформаційних технологій та інформаційних процесів наприкінці 60–початку 70-х років ХХ сторіччя зумовили суттєвий вплив на суспільство та призвели до визнання інформації та інформаційних ресурсів головною цінністю, які відіграють вирішальну роль у розвитку як окремих країн, так і світового суспільства загалом. Як зазначає Н. Савінова, «безумовні переваги можливостей комунікацій в інформаційному суспільстві й ейфорія від небувалої швидкості здійснення безпосередніх та масових комунікацій тривалий час «затуманювали очі» державі при погляді на зворотній бік розвитку нових технологій комунікацій – на можливості появи новітньої злочин-

ності та посилення загрози суспільним відносинам, які дедалі більше переходили в інформаційний простір, трансформації традиційної злочинності, що також посилювало ступінь її небезпечності» [17]. За цих обставин зростає потреба у дослідженні сутності інформації як основи розвитку інформаційного суспільства, правових основ регулювання передачі, опрацювання та зберігання інформації, а також усвідомлення загроз, які можуть виникати в інформаційному просторі і створюють небезпеку інтересам особистості, суспільства й держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз останніх досліджень і публікацій вітчизняних фахівців у сфері інформаційного права, зокрема, І. Арістової, О. Додінова, О. Литвиненка, М. Сабана, Н. Савінової, Д. Сулацького, С. Янишевського, а також зарубіжних вчених – С. Закурдаєва, Н. Ковальнової, В. Копилова, В. Лопатіна, та ін., свідчить про значний внесок у дослідження інформаційного суспільства та правового регулювання відносин в інформаційній сфері.

Постановка завдання

Метою даної роботи є дослідження сутності та змісту інформації, правового регулювання відносин, пов'язаних з її виробленням, зберіганням, трансформацією та розповсюдженням.

Виклад основного матеріалу

Взаємодія процесів глобалізації та інформатизації зумовили виникнення концепції інформаційного суспільства, у якій інформація та інформаційні ресурси відіграють провідну роль у забезпеченні розвитку всіх сфер суспільного життя, а головним засобом підвищення конкурентоспроможності країни на внутрішньому та зовнішніх ринках стають ІТ-технології. Починаючи з кінця 60-х років, поняття «інформаційне суспільство» стало об'єктом дослідження багатьох галузей науки (філософської, історичної, політичної, соціальної, технічної, юридичної, економічної тощо). Головною ідеєю концепції інформаційного суспільства стала така: «виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального буде рушійною силою утворення й розвитку суспільства» [3]. Правові основи інформаційного суспільства вперше були закріплені у звітах Уряду Японії, зокрема: «Японське інформаційне суспільство: теми і підходи» (1969 р.), «Контури політики сприяння інформатизації японського суспільства» (1969 р.); «План інформаційного суспільства» (1971 р.). Пізніше, у 80-х та 90-х роках, Уряди Сполучених Штатів Америки та Європейського Союзу відповідно прийняли рішення про необхідність запровадження концепції «інформаційного суспільства». Правові основи забезпечення розвитку світового інформаційного суспільства було також визначено у Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства — глобальна задача у новому тисячолітті»¹, прийнятій ООН у Женеві 12 грудня 2003 р. У Декларації принципів наголошується на тому, що освіта, знання, інформація й спілкування становлять основу розвитку, ініціативності й благополуччя людської особистості. Поряд із цим зазначено, що інформаційні й комунікаційні технології (ІКТ) впливають практично на всі аспекти нашого життя. Стрімкий прогрес цих технологій відкриває зовсім нові перспективи досягнення більше високих рівнів розвитку. Здатність цих технологій послабити вплив багатьох традиційних перешкод, особливо пов'язаних із часом і відстанню, уперше в історії дає можливість

використовувати потенціал цих технологій на благо мільйонів людей у всіх куточках земної кулі [6].

Відповідно до концепції інформаційного суспільства суспільство є певним етапом розвитку техногенної цивілізації. Зокрема, Ю. Хабермас та Е. Гідденс розглядають інформаційне суспільство як фазу індустріального суспільства. Натомість Д. Белл і О. Тоффлер визначають суспільство як зовсім новий етап розвитку індустріального суспільства (друга хвиля його розвитку), пов'язаний зі зростанням ролі інформації, її утворення, розповсюдження та зберігання.

В енциклопедії Інформаційного суспільства запропоновано таке визначення поняття інформаційне суспільство – це ступінь у розвитку сучасної цивілізації, що характеризується збільшенням ролі інформації й знань у житті суспільства, зростанням частки інформаційно-комунікаційних технологій, інформаційних продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті, створенням глобальної інформаційної інфраструктури, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їхній доступ до інформації й задоволення їх соціальних і особистісних потреб в інформаційних продуктах і послугах [<http://wiki.iis.ru/wiki>]. Інформаційне суспільство засноване на розвитку великого машинного виробництва, постійного зростання обсягу цього виробництва, його екстенсивному розвитку, скоренні природних багатств, перейнято ідеями росту й прогресу. Відповідно до цього формується споживання, ринок, соціальна організація, культура й наука [19]. Б. Корміч наголошує, що глобалізаційні тенденції сучасної цивілізаційної епохи, передусім, проявляються в інформаційній сфері [10].

В. Даніл'ян пропонує визначати інформаційне суспільство як новий етап «соціотехнічної еволюції суспільства», який формується на досягненнях попереднього соціально-економічного розвитку і передбачає збільшення ролі інформації і знань, їх використання у всіх сферах життєдіяльності суспільства в глобальних масштабах». Розвиток інформаційного суспільства ґрун-

тується на взаємодії держави, приватного сектора і громадського суспільства [5].

Більш комплексне та концептуальне визначення запропоновано І. Арістовою: інформаційне суспільство – це громадянське суспільство з розвинутим інформаційним виробництвом і високим рівнем інформаційно-правової культури, в якому ефективність діяльності людей забезпечується розмаїттям послуг, заснованих на інтелектуальних інформаційних технологіях та технологіях зв'язку [1].

Узагальнення наукових досліджень дозволило визначити такі загальні фундаментальні риси інформаційного суспільства, як:

- зміна ролі інформації й знання в житті суспільства, що виразилося, насамперед, у безпрецедентному зростанні інформаційної насиченості господарської, управлінської й іншої сфер діяльності, у перетворенні інформації й знання в найважливіший ресурс соціально-економічного розвитку [9];

- створення глобального інформаційного простору, що забезпечує: ефективна інформаційна взаємодія людей, їхній доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб в інформаційних продуктах і послугах[9];

- вирішено проблему інформаційної кризи, тобто вирішено протиріччя між інформаційною лавиною й інформаційним голодом [18];

- в основу суспільства будуть закладені автоматизовані генерація, зберігання, обробка й використання знань за допомогою новітньої інформаційної техніки й технології [18];

- розвиток електронної демократії, інформаційної економіки, електронного суспільства, електронного уряду, цифрових ринків, електронних соціальних і господарюючих мереж [8];

- зростання чисельності людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями й виробництвом інформаційних продуктів і послуг, ріст їхньої частки у валовому внутрішньому продукті [8];

- перетворення інформаційної індустрії в найбільш динамічну, вигідну й пре-

стижну сферу виробництва [9] та розвиток ринкової інфраструктури споживання інформації й інформаційних послуг;

- головною формою розвитку стане інформаційна економіка [18];

- реалізовано гуманістичні принципи керування суспільством і впливу на навколишнє середовище [18].

В Україні законодавче закріплення одного із головних пріоритетів української держави – прагнення побудувати інформаційне суспільство визначено у Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки» у якому зазначено, що основним завданням розвитку інформаційного суспільства в Україні є сприяння кожній людині на засадах широкого використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій можливостей створювати інформацію і знання, користуватися та обмінюватися ними, виробляти товари та надавати повною мірою, реалізуючи свій потенціал, підвищуючи якість свого життя і сприяючи сталому розвитку країни на основі цілей і принципів, проголошених ООН, принципів та Плану дій, напрацьованих на Всесвітніх зустрічах на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (Женева, грудень 2003 року; Туніс, листопад 2005 року) та Постанови Верховної Ради України від 1 грудня 2005 року «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» [15].

Отже, інформація, яка є предметом масового споживання, в інформаційному суспільстві становить цінність для держави, суспільства, індивідуума, змінює спосіб суспільної праці і суспільного життя, створює необхідні умови для прискорення соціального прогресу та підвищує конкурентоспроможність держави на світових ринках. Виходячи з цього створення, розповсюдження, використання, узагальнення і маніпулювання інформацією становить значну частину економічної, політичної та культурної діяльності [8], а контроль над інформацією надає реальну владу у будь-якій сфері суспільного життя.

Поняття «інформація» походить від латинського слова «informatio» та має де-

кілька значень: роз'яснення; ознайомлення, освіта, виклад фактів, подій; представлення, передача повідомлень. Як зазначає В. Бахтерєв «інформація є нематеріальною субстанцією, на відміну від речовини або енергії, але від них невід'ємна, як від свої носіїв» [2]. Процес отримання та використання інформації є процесом нашого пристосування до випадковостей зовнішнього середовища нашої життєдіяльності в цьому середовищі [4].

Пізніше для дослідження правових норм, що регулюють суспільні відносини в інформаційній сфері, пов'язаних з обігом та зберіганням інформації, формуванням та використанням інформаційних ресурсів виникла окрема галузь права – інформаційне право. Інформаційне забезпечення суспільних відносин в інформаційній сфері здійснюється в рамках правового поля України. Зокрема на підставі Законів «Про інформацію», «Про захист економічної конкуренції», «Про телекомунікації».

Так, відносини щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації регулюються Законом України «Про інформацію» [13]. Відповідно до зазначеного Закону інформація визначається як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Відповідно до ст. 5 цього Закону кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб. Відповідно до ст. 7 держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації. Ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм і джерел одержання інформації, за винятком випадків, передбачених законом.

У Законі України «Про захист економічної конкуренції» (ст. 1) інформацію ви-

значено як відомості в будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органіграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості [12].

У Законі України «Про Національну програму інформатизації» визначено таке поняття, як інформаційний ресурс, під яким розуміється сукупність документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо) [14].

Врегулювання питань щодо передачі інформації на віддалені відстані через телекомунікаційні мережі було прийнято Закон України «Про телекомунікації», відповідно до якого інформація – це відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб (ст. 1) [16]. Основними принципами діяльності у сфері телекомунікацій визначено такі:

1) доступ споживачів до загальнодоступних телекомунікаційних послуг, які необхідні їм для задоволення власних потреб, участі в політичному, економічному та громадському житті;

2) взаємодія та взаємозв'язаність телекомунікаційних мереж для забезпечення можливості зв'язку між споживачами всіх мереж;

3) забезпечення сталості телекомунікаційних мереж і управління цими мережами з урахуванням їх технологічних особливостей на основі єдиних стандартів, норм та правил;

4) державна підтримка розвитку вітчизняного виробництва технічних засобів телекомунікацій;

5) заохочення конкуренції в інтересах споживачів телекомунікаційних послуг;

6) збільшення обсягів телекомунікаційних послуг, їх переліку та утворення нових робочих місць;

7) впровадження світових досягнень у сфері телекомунікацій, залучення, вико-

ристання вітчизняних та іноземних матеріальних і фінансових ресурсів, новітніх технологій, управлінського досвіду;

8) сприяння розширенню міжнародного співробітництва у сфері телекомунікацій та розвитку глобальної телекомунікаційної мережі;

9) забезпечення доступу споживачів до інформації про порядок отримання та якість телекомунікаційних послуг;

10) ефективність, прозорість регулювання у сфері телекомунікацій;

11) створення сприятливих умов діяльності у сфері телекомунікацій з урахуванням особливостей технологій та ринку телекомунікацій (ст. 6 зазначеного закону).

У Ст.10 Закону України «Про інформацію» виокремлюють такі види інформації за змістом: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація; інші види інформації. Також інформація може бути відкритою (публічною) та закритою (з обмеженим доступом) за порядком доступу. Інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну, таємну та службову інформацію.

Правове регулювання відносин, що виникають у процесі доступу до публічної інформації забезпечено Законом України «Про доступ до публічної інформації» [11]. Відповідно до зазначеного Закону до публічної інформації відноситься відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом.

Крім зазначених основоположних законів, правове регулювання відносин у інформаційній сфері забезпечується нормами адміністративного, кримінального, конституційного та інформаційного права.

Узагальнення нормативно-правових актів свідчить, що: інформація є об'єктом інституту інтелектуальної власності; на відміну від матеріальних об'єктів і об'єктів інтелектуальної власності, інформація не має матеріальної форми, але безпосередньо пов'язана з її носіями; правовий статус інформації визначається процедурою її відокремлення, а також фізичного відчуження від виробника та передачі користувачам інформації, зберігання, трансформації; наявність відмінностей між заходами захисту прав на інформацію та матеріальні об'єкти; інформаційні ресурси мають окремий правовий статус, відмінний від інформації, а отже, потребують окремого законодавчого регулювання; інформаційні правовідносини охоплюють усі сфери суспільного життя та напрями діяльності.

Інформація виступає, з одного боку, двигуном прогресу, а з іншого – несе безліч ризиків і загроз як для держави, так і для суспільства та людини. Зокрема, зростання контрольованості суспільства, загроза зловживань з інформацією (незаконне заволодіння та оприлюднення, порушення конфіденційності та цілісності інформації, приховування або знищення інформації, втручання в роботу підприємницьких структур, органів влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їх представників); зростання обсягів та масштабів злочинів, здійснених з використанням обчислювальної техніки (хакерство); маніпулювання інформацією та інформаційні війни; інформаційна експансія провідних іноземних держав; обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; відставання у науково-технічному прогресі та низький рівень інтегрованості у світовий інформаційний простір тощо.

Висновки

Розвиток глобалізації та інформатизації підвищують роль та значення інформації, яка стає засобом організації і регулювання життя суспільства, інструментом управління, формою накопичення та передачі знань, передумовою успішного розвитку й прогресу держави та суспільства загалом. За цих обставин зросла потреба у правово-

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено особливості інформаційного суспільства, в якому головну роль відіграє інформація та інформаційні ресурси. Проаналізовано нормативно-правову базу регулювання відносин в інформаційній сфері в Україні, пов'язаних з виробленням, зберіганням, трансформацією та розповсюдженням інформації. Встановлено, що розвиток суспільних відносин в Україні має бути спрямований на підвищення інтелектуального потенціалу держави та стримувати загрози, які несе в собі інформація для держави, суспільства, людини.

laws/show/74/98

15. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки : Закон України від 09 січня

2007 року № 537-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mns.gov.ua/content/zakon_537.html

16. Про телекомунікації: Закон України від 18.11.2003 р. № 1280-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>.

17. Савінова Н. Кримінально-правова політика та забезпечення інформаційного суспільства в Україні : монографія / Н.А. Савінова. – К. : Ред. журн. «Право України» ; Х. : Право, 2013. – 292 с.

18. Характеристика информационного общества / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://do.bti.secna.ru/lib/book_it/ha_inf_obsh.html

19. Что такое информационное общество / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://sbiblio.com/biblio/archive/negodaev_na/01.aspx

ВЗАЄМОДІЯ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ З МЕТОЮ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

ІЛЬНИЦЬКИЙ Олександр Михайлович - здобувач Харківського національного університету органів внутрішніх справ

В статті досліджуються основні форми взаємодії деяких підрозділів органів внутрішніх справ в цілях забезпечення громадської безпеки. Крім того, проаналізовані обов'язки підрозділів міліції громадської безпеки, слідствених і оперативних підрозділів вказаного напрямку. Затрачено проблема формального підходу до взаємодії між підрозділами органів внутрішніх справ на всіх рівнях і необхідність розробки рекомендацій і підзаконних нормативно-правових актів, які б детально установлювали порядок такого взаємодія.

Ключові слова: взаємодія, громадська безпека, забезпечення, органи внутрішніх справ, підрозділи, форми.

Громадська безпека України полягає в непорушності конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, в політичній, економічній і соціальній стабільності, безумовному забезпеченні законності і підтриманні правопорядку, розвитку рівноправної і взаємовигідної міжнародної співпраці. Розуміння громадської безпеки, поза сумнівом, пов'язується із забезпеченням стабільності інститутів державної влади, цивільного миру і національної злагоди, єдності правового простору, а також із завершенням процесу становлення демократичного суспільства, нейтралізацією причин та умов, що сприяють виникненню політичного і релігійного екстремізму, етносепаратизму і їх наслідків у вигляді соціальних, міжетнічних, релігійних,

та інших конфліктів, що супроводжуються часом терористичними акціями [1, с. 32]. Згідно з інформацією щодо основних результатів оперативно-службової діяльності органів і підрозділів Головного управління міністерства внутрішніх справ України (далі – ГУМВС України) в Харківській області за січень-червень 2014 року (за оперативними даними ГУМВС) з початку року до Єдиного обліку зареєстровано 131,7 тис. повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події. З їх числа 31 тис. повідомлень, що містили ознаки кримінальних правопорушень, внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань. У числі зареєстрованих до ЄРДР кримінальних правопорушень 4,2 тис. є тяжкими та особливо тяжкими.

За розслідуваними кримінальними провадженнями виявлено 4947 (за аналогічний період минулого року 4736) осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. З них 184 – вчинили особливо тяжкі кримінальні правопорушення, 1302 – тяжкі, 93 – очевидні вбивства, 91 – тяжкі тілесні ушкодження, 1 – факт торгівлі людьми, 5 – зґвалтування, 2047 – крадіжки, 282 – грабежі, 82 – розбої, 4 – вимагання, 248 – шахрайства, 214 – факти незаконного поводження зі зброєю, 92 – угони транспортного засобу, 130 – хуліганства, 16 – втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, 52 – порушення правил адміністративного нагляду, 68 – привласнення майна, 51 – кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, 118 – у сфері службової діяльності, 41 – одержання неправомірної ви-

годи, 158 – у бюджетній сфері, 638 – наркозлочини, 82 – причетні до збуту наркотичних речовин, 102 – до утримання наркопритонів. Такі статичні дані свідчать про високий рівень злочинності та загрозу громадській безпеці на всій території держави, що потребує ефективних заходів протидії злочинності, а також співпраці та взаємодії підрозділів органів внутрішніх справ (далі ОВС) на всіх рівнях.

Метою статті є з'ясування особливостей взаємодії підрозділів ОВС при забезпеченні громадської безпеки, встановити найбільш значимі проблеми, що виникають у теорії, а також у практичній діяльності підрозділів ОВС, щодо врегулювання такої взаємодії та запропонувати шляхи їх вирішення.

Головні завдання міліції в сфері охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки виконують підрозділи міліції громадської безпеки. Правове регулювання їх діяльності здійснюється на підставі Конституції України, міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Верховною Радою України, Законів України «Про міліцію», «Про дорожній рух», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» та інших законів, а також підзаконних нормативно-правових актів. Основними завданнями підрозділів міліції громадської безпеки є: забезпечення особистої безпеки громадян; охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки; попередження і припинення злочинів та адміністративних правопорушень; надання в межах компетенції міліції допомоги громадянам, посадовим особам, підприємствам, установам, організаціям і громадським об'єднанням; забезпечення адміністративно-правової боротьби з пияцтвом, надання сприяння охороні природи; контроль за дотриманням правил паспортно-візової та ліцензійно-дозвільної систем, правил перебування на території України іноземних громадян і осіб без громадянства та ін. Так, виконуючи завдання з охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки, працівники даного підрозділу вживають дієвих заходів щодо підтримання належного стану громадського порядку на вулицях, площах, транспортних магістралях, вокзалах,

пристанях, в аеропортах та інших громадських місцях, а також при проведенні масових заходів та заходів цивільної оборони. Беручи участь у діяльності щодо попередження, припинення і розкриття злочинів, працівники міліції громадської безпеки виявляють осіб, що представляють інтерес для оперативно-розшукових апаратів; вживають заходів до припинення скоєних злочинів, беруть активну участь у їх розкритті та затриманні злочинців; забезпечують охорону і конвоювання затриманих і взятих під варту осіб; охороняють місця події і вживають заходів щодо затримання злочинців по «гарячих слідах»; виявляють причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів, і вживають необхідних заходів до їх усунення [2].

Однак, слід відмітити, що забезпечення громадської безпеки є напрямком діяльності й інших підрозділів ОВС. Тому доцільно розглянути форми та способи взаємодії підрозділів ОВС у забезпеченні громадської безпеки. Наразі термін «взаємодія» використовується в теорії і на практиці в різних галузях знань, кожна з яких дає йому своє визначення. Так, у словнику сучасної української мови термін «взаємодія» тлумачиться як «співпраця, взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між -ким, чим-небудь» [3, с. 125]. Питання взаємодії підрозділів ОВС особливо актуальне, коли злочинність носить різноманітний характер, глибоко законспірована, а їй протистоїть діяльність розгалуженої мережі підрозділів, правоохоронних органів, що потребує упорядкування, взаємозв'язку, узгодженості їх спільних дій, відповідної підпорядкованості, маневру силами і засобами [4, с. 301].

Діяльність слідчого полягає не лише в розслідуванні кримінального провадження по суті, а й встановленні причин та умов, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення. Зі змісту матеріалів кримінального провадження можна встановити, за яких обставин було вчинене те чи інше кримінальне правопорушення, а також умови, які сприяли його вчиненню, дослідивши статистичні звіти слідчих підрозділів ОВС щодо розслідуваних кримінальних правопорушень, можна встановити рівень злочинності в конкретному регіоні. Такі відомості є дуже важливими для

здійснення попередження злочинів, адже забезпечення громадської безпеки в першу чергу полягає в профілактичній діяльності підрозділів ОВС задля недопущення порушень прав та свобод людини і громадянина. Виходячи з цього, взаємодія слідчих підрозділів з підрозділами міліції громадської безпеки є необхідною та обов'язковою. Крім того, розглядаючи стадію досудового слідства, як одну із форм забезпечення громадської безпеки, а саме маючи на меті встановлення причин та умов вчинення кримінального правопорушення, слід відмітити необхідність взаємодії слідчого із працівниками оперативних підрозділів ОВС, яка відбувається відповідно до наказу МВС України «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України» від 09.08.2012 року № 686 [5].

Мета узгодженої діяльності слідчого і оперативного підрозділу як її бажаний результат є спільною для цих органів, бо за наявності різних цілей стає неможливою узгодженість дій. Взаємодія слідчого з оперативним підрозділом має відбуватися за певними правилами. Ухвалення Кримінального процесуального кодексу України і процесуалізація в ньому оперативно-розшукової діяльності обумовлює потребу формулювання в теорії кримінального процесу і дотримання у практиці діяльності слідчих і співробітників оперативних підрозділів правил, за якими має відбуватися взаємодія зазначених суб'єктів під час розкриття ними злочинів.

Доцільним є дослідження взаємодії дільничних інспекторів міліції із різними підрозділами органів внутрішніх справ у забезпеченні громадської безпеки. Проте, найчастіше вони взаємодіють із співробітниками карного розшуку та патрульно-постової служби. Варто підкреслити, що побудова роботи дільничних інспекторів міліції за дільничним принципом значно спрощує вирішення питань взаємодії, оскільки дільничні інспектори міліції взаємодіють з оперуповноваженими карного розшуку, нарядами патрульно-постової служби за тим же зональним (дільничним) принципом.

Необхідно відзначити, що дільничні інспектори міліції повинні взаємодіяти з іншими підрозділами ОВС постійно, проте там, де результати можуть бути досягнуті силами і за-

собами одних дільничних інспекторів міліції, нерационально і недоцільно задіяти сили і засоби інших підрозділів ОВС.

Основними формами взаємодії дільничних інспекторів міліції з іншими підрозділами ОВС варто вважати:

- спільне прогнозування тенденцій розвитку, динаміки і структури правопорушень, ефективності запобігання правопорушень;
- спільне планування окремих напрямків діяльності щодо попередження та запобігання правопорушень;
- спільне проведення заходів щодо виявлення й усунення причин і умов, що сприяють учиненню правопорушень;
- обмін усною і письмовою інформацією;
- спільна підготовка і проведення нарад із питань підвищення ефективності роботи щодо попередження та запобігання правопорушень [6].

Що стосується підрозділів патрульної служби міліції, то найчастіше виконання покладених на працівників даної служби завдань пов'язане із взаємодією з працівниками оперативних підрозділів ОВС. Така взаємодія повинна здійснюватися безперервно, та полягає в обміні інформацією, необхідною для розкриття та розслідування правопорушень, професійній взаємодопомозі, встановленні осіб, які схильні до вчинення злочинів, залученні працівників оперативних підрозділів до охорони громадського порядку у разі необхідності тощо.

Розглядаючи діяльність Державної автомобільної інспекції, необхідно відзначити її взаємодію з працівниками слідчих підрозділів при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод та виявленні причин і умов, що їм сприяли. Так, прибувши на місце дорожньо-транспортної пригоди (далі ДТП), працівник Державтоінспекції вживає заходи, спрямовані на збереження слідів ДТП, та забезпечує безпеку дорожнього руху. За дорученням слідчого в присутності понятих проводить необхідні виміри, огляд транспортних засобів. Спільно з відповідальною особою дорожньої організації обстежує дорожні умови в місці скоєння ДТП з метою виявлення та фіксації недоліків в утриманні доріг, які могли стати супутньою або безпосередньою причиною ДТП [7].

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються основні форми взаємодії підрозділів органів внутрішніх справ з метою забезпечення громадської безпеки. Проаналізовано завдання підрозділів міліції громадської безпеки, слідчих та оперативних підрозділів у вказаному напрямку. Порушено проблему формального підходу до взаємодії між підрозділами органів внутрішніх справ на всіх рівнях та необхідність розробки рекомендацій і підзаконних нормативно-правових актів, які б детально і ґрунтовно встановлювали порядок такої взаємодії.

Важливим є те, щоб взаємодія підрозділів ОВС при забезпеченні громадської безпеки здійснювалась на всіх рівнях діяльності ОВС, однак, на жаль, виникають непоодинокі випадки непорозуміння на рівні керівників підрозділів. Часто обов'язкові для виконання доручення слідчих виконуються формально, повторні доручення не виконуються належним чином, слідчі по закінченню досудового розслідування надають формальну інформацію про причини та умови, які сприяли вчиненню злочину, а дільничні інспектори міліції взагалі не цікавляться результатами досудового розслідування. Таким чином, складається уявлення про те, що кожен підрозділ ОВС виконує окреме завдання та має свої пріоритети. Тому доцільним є надання практичних і теоретичних рекомендацій щодо взаємодії підрозділів ОВС на найвищому рівні, крім того, саме керівники цих підрозділів мають спрямовувати особовий склад на взаємодію, проводити роз'яснювальну роботу в даному напрямку.

Отже, з вищевказаного можна зробити висновок, що необхідність взаємодії підрозділів ОВС з метою забезпечення громадської безпеки не викликає сумніву, однак рівень сучасного законодавства, розуміння поняття громадської безпеки у світлі останніх подій на території України, відсутність ґрунтовних наукових розробок у вказаному напрямку створюють труднощі у практичній діяльності підрозділів ОВС при взаємодії між собою. У першу чергу, слід приділити увагу порядку такої взаємодії, розробці нормативно-правових актів, які б регламентували порядок і форми взаємодії, а також усунути формальний підхід до вказаного питання.

SUMMARY

The main forms of interaction between police units aiming at guaranteeing public security are studied in the article. The tasks of police units of public safety sector, investigative and operative units in the mentioned area are analyzed. The problem of formal approaches to interaction between police units at all levels is instituted; there is also the need to develop recommendations and subordinate regulatory act that would thoroughly establish the procedure of such an interaction.

Література

1. Олійник В. М. Щодо проблеми забезпечення громадської безпеки / В. М. Олійник // *Європейські перспективи*. – 2013. – №13. – С. 29-34.
2. Административная деятельность органов внутренних дел.– Часть Особенная. Учебник. М., МЮИ МВД России. «Щит-М». – 1997 – 346 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://lawdiss.org.ua/books/830.doc.html>.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Буцел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2007. – 136 с.
4. Бандурка О.М. Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності : монографія / О.М. Бандурка.– Харків: Золота миля, 2012. – 620 с.
5. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 09.08.2012 року № 686 зі змінами та доповненнями внесеними наказом МВС України від 30.01.2015 року №109 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE22081.html.
6. Тучак М. О. Адміністративно-правові засади діяльності дільничних інспекторів міліції / Тучак М. О. [Електронний ресурс]. Режим доступу :<http://mego.info/матеріал/25-взаємодія-дільничних-інспекторів-з-іншими-службами-міліції-іншими-державними-органами-та>
7. Галуцько В. М. Взаємодія органів і підрозділів внутрішніх справ України при документуванні та розслідуванні дорожньо-транспортних пригод / В. М. Галуцько [Електронний ресурс]. Режим доступу :<http://www.law-property.in.ua/articles/53-halunko-v-interaction-of-the-bodies-and-internal-affairs-of-ukraine-on-documentation-and-investigation-dorozhnotransportnyh-adventures.html>

ПРИНЦИПИ ОФІЦІЙНОСТІ ТА ПУБЛІЧНОСТІ В РЕЄСТРАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

ФЕДЕЛЕШ Михайло Михайлович - Міжнародний університет бізнесу та права (м.Херсон)

В статті освещены теоретико-методологические проблемы исследования принципов официальнойности и публичности в регистрационной деятельности органов Министерства юстиции Украины. Особое внимание уделено обоснованию необходимости разграничения принципов официальнойности и публичности присущих регистрационной деятельности органов Министерства юстиции Украины.

Ключові слова. офіційність, публічність, реєстраційна діяльність, принципи, принципи реєстраційної діяльності.

Дослідження принципів реєстраційної діяльності має суттєве значення як для теорії, так і для практики, адже з допомогою них, як керівних ідей, що характеризують зміст реєстраційної галузі, а також її окремі стадії та інститути, забезпечується результат реєстрацій та законність під час реєстраційного правозастосування.

Дослідження такої юридичної категорії, як принципи права, проводилось на фундаментальному рівні. Це зауважується з праць О.В. Зайчука, О.Ф. Скакун, А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, Н.М. Оніщенко, М.В. Цвіка, О.В. Петришина, О.Ю. Нечипоренко, Ю.А. Пониматченка, П.М. Рабіновича та інших. У західній юриспруденції питання, пов'язані з принципами права, розглядали Е. Аннерс, Л.М. Браун, Е.Бредлі, Дж. Гінзбург, А.В. Дайсі, М. Джонес, Б. Жакье, - Р. Кей, Т.К. Хартлі та інші. В адміністративному праві України до цього юридичного феномену звертали свої погляди

О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, А.Т. Комзюк, С.О. Кузніченко. Окремі правові принципи реєстраційної діяльності намагалась розкрити у своїх дисертаційних дослідженнях М.П. Гурковський, С.С. Савченко. Я.О. Пономарьова, О.Г. Юшкевич. Хоча у двох останніх дослідниць, через особливості тем їхніх дисертаційних праць, розкриття цих понять проведено на рівні окремих реєстраційних проваджень, що, на нашу думку, є дещо вузьким поняттям, ніж поняття реєстраційна діяльність у цілому, оскільки провадження є складовою частиною провадження.

Перші ознаки нормативного закріплення принципів реєстраційної діяльності нам вдалось відслідкувати в джерелах матеріального права Російської Імперії, які датуються другою половиною XIX століття. Так, у Положеннях про нотаріальні частини Російської Імперії від 14 квітня 1866 року та проєкті Вотчинного статуту 1881 року містилися ключові позиції, на яких повинна базуватись поведінка особи, яка вчиняла реєстраційні дії під час реєстрації прав на нерухомість. Зокрема, автори проєкту Вотчинного статуту обумовлювали ведення вотчинної системи та її функціонування на умовах «встановлення гласності, визначеності, і головне, твердості земельних прав, спрощення провадження справ по їх набуттю, наближення вчинення актів про нерухоме майно до населення, усунення неформальної власності» [1].

Так, Я.О. Пономарьова пояснює принципи реєстраційних проваджень

як основні закономірності, обумовлені об'єктивно-суб'єктивною природою реєстраційної діяльності, що вибудовують сукупність взаємопов'язаних одна з одною ключових ідей, сформульованих та закріплених у Конституції України, законах України, які регулюють адміністративну діяльність органів державної влади в цілому та спеціальних нормативно-правових актах, які встановлюють умови та порядок здійснення реєстрації [2]. У переліку загальних досліджуваних принципів Я.О. Пономарьова зазначає наступні: принцип законності; принцип поєднання охорони інтересів держави і особи; принцип публічності (офіційності); принцип обмеженої гласності; принцип підконтрольності (або гарантованого правового захисту); принцип самостійності і незалежності у прийнятті рішень; принцип формальної істини; принцип рівності учасників адміністративного процесу перед законом; принцип швидкості та економічності; принцип відповідальності посадових осіб [2].

До спеціальних принципів притаманних реєстрації речових прав на нерухоме майно Я.О. Пономарьова вважає, що відносяться: обов'язковість державної реєстрації; принцип єдиного державного реєстру речових прав на об'єкти нерухомого майна; принцип неподільності нерухомості; принцип визнання раніше набутих речових прав на нерухоме майно; принцип пріоритету зареєстрованих речових прав та їх обмежень над незареєстрованими; принцип територіального розподілу повноважень реєстраційних органів; принцип єдності правил (порядку) реєстрації; принцип доступності [3].

С.С. Савченко визначаючи принципи, на основі яких мають ґрунтуватись та здійснюватись реєстраційні процедури в діяльності органів внутрішніх справ сформулював такі групи: «по-перше, фундаментальні (основоположні) принципи, до яких віднесено: законності, пріоритету прав і свобод людини, справедливості, гуманізму; по-друге, загальні принципи діяльності органів внутрішніх справ, до яких віднесено: гласності, відповідальності, неупередженості, професійності, добросовісності та ін.; по-третє, спеціальні (особливі) принципи, до яких віднесено:

рівності учасників реєстраційної процедури, вільного доступу громадян до інформації, необхідної для здійснення реєстраційних дій, прозорості процесу прийняття рішень; належного документального оформлення реєстраційних дій; забезпечення можливості оскарження прийнятого рішення» [4].

О.Г. Юшкевич окреслюючи коло найважливіших принципів, згідно з якими здійснюється реєстраційне провадження, перелічує: 1) законність; 2) строковість; 3) платність; 4) територіальність, 5) підконтрольність реєстраційного органу суспільству; 6) концентрація дій («єдине вікно»); 7) оперативність; 8) правова рівність; 9) самостійність у прийнятті рішення; 10) достовірність. Крім цих десяти принципів учена зазначає ще один важливий, порівняно історично новий, принцип характерний для реєстраційних проваджень в Україні, – це принцип «єдиного вікна» [5].

М.П. Гурковський, досліджуючи реєстраційну діяльність органів публічної влади, визначив принципи реєстраційної діяльності як «керівні ідеї, які характеризують зміст цієї діяльності, її сутність і призначення у суспільстві, а саме: здійснення реєстраційних дій щодо відповідних об'єктів реєстрації. Вони є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, ідеологічною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох соціально-правових явищ у сфері реєстраційної діяльності». А даючи їхній перелік, одночасно класифікував їх на:

- загальноправові, до яких належать: принцип законності; принцип гласності; принцип об'єктивної істини; принцип оптимального співвідношення державних і особистих інтересів; принцип професіоналізму; принцип науковості та інші;

- галузеві – принципи, які врегульовуються нормами адміністративного права і властиві реєстраційній діяльності публічної адміністрації, зокрема: принцип швидкості й економічності; принцип незалежності й об'єктивності; принцип невідворотності відповідальності посадових осіб і громадян за порушення правил у сфері реєстраційної діяльності та інші.

- спеціальні принципи реєстраційної діяльності, які, на думку М.П. Гурковського,

складають особливу групу, оскільки є властивими лише даному правовому інституту: принцип визначеного та оптимального порядку реєстраційної діяльності публічної адміністрації щодо здійснення відповідних видів реєстрації; принцип взаємодії органів реєстраційної системи між собою та з іншими публічними органами; принцип достовірності даних єдиного реєстру; принцип пріоритету раніше зареєстрованих об'єктів; принцип платності реєстраційних послуг; принцип загальнодоступності реєстраційних даних; принцип інформаційного, наукового, технічного, матеріального і кадрового забезпечення реєстраційних органів.

Крім цього М.П. Гурковський вважає необхідним розмежовувати поняття «принципи реєстраційної діяльності» та «принципи реєстраційної системи», оскільки зазначені принципи відносяться до різних груп принципів, є основоположним фундаментом різних правових категорій [6].

Не дивлячись на об'ємність дослідження, М.П. Гурковський, на жаль, зовсім не розкриває змісту понять як загальноправових, які на нашу думку є фундаментальними принципами, так і галузевих принципів, зосереджуючись лише на спеціальних принципах реєстраційної діяльності. Крім цього, окремі твердження, викладені у його дослідженні можуть бути дискусійними стосовно притаманності цих принципів як реєстраційній діяльності загалом, так і реєстраційній діяльності органів Міністерства юстиції України.

Дискусійним також є твердження про притаманність усій реєстраційній діяльності принципу загальнодоступності реєстраційних даних. Підставами для такої дискусії слугують нормативно-правові акти, що регулюють порядок доступу до інформації з обмеженим доступом, про що ми опишемо нижче, та порядок доступу до інформації, що містить персональні дані.

Аналіз приведених вище нормативно-правових актів, які регулюють реєстраційну діяльність органів Міністерства юстиції України, та узагальнення приведених вище наукових позицій дають можливість зробити висновок, що така реєстраційна діяльність базується на наступних принципах: верховенства права; законності; охорони інтересів

особи і держави; рівності сторін; державна мова реєстраційної діяльності; логічної послідовності реєстраційних дій; самостійності реєстраційного органу у прийнятті рішень; оперативності; економічності; єдиного вікна; об'єктивності та неупередженості; підконтрольності; відповідальності учасників реєстраційного провадження; офіційності; публічності.

Загалом перелічені принципи досліджуваної реєстраційної діяльності можна поділити на три групи:

1. Фундаментальні принципи права.
2. Принципи, що характеризують загалом державну діяльність.
3. Принципи, що формулюють основні закономірності та зв'язки реєстраційної діяльності, здійснюваної органами Міністерства юстиції України.

Здійснюючи студії переліків принципів різних дослідників, можна робити різні висновки щодо їхнього існування: погоджуватись чи заперечувати щодо їхнього існування чи повноти таких переліків. Однак, на нашу думку, беззаперечною є теза, що тільки система принципів (на відміну від простого їхнього переліку) здатна забезпечити ефективну реалізацію цих керівних положень у реєстраційних правовідносинах. Видається, що для побудови такої системи слід починати з досліджень кожного окремого принципу, тому що, аналіз змісту нижченаведених принципів реєстраційної діяльності органів Міністерства юстиції України та способів забезпечення їхньої реалізації дозволить чітко окреслити усю їхню систему, визначивши таким чином їхнє співвідношення між собою та іншими принципами юридичної діяльності.

Принцип офіційності реєстраційної діяльності в науковій літературі майже не досліджувався. Цей принцип варто розуміти, як обов'язок реєстраційних органів (у нашому випадку органів Міністерства юстиції України), які здійснюють реєстраційну діяльність, розглядати та вирішувати реєстраційні справи від імені держави з урахуванням як інтересів держави, конкретних зацікавлених осіб, так і публічних інтересів. Реєстраційні дії, за цим принципом, можуть

вчиняться лише тими посадовими особами чи реєстраційними органами, які відповідно до закону наділені необхідними повноваженнями. Хоча серед дослідників однозначної думки щодо його змісту немає.

Так, В.В. Колісніченко вважає, що цей принцип слід розуміти як фіксацію процедур провадження у встановлений законом спосіб; дотримання вимог звернення; звернення до органу державної влади мовою прийнятною для сторін; заборона відмовляти у прийнятті звернень; заборона розголошувати зміст звернень тощо [7].

Я.О. Пономарьова, досліджуючи цей принцип, на нашу думку, помилково отожднює його з принципом публічності, пояснюючи, що «принцип публічності (офіційність) полягає в інформаційній доступності громадян до провадження». Дослідниця також обґрунтовує сутність цього принципу в інформаційній доступності для громадян, вважаючи, що внаслідок його реалізації забезпечується доступ до інформації, що накопичується під час реєстраційних проваджень [2].

Ми категорично не можемо погодитися з таким твердженням. Принцип офіційності хоча й часто реалізується публічно, однак має свій власний зміст, і це є властивим для як для усіх процесуальних галузей права, так і для адміністративно-процедурної діяльності, зокрема реєстраційної. Цей зміст є за своїм характером владним, оскільки здійснюється від імені держави і в інтересах суспільства, до того ж незалежно від будь-яких фізичних або юридичних осіб. Реєстраційна діяльність завжди має свої специфічні зовнішні прояви, здійснюється в реальній формі визначеними законом суб'єктами, з наявними владними атрибутами та дотриманням процедури.

Критикуючи науковців, які поєднують публічність та офіційність, В.С. Зеленецький влучно зауважив: «Публічність не тотожна офіційності, а офіційність, хоча у більшості випадках реалізується публічно, має свій власний зміст і не тільки може, а й повинна розглядатися в якості самостійного принципу. У нашій країні, як і в будь-якій країні світу, є велика кількість державних органів, які завжди діють не інакше як офіційно. І

немає таких, які б при здійсненні будь-яких державних функцій діяли неофіційно. А ось публічність реалізується в їх діяльності не завжди, тому що в деяких випадках вони за законом зобов'язані діяти конфіденційно і навіть секретно. Цим два досліджуваних інституту (офіційність і публічність) також відрізняються один від одного [8]. Наприклад, під час реалізації норм, пов'язаних з державною реєстрацією нормативно-правових актів з обмеженим доступом, про публічність реєстраційних дій мова не йтиме, оскільки «публічний документ» та «документ з обмеженим доступом» – поняття діаметрально протилежні. І це можна спостерігати з відповідних норм права. Зокрема, частина третья пункту 3.2. Порядку проведення органами юстиції перевірок стану додержання законодавства про державну реєстрацію нормативно-правових актів, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 19 січня 2012 р. №93/5 зазначає: «У разі прийняття суб'єктом нормотворення актів, що мають відповідний гриф обмеження доступу, відомості щодо цих актів надаються відповідно до вимог Законів України «Про інформацію» та «Про державну таємницю». У зв'язку з цим цей перелік та супровідний лист до нього можуть мати відповідний гриф обмеження доступу» [9].

Ставлячи під сумнів наукову позицію Я.О. Пономарьової, ми абсолютно не виключаємо існування принципу публічності у реєстраційній діяльності. Звичайно, що принцип публічності притаманний реєстраційній діяльності органів Міністерства юстиції України. Ось тут ми повністю погоджуємось з науковими позиціями Я.О. Пономарьової, І.Б. Коліушка та ін. – принцип публічності, можна також ототожнювати з принципом відкритості, прозорості [2; 10]. Хоча у науковій літературі немає й єдиного розуміння змісту (елементів) публічності та відкритості. Часто можна зустріти думки про те, що гласність є поняттям ширшим за поняття публічність і включає в себе останнє як одне із складових [11]. В.Г. Перепелюк та С.В. Потапенко застосовують до цього принципу назву «принцип процесуальної владності» [12; 13]. Хоча, на нашу думку, процесуальна (у нашому випадку процедур-

на) владність більше характеризує принцип офіційності. А публічність чи то відкритість реалізується у формі можливості доступу до інформації про реєстраційну діяльність та до інформації про зареєстровані об'єкти та їхні реєстраційні характеристики та інші дані, які містяться в реєстрах та забезпечується як загальними нормами права – Закон України «Про доступ до публічної інформації» [14], так і спеціальними. Наприклад:

частинами 3 та 4 статті 17 Закону України «Про громадські об'єднання», які визначають, що «основні відомості Реєстру громадських об'єднань є відкритими для безоплатного доступу на офіційному веб-сайті уповноваженого органу з питань реєстрації.» та «для реалізації права доступу до відомостей Реєстру громадських об'єднань користувачам надається можливість пошуку, перегляду, копіювання та друкування таких відомостей.» [15];

пунктом 16 Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2001 р. № 376: «Юридичні і фізичні особи можуть одержати копії еталонних текстів нормативно-правових актів з інформаційного фонду Реєстру на електронних чи паперових носіях шляхом звернення до адміністратора Реєстру або безпосереднього санкціонованого доступу до інформаційного фонду Реєстру» [16].

М.П. Гурковський назвав досліджувану категорію «принципом загальнодоступності реєстраційних даних», однак пояснив його наступним шляхом: «Відповідно до зазначеного принципу, будь-яка особа на підставі публікації про реєстрацію в офіційному джерелі інформації вважається обізнаною про внесення реєстрованого об'єкта до єдиного реєстру, що позбавляє контрагента можливості посилалися на незнання відомостей, які містяться в єдиному реєстрі.» [6].

Як бачимо, офіційність та публічність не тотожні поняття і можуть незалежно одне від одного знаходити змістовне закріплення у нормах права. У такому випадку зникає їхня абстрактність і вираження ним тенденцій правового регулювання стає очевидною.

Література:

1. Проект Вотчинного устава с объяснительной к нему запиской. Спб, 1893г. – [цит. по: Дмитриев А.В. От «укрепления прав» до государственной регистрации прав на недвижимое имущество: опыт России]. // Законодательство. – 2000. – № 7;
2. Пономарьова, Я.О. Адміністративні провадження з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно: дис. канд. юрид. наук, спец.: 12.00.07 / Я.О. Пономарьова; Харків, 2009. – 208 с.;
3. Пономарьова, Я.О. Класифікація принципів адміністративних проваджень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно / Я.О. Пономарьова // Право і Безпека. – 2012. – № 1. – С. 99-102.;
4. Савченко, С.С. Реєстраційні процедури в діяльності органів внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07 / С.С. Савченко; Київ, 2012. – 18 с.;
5. Апанасюк, О.Г. Реєстраційне провадження: сутність та особливості // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2005. – № 31. – С. 180-184.;
6. Гурковський, М.П. Реєстраційна діяльність публічної адміністрації: організаційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / М.П. Гурковський; Львів, 2010. – 196 с.;
7. Колісніченко, В.В. Про спеціальні та особливі принципи адміністративно-процесуальних форм захисту права інтелектуальної власності / В.В. Колісніченко // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/1_2014/21.pdf;
8. Зеленецький, В.С. Принцип офіційності в сучасному кримінальному процесі / В.С. Зеленецький // Ежегодник украинского права. 2013. №5 : сб. науч. тр. / Нац. акад. правов. наук Украины. – Х. : Право, 2013. – С. 540-542., с.541.;
9. Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану державного законодавства про державну реєстрацію нормативно-правових актів. Наказ Міністерства юстиції України від 19.01.2012 №93/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0067-12>;

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено висвітлення теоретико-методологічної проблеми дослідження принципів офіційності та публічності в реєстраційній діяльності органів Міністерства юстиції України. Особливу увагу приділено обґрунтуванню необхідності розмежування принципів офіційності та публічності, що притаманні реєстраційній діяльності органів Міністерства юстиції України

SUMMARY

This article illustrates theoretical and methodological researching of principle problems concerning formality and publicity dealing with registration activity of the Ministry of Justice of Ukraine. Special attention is paid to necessity of differentiation of officials and publicity inherent in the registering activity of the Ministry of Justice of Ukraine.

10. Тимошук, В.П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Авт. упоряд. В.П. Тимошук; [Ред. І. Б. Коліушко]. – К.: Факт, 2003. – 496 с.;

11. Менів Олексій. Проблеми розуміння принципу гласності та публічності цивільного судочинства. Юстиніан. Юридичний журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3350>;

12. Перепелюк, В.Г. Адміністративний процес. Загальна частина: [навч. посібник] / В.Г. Перепелюк. – Чернівці: Рута, 2003. – 367 с.;

13. Потапенко, С.В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації. [Електронний ресурс]

/ С. В. Потапенко // Форум права. – 2010. – С. 403-408. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10pcvpik.pdf>;

14. Про доступ до публічної інформації. Закон України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>;

15. Про громадські об'єднання. Закон України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>;

16. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.04.2001 №376. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/376-2001-п>.

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ В АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ (ДО ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ)

ТОКАР-БАЛАЖ Ярина Іллівна - викладач ВП НУБіП «Мукачівський аграрний коледж»

В статті досліджується генезис адміністративно-правового статусу личности. Проаналізовано генезис содержания адміністративно-правового статусу, аналізується місце і роль государства в адміністративно-правових отношениях и его влияние на реализацию личностью принадлежащих ей прав, свобод и исполнение возложенных на неё обязанностей.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, суб'єкт адміністративного права, адміністративні права і обов'язки, адміністративна правосуб'єктність, адміністративно-правові відносини.

Категорія особи в адміністративному праві завжди була і залишатиметься однією із ключових. Однак протягом різних історичних періодів ставлення до особи в якості учасника адміністративних правових відносин суттєво змінювалось. Останнім часом ми спостерігаємо зміну пріоритетів у відношенні до особи в бік визнання її прав та активного учасника у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави. Однак, для кращого з'ясування природи участі особи у відносинах публічного управління, необхідно з'ясувати особливості правового статусу та особливостей в різних історичних періодах, що і обумовлює актуальність цієї статті.

Слід відмітити вагомий вклад у розробку проблем розвитку теорії прав особи в адміністративних правовідносинах здійснили такі вчені-правознавці, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, І.П. Голо-

сніченко, Р.А. Калюжний, Л.В. Коваль, А.Т. Комзюк, М.Ф. Орзіх, О.І. Остапенко, В.О. Селіванов та інші вчені.

Метою статті є аналіз теоретичних напрацювань щодо генезису правового статусу особи в якості учасника відносин у сфері публічного управління.

Характеризуючи сучасний стан особи в адміністративних правовідносинах, слід зазначити, що особа ототожнюється з людиною в системі суспільних зв'язків і відносин. Їй властиві риси та якості, що характеризують людину в суспільному значенні, й містять її соціальну оцінку. Це, зокрема, здатність мислити і приймати усвідомлені, а не інстинктивні рішення; індивідуальність (талант, освіта, професія, уподобання тощо); свобода, тобто право вибору з наданих суспільством варіантів поведінки того, який забезпечує реалізацію особистих інтересів і не порушує прав інших суб'єктів; відповідальність перед суспільством. У державно-правовому значенні поняттям «особа» охоплюються поняття «людина» і «громадянин». Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина – це, по суті, відповідні права, свободи та обов'язки особи [1, т. 4, с. 351].

У різних галузях права особа розглядається передусім у значеннях фізичної та юридичної особи. У першому значенні це означає характеристику однієї людини, громадянина, іноземця, особи без громадянства, біпатрида тощо, які беруть участь у правовідносинах незалежно від галузі та

реалізують у них власні права і обов'язки. Підвидами фізичної особи у теорії права України є «посадові та службові особи», які представляють державний апарат чи іншого суб'єкта господарювання та наділені особливим правовим статусом і відповідальністю, «довірені особи» як особливі види фізичних осіб у відносинах приватного права або у виборчих правовідносинах.

У контексті тематики обраного дослідження доцільно охарактеризувати розвиток правового статусу особи в адміністративних правовідносинах, причому особи індивідуальної, тобто фізичної особи. Усі підручники та видання адміністративно-правового спрямування визначають особу як представника найбільшої за чисельністю групи суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Для аналізу генези адміністративно-правового становища особи доречним є дослідження теорії адміністративного права з позицій історико-правового аналізу. Передбачаємо чотири-п'ять пластів опрацювання:

- 1) передусім, проаналізуємо історичні джерела часів Російської імперії;
- 2) потім перейдемо до періоду зародження і становлення радянського адміністративного права;
- 3) далі охарактеризуємо зазначений компонент періоду радянського розвинутого соціалізму та стабільної наукової методології;
- 4) радянський період адміністративного права завершимо аналізом джерел останнього десятиліття існування СРСР;

Отже, характеризуючи генезу значення і статусу особи у відносинах з органами влади, передусім поглянемо у період становлення адміністративного права, який загалом в українських землях можливо прослідкувати у джерелах Російської імперії, починаючи із XIX століття. На той час поліцейське право у країнах Європи вже достатньою мірою стосувалося питань взаємин влади і людини, пройшовши шлях від класичної поліцейстики та камералістики XVIII століття до положень державного управління.

Так, оцінюючи взаємини держави та особи у джерелах науки поліцейстики й камералістики XVIII-XIX століть, приват-доцент

Новоросійського університету П. Шеймін виділяє декілька періодів. Він зазначає, що на відміну від праць поліцейстики XVIII століття, у яких держава має обмежувати права і можливості окремої особи, ряд джерел стверджує шкідливість для державного апарату у втручання у права приватних осіб. Врешті-решт, ці дві позиції стали наближатися одна до іншої у питаннях можливості та меж втручання [2, с. 5-6].

І.Є. Андреевський у праці «Полицейское право» 1872 року зазначає, що поліцейська діяльність держави реалізується урядом у нагляді за заходами приватних осіб, їх спільнот, що мають на меті забезпечити умови безпеки та добробуту. Представники науки поліцейстики Російської імперії критикували підхід баварського фундатора правової держави Р. фон Моля щодо того, що установи державної (поліцейської) влади мають на меті усунути перепони для всестороннього розумного розвитку людиною його інтересів та схильностей [3, с. 49-50]. Ключовий принцип взаємодії влади і особи формулюється І.Є. Андреевським так: державні інституції втручаються у відносини і захищають інтереси безпеки і добробуту приватних осіб у тому випадку, коли ці особи не в змозі самостійно їх забезпечувати, а також цього неможливо досягти шляхом саморегулювання в суспільних групах [3, с. 63, 65].

Отже, констатуємо, що у положеннях науки державного управління XIX та початку XX століття, по-перше, значної уваги приділено відносинам між владою і особою; по-друге, вживається саме категорія особи без конкретизації її громадянства; по-третє, сфери, які захищає (у які втручається держава) досить вузькі: безпека (життя і здоров'я) та добробут (власність); по-четверте, первісним у реалізації своїх прав та інтересів визнається розсуд і можливості самої особи та її самоврядних спільнот, а державний апарат може втручатися лише тоді, коли особа самостійно не може себе захистити (тобто звертається за допомогою).

Викликає інтерес, що у працях початку XX століття, зокрема, у положеннях щодо участі особи у відносинах із владою та про права особи, нами відмічаються інші тенденції.

У працях до 1905 року автори Російської імперії змагаються у деталізації взаємин влади і особи з позицій сили держави. Так, В.М. Гессен у джерелі «Административное право» 1904 року спочатку деталізує ліберальні основи європейського поліцейського права та камералістики, а в подальшому ґрунтовно розкриває зміст повноважень влади у відносинах з населенням. Показові у такому переліку самі групи повноважень державної влади: каральні повноваження; примусові повноваження; розпорядчі повноваження; заходи спеціального впливу і надзвичайні повноваження; нагляд за пересуванням; обмеження права на свободу друку тощо [4].

Тенденція переходу від можливостей держави впливати на життя індивіда до можливостей особи впливати на державу нами прослідкована у працях після революційних виступів 1905 року.

Зокрема, згаданий В.М. Гессен у 1908 році публікує працю «О неприкосновенности личности», у якій детально розглядає зазначене право, яке захищає особу від неправомірних правообмежень з боку держави [5].

Також автори цього періоду обмежують-ся ототожненням особи із громадянином, а подекуди, з представником населення, проте участь особи у публічному управлінні вже прослідковується. Отже, для підсумку щодо розвитку взаємин особи із владою у публічних правовідносинах, урегульованих адміністративним правом періоду російської імперії, наведемо підсумкові тези сучасного українського дослідника. Незважаючи на серйозні якісні зміни в законодавстві Росії в другій половині XIX – початку XX століття, усвідомлення і особливо реалізація нових демократичних правових норм проходили надзвичайно важко. З одного боку, монархічна законодавча влада проголошувала і захищала ті права і свободи особи, користування якими не зачіпало державний лад, громадський порядок і спокій. З іншого боку, якщо користування цими правами вступало в протиріччя з державною владою, стабільністю і порядком, то всі законодавчі гарантії недоторканності особистих прав і свобод втрачали своє значення, і всі рішення приймалися на розсуд адміністрації. Та й

цінність заявлених прав і свобод або обмежувалася, або зводилася до мінімуму численними підзаконними актами [6, с. 169-170].

Характеризуючи це ж питання в академічній літературі перших десятиліть радянського періоду, ми відмічаємо загалом описані тенденції: радянське адміністративне право перетворюється у право адміністративного (революційного) розсуду. Досить оригінальні положення адміністративного права Російської імперії, що загалом йшли у загальному руслі Європи, були приведені до радянських реалій у перших працях радянських адміністративістів В.І. Кабалевського, А.Ф. Євтихієва. Проте, у часи репресій 1933-1938 років адміністративне право, як і ряд інших наукових галузей, було оцінене як буржуазне та не відповідаюче реаліям радянського державобудівництва. У 1928 році адміністративне право вилучається з навчальних програм, згортаються наукові дослідження, постійним репресіям піддаються вчені-адміністративісти. У 1936-1937 роках репресується велика група вчених Інституту радянського будівництва на чолі з його директором П.М. Пашуканісом [7].

Тому основи наукового бачення ролі осіб, громадян у відносинах адміністративного права можна відслідковувати уже у працях переважно поствоєнного періоду. Так, у працях з радянського адміністративного права з того часу досить поширеною є полеміка з так званими «буржуазними адміністративістами країн Заходу», обстоювання особливої ролі радянської держави та права.

Зокрема, характеризуючи правовідносини, урегульовані адміністративним правом, Ю.М. Козлов називає такі групи взаємин:

- між різними органами радянського державного управління по вертикалі, тобто між вищестоящими та нижчестоящими органами (наприклад, між Радою Міністрів СРСР та окремим міністерством, між виконавчим комітетом місцевої ради та його відділом);

- між різними органами радянського державного управління, не зв'язаних між собою відносинами підлеглості (наприклад, між виконавчим комітетом місцевої ради та місцевими органами транспорту, зв'язку тощо);

- між різними органами державного управління та підлеглими їм підприємствами, організаціями, закладами (наприклад, між міністерством та заводом);

- між різними органами державного управління та громадськими організаціями (наприклад, між виконавчим комітетом місцевої ради та громадянами, які подали заяву чи скаргу) [8; 9].

Отже, участь особи, громадянина в адміністративно-правових відносинах мінімальна, його роль зводилася до виконання норм закону та імперативної вказівки представника державного апарату.

До подібного висновку доходимо при дослідженні класичної праці радянського адміністративного права за авторством В.А. Власова та С.С. Студенікіна, які характеристики адміністративних правовідносин зводять до констатації верховності державного апарату для реалізації потреб держави і громадян [10, с. 17-18], а чи не єдиною формою участі особи у вирішенні державних справ вбачають участь населення у забезпеченні охорони громадського порядку, благоустрою та соціалістичної власності [10, с. 281]. Натомість, зазначений підручник широко характеризує форми державно-правового впливу на громадян.

Опрацювання праці радянського вченого Г.І. Петрова 1959 року дозволило визначити три тенденції радянського адміністративного права того періоду щодо участі особи в адміністративних правовідносинах:

1) категорія особи ототожнюється із категорією громадянина, у праці взагалі відсутні положення щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства;

2) держава виступає як єдиний авторитет та ініціатор положень правового статусу особи. Незважаючи на згадку про деякі права особи (право на службу у органах влади, утворення добровільних товариств), держава визначає можливість і ступінь реалізації цих прав у нормах закону і його реалізації. Категорія прав особи підмінюється категорією потреб, які держава обирає для урегулювання та забезпечення;

3) єдині відносини, які стосуються адміністративного права та участь у яких громадян є рівноправною, це відносини між

самими громадянами у процесі користування транспортом, зв'язком, житлоплощею, комунальними підприємствами тощо [11, с. 159].

Цей же вчений у більш пізній праці 1972 року дещо модернізує свої погляди. Так, він критикує позиції радянських вчених-адміністративістів, опубліковані орієнтовно до 60-х років ХХ століття. Їх оцінку адміністративних правовідносин він зазначає так: - 1) виникають у процесі державного управління; 2) мають у якості обов'язкового суб'єкта орган державного управління); - 3) є відносинами влади-підпорядкування і характеризуються юридичною нерівністю їх сторін. На противагу цій характеристиці, більш обґрунтовані, на його погляд, адміністративні правовідносини полягають у такому: 1) виникають у сфері державного управління; 2) можуть мати місце між усіма суб'єктами адміністративного права в будь-якому їх поєднанні; 3) діляться по співвідношенню прав і обов'язків учасників на дві групи: відносини, в яких одна сторона підпорядкована іншій (відносини влади і підпорядкування), і відносини, в яких сторони не підпорядковані один одному (відносини рівноправності) [11, с. 18-19].

Щодо ролі громадян у соціалістичних правовідносинах, Г.І. Петров зазначає, що радянська соціалістична держава багатьма нормами права регулює поведінку громадян у сфері управління, встановлює їх обов'язки і права, кореспондуючі правам та обов'язкам інших громадян у певних, зазначених у нормах умовах. Це відносини вирішення питань власності, побутового й оздоровчого обслуговування, користування об'єктами соціальної інфраструктури. Пропозиції, заяви і скарги громадян викликають обов'язок компетентних органів або посадових осіб прийняти і розглянути їх у встановленому порядку. Права громадян у сфері управління тісно переплітаються з їх цивільними, сімейними, трудовими та іншими правами. При цьому часто здійснення останніх передбачає попереднє здійснення їх прав у сфері управління [11, с. 46]. Незважаючи на цю тезу, вивчення змісту цієї праці дозволило дійти до висновку, що участь радянських громадян у відносинах публіч-

ного управління зводилася до можливості працювати в органах державного управління.

Ще менше положень щодо участі особи в адміністративних правовідносинах відмічено нами у джерелах радянського адміністративно-юрисдикційного процесу, який переважно може бути охарактеризований як діяльність державних органів на сторожі закону [12; 13].

Активність чи пасивність ролі особи у відносинах державного управління часів Радянського союзу оригінально зазначено у праці А.К. Юрченка: зацікавленість пенсіонера в призначенні йому пенсії, абітурієнта у прийнятті його до ВНЗ, багатодітної матері в призначенні їй допомоги і т. д. – все це ще не свідчить про наділення зацікавленої сторони правами на участь у винесенні відповідних рішень. Прийняття таких рішень належить до компетенції тільки відповідного органу державного управління [14, с. 73-74].

Отже, поглиблення зазначеної позиції щодо ролі громадянина у відносинах із владою, на наш погляд, склало основу, з якої стартувало дослідження зазначеної проблеми в Україні та Росії з моменту проголошення незалежності. Так, після розгляду ролі особи у відносинах з органами публічної влади (державного управління) дорадянського часу, який загалом відповідав положенням тогочасної камералістики та поліцейського (державного права) Європи і містив достатньо положень про свободу та межі втручання держави в особисті права, у радянський період ці засади були знівельовані спочатку революційною доцільністю, а в подальшому соціалістично-комуністичною необхідністю. Аналіз видань, які виходили щодо адміністративно-правового регулювання відносин особи із органами влади у період української незалежності дозволило нам зробити наступні висновки:

1) положення теорії ролі особи у взаєминах із органами державного управління у роки незалежності тривалий час будувалися на пострадянських засадах;

2) перші роки незалежності в Україні характеризувалися відсутністю власної наукової літератури із цього питання, що зумовлювало потребу науковцям та практи-

кам користуватися джерелами радянського періоду та більш оперативно розробленими російськими виданнями;

3) перші приклади підруничкової адміністративно-правової літератури дотуються 1994 роком (перевидання у 1996 та 1998 роках) як праця Л.В. Коваля «Адміністративне право України» [15]. Їх зміст у подальшому неодноразово критикувався як заснований на радянських основах державного управління. Наша позиція щодо цього аналогічна: навіть структура подання матеріалу загалом тотожна згаданим у підрозділі працям радянського періоду;

4) подальші видання українського адміністративного права, які широко почали публікуватися починаючи з 1999 року, загалом близькі до положень російської школи адміністративного права. Російські праці орієнтовно до 2003 року сутнісно були пострадянськими, проте більш широко, ніж національні, використовували джерельну базу, європейські та дорадянські джерела, і тому загалом відповідали й українській адміністративно-правовій теорії того часу і були привабливими для цитування;

5) методологічні розбіжності саме щодо статусу особи у взаєминах із органами влади зумовили різнобачення у сучасній українській та російській академічній літературі з адміністративного права, при тому, що чимало українських авторів продовжують відстоювати переважно російські, а отже, пострадянські позиції адміністративного права.

Література

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998.
2. Учебникъ права внутренняго управления (полицейскаго права). Общая часть. Выпуск первый П. Шеймина. – СПб.: Б.в., 1891. – 162 с.
3. Андреевский И.Е. Полицейское право / И.Е. Андреевский // Российское полицейское (административное) право: Конец XIX – начало XX века: Хрестоматия / Сост. и вступит. ст. Ю.Н. Старилова. – Воронеж: Изд. Воронежского гос. универ., 1999. – С. 39-68.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується генезис адміністративно-правового статусу особи. Проаналізований генезис змісту адміністративно-правового статусу, аналізується місце і роль держави в адміністративно-правових відносинах та її вплив на реалізацію особи приналежних їйому прав, свобод та виконання покладених на нього обов'язків.

SUMMARY

In the article researched genesis administrative-law status of person. The theoretical concepts of genesis of maintenance of administrative-law status are analyzed, also analyzed place and part of State into administrative-law relations and has influence on realize by person own rights, freedoms and acting.

4. Административное право профессора В.М. Гессена, Семейный университет Ф.С. Комарского [Популярные лекции для самообразования]. – С.-Пб.: Паровая скоропечатня Г.Пожарова, 1904. – 240 с.

5. Гессенъ В.М. О неприкосновенности личности / В.М. Гессенъ. – С.-Пб.: Тип. А.Г. Розена, 1908. – 68 с.

6. Лизогуб В.А. Законодательство об основных политических и гражданских правах и свободах подданных Российской империи в конце XIX – начале XX веков / Виталий Анатольевич Лизогуб / Дисс... к.ю.н. 12.00.01: теория и история государства и права, история политических и правовых учений. Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 189 с.

7. Советский период развития науки административного права [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/literatura/admin_pravo/026.php

8. Козлов Ю.М. Предмет советского административного права / Юрий Маркович Козлов. – М.: Издат. Московского унив., 1967. – 159 с.

9. Кононенко Ю.С. Предмет радянського адміністративного права: погляд із сьогодення / Ю.С. Кононенко // Університетські наукові записки. – 2005 – – № 1-2 (13-14). – С. 172-176.

10. Советское административное право. Учебник / Власов В.А., Студеникин С.С. – М.: Госюриздат, 1959. – 535 с.

11. Петров Г. И. Сущность советского административного права. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1959. – 185 с.

12. Шергин А. П. Административная юрисдикция. – М.: Юрид. лит., 1979. – 144 с.

13. Галаган И. А. Административная ответственность в СССР. Процессуальное регулирование / Иван Александрович Галаган. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1976. – 199 с.

14. Юрченко А. К. Разграничение административных и гражданских правоотношений / А.К. Юрченко // Проблемы гражданского и административного права / Под ред. Б. Б. Черепихина, О. С. Иоффе, Ю. К. Толстого. Л.: Изд. ЛГУ, 1962. – С. 65–75.

15. Коваль Л.В. Адміністративне право: Курс лекцій для студентів юрид. вузів та факультетів. – К.: Вентурі., 1998. – 208 с.

СУЧАСНА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

**КОВАЛЬЧУК Алла Юріївна - кандидат юридичних наук, завідувач кафедри адміністративного права інституту права ім. князя Володимира Великого МАУП
УДК 342. 9**

У статті проведений аналіз чинного законодавства та загальних тенденцій міграційної політики в Україні. На сьогоднішній день до кінця не сформована система державних органів, які повинні здійснювати нагляд за дотриманням закону та дисципліни у сфері міграції, а також повинні у повному обсязі забезпечити міграційні права та свободи громадянина, що визначені Конституцією України.

Ключові слова: мігрант, міграційне законодавство, міграційна політика, міграційні права, міграційні свободи людини та громадянина.

Актуальність теми

Міжнародна міграція населення, що активізувалася як у світі, так і в Україні, потребує постійного моніторингу й аналізу, чіткого державного управління. На міжнародному рівні формується багатостороння система її регулювання. Відповідно, в Україні для повноцінного її включення в міжнародну систему регулювання міграційних процесів необхідно удосконалити і привести до міжнародних стандартів національне законодавство. Прийняття на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року Конституції України поклала правовий фундамент у становленні суспільних відносин у сфері міграції, оскільки саме у ній були закладені принципово нові засади державної міграційної політики України, спрямовані насамперед на забезпечення прав і свобод людини та громадянина, що відповідає міжнародно-правовим стандартам [1, с. 4-5].

Згідно зі ст. 3 Конституції України права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Права людини, у тому числі мігранта, потребують істотної переорієнтації всієї національної правової системи, зокрема, на: чітке визначення правового статусу різних категорій мігрантів, зокрема, статусу іммігрантів, статусу іноземців та осіб без громадянства, яким надається притулок, статусу біженців, статусу репатріантів, статусу туристів-мандрівників. У тому числі потребує удосконалення механізм інтеграції мігрантів в українське суспільство задля досягнення мети однакового розвитку всіх, гарантування реалізації прав і свобод мігрантів, забезпечення охорони законних інтересів і прав мігрантів, стимулювання участі мігрантів у державному й суспільному житті України як фактор її розвитку, як життєдайної економічної сили.

Конституція України закріпила основні засади міграційної державної політики України з питань міграції людини та громадянина. Її метою є цілеспрямоване впорядкування міграційних потоків, подолання негативних наслідків неорганізованих і неконтрольованих процесів міграції, забезпечення умов для реалізації прав мігрантів, їх інтеграції в політичне, юридичне, соціально-економічне та культурне національне середовище проживання тощо [2, с. 85].

Мета статті

Проаналізувати сучасний стан міграційної політики в Україні, визначити її основні засади, перспективи, запропонувати зміни до чинного законодавства України з питань забезпечення міграційних прав і свобод людини.

Зі зростанням відкритості українського суспільства в нашій державі суттєво актуалізувалася міграція населення, яка проявляється у різних формах, що зумовлює потребу комплексного дослідження ступеню захисту міграційних прав і свобод людини, адже міграційні процеси значно впливають на розвиток економіки, соціальної сфери, демографії та інших аспектів становлення держави.

Феномен міграції досліджувався й раніше, значний вклад у розвиток міграційного права внесли вітчизняні учені: О. Бандурка, Ю. Бузницький, А. Бабенко, В. Колпаків, О. Кузьменко, С. Мосьондз, В. Новік, В. Олефір, О. Піскун, І. Прибитков, Ю. Римаренко, Ю.Тодик, В. Шаповал, М. Шулґа та інші. Водночас, питанням конституційного забезпечення міграційної політики в Україні дослідники значної уваги не приділяли.

Правовою основою міграційної політики в Україні є Конституція. У частині першій статті 92 Конституції України визначено, що лише законами України мають визначатися, зокрема, права та свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина, громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства, права, засади регулювання міграційних процесів [1, с. 25]. Також частина друга статті 25 Конституції України передбачає, що громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Відповідно до положень частини першої статті 26 Конституції України для іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, запроваджено в основному національний режим, але з окремими особливостями його застосування до різних категорій зазначених осіб. Відповідно до частини другої статті 26 Конституції України іноземцям та

особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом. Президент України приймає рішення про надання притулку в Україні (пункт 26 частини першої статті 106 Конституції України)[1, с. 7-8, с.30]. Таким чином, іноземці та особи без громадянства у питаннях міграції мають рівні права і свободи з громадянами України – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Основоположним принципом міграційної політики в Україні є свобода пересування людини і громадянина. Згідно з положеннями статті 33 Конституції України кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну. Таке Конституційне формулювання узгоджується з міжнародно-правовими стандартами, оскільки чотири окремих права (право на свободу пересування у межах території України, право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України та право громадянина України у будь-який час повернутися до України) у сукупності становлять зміст права на свободу пересування.

Зовнішній аспект полягає у праві громадянина України, іноземця, особи без громадянства вільно залишати територію України, а лише для громадян України — у будь-який час право повернутися до України (у статті 313 Цивільного кодексу України йдеться про право громадян України на безперешкодне повернення в Україну). Стаття 33 Конституції України захищає, в тому числі, від примусового переселення, оскільки право на свободу пересування може здійснюватися і в негативній формі, тобто у формі свободи збереження свого місця проживання чи свободи залишатись у такому місці. Формулювання статей 26 та 33 Конституції України кореспондується з частиною першою статті 19 Конституції України, в якій закріплено одну з аксіом

сучасного права: дозволено все, що не заборонено. Проте в статті 26 Конституції України принцип заборони співвідноситься з «винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України», а в статті 33 — «за винятком обмежень, які встановлюються законом» [2, с. 29]. Із зазначеного випливає, що право на свободу пересування містить і статичний, і динамічний елементи, воно стосується просторового переміщення і має дві функції: внутрішню та зовнішню. Під внутрішнім аспектом необхідно розуміти право будь-якої фізичної особи на свободу пересування територією України та на власний розсуд (вільно) обирати місце проживання (постійне чи тимчасове). Таким чином, положення Конституції України є базовими для конкретизації правового регулювання різноманітних аспектів міграційних процесів. На законодавчому рівні головні завдання полягали в тому, щоб, з одного боку, привести національне міграційне законодавство України у відповідність з Конституцією України та вимогами міжнародно-правових актів, з іншого — продовжити формування й удосконалення міграційного законодавства України. З метою реалізації даної настанови у 2011 році була розроблена і впроваджена Концепція державної міграційної політики в Україні.

У сукупності засади державної міграційної політики України зводяться до регулювання міграційних процесів фізичних осіб, виходячи з національних інтересів України, захисту національного ринку праці, інтересів громадян України, які працюють за її межами, та необхідності розвитку міжнародного співробітництва у цій сфері, і удосконалення законодавчих механізмів їх регулювання. Пріоритетними напрямками правового регулювання міграційних процесів України визначено: удосконалення законодавства з питань свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні; забезпечення функціонування загальнодержавної бази вакансій державної служби зайнятості; запобігання надмірному дисбалансу в територіальному розміщенні населення України [3]. Також Концепція передбачає ряд заходів щодо покращення

стану протидії з нелегальною міграцією. На наш погляд, даний пункт слід дещо розширити, а саме: збалансована економіка, гуманітарна політика і захист соціальних гарантій незахищений верств населення та покращення взаємодії міграційної служби з соціальною службою та службою зайнятості у контексті виявлення осіб мігрантів, проведення належної роботи з ними само по собі зведе до мінімуму незаконну міграцію як за межі держави, так і в Україні.

Висновок

На жаль, дана концепція не передбачає удосконалення питань внутрішньодержавної міграції громадян України. Адже, на наш погляд, саме ці міграційні процеси суттєво впливають на економіку нашої держави. Відповідно, негативними наслідками є значний розрив у показниках розвитку окремих регіонів і відповідно рівень заможності самих українців. Тому, на наш погляд, слід розробити та впровадити Концепцію врегулювання внутрішньодержавної міграційної політики, у якій слід також передбачити інститут тимчасової реєстрації за місцем перебування понад два місяці, притому особа повинна мати право зареєструватися не за певною адресою, а лише повинна зареєструватися у певному місті або селищі у відповідному відділі Міграційної служби України. Відповідно, така Концепція забезпечить належну реалізацію конституційних норм: право на свободу пересування у межах території України, право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України та право громадянина України у будь-який час повернутися до України.

Література

1. Конституція України. – Х.: ТОВ «Одісей», 2006. – 48 с.
2. Мосьондз С. О. Державна міграційна політика в сучасній Україні. / С. О. Мосьондз/. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Київ 2003. – 199 с.
3. Про Концепцію державної міграційної політики КОНЦЕПЦІЯ державної міграційної політики. Указ президента України

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуті конституційні норми з питань міграції, які сформували правовий фундамент у становленні суспільних відносин у сфері міграції, де були закладені принципово нові засади державної міграційної політики України, спрямовані насамперед на забезпечення прав і свобод людини та громадянина, що відповідає міжнародно-правовим стандартам. Здійснено класифікацію зазначених правових норм. Визначено що в Україні розроблена і впроваджується в дію концепція міграційної політики, яка передбачає ряд заходів щодо забезпечення прав і свобод мігрантів. Доведено про необхідність в удосконаленні внутрішньо-державних міграційних процесів та запропоновано певні кроки у згаданій сфері.

SUMMARY

In the article the constitutional norms in the sphere of migration were considered, those norms formed the legal base in the formation of social relations in the sphere of migration, the principal new foundation of state migration policy were built that aimed first of all on the provision of rights and freedoms of the person and citizen and it was done according to international legal standards. The classification of the named legal norms was done. It is determined that in Ukraine concept of the migration policy that includes some measures as for the provision of rights and freedoms was elaborated and put into life. It is proved the necessity in the improvement of the inner state migration processes and some steps in the named sphere were proposed

від 30 травня 2011 рок № 622/2011 / Електронне джерело // [Режим доступу] -<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/622/2011>

4. Римаренко Ю.І. Міжнародне міграційне право. Підручник. Університетський курс. – К.: КНТ, 2007. – 640 с.

5. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика. Енциклопедія/ За ред. Юрія Римаренка. –К.: “Довіра”,1998 – 123 с.

6. Колпаков В. К. Нелегальна міграція: генезис і механізм протидії [Текст] / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко ; Національна академія внутрішніх справ України. – К. ; Д. : Наука і освіта, 2002. –372 с. – Бібліогр.: с. 345–371.

7. Бандурка А.А. и др. Как уехать за границу? [Ответы на вопросы: Справочное пособие для граждан Украины]/ А.А. Бандурка, П.А. Пашко, В.В. Васильев.-Х.: Фирма «Эллада», Красноград: «Стило ЛТД»,1999. – 64с.

ВІДОМЧА НОРМОТВОРЧІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ

ЦАРЕНКО Ольга Михайлівна - доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, майор юстиції

УДК 342.51:351.74

В научной статье освещены предложения по совершенствованию нормотворческой деятельности Государственной пограничной службы Украины. С помощью метода сравнительного анализа рассмотрены нормативно-правовые акты, определяющие требования к ведомственному нормотворчеству. Предложено принять единые правила создания, отмены и упорядочения нормативно-правовых актов органов исполнительной власти, а также систематизировать акты Государственной пограничной службы Украины.

Ключові слова: відомча нормотворчість, Державна прикордонна служба України, нормативно-правовий акт.

Постановка проблеми

Основним завданням Державної прикордонної служби України є забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні [1, ст. 1]. Реалізація цього завдання обумовлює чітку організацію діяльності всіх структурних підрозділів та посадових осіб, що досягається належним рівнем законодавчого та відомчого регулювання. Є. О. Гіда підкреслює, що правоохоронним органам притаманні ознаки державних органів, у тому числі й така, як чітка нормотворча регламентація їх діяльності [2, с. 198].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відомчу нормотворчість розглядали О. І. Безпалова, О. Л. Дзюбенко, Є. О. Гіда,

А. О. Рибалкін, Л. Шестопалова, Л. Ф. Лата та інші. Переважна більшість проведених досліджень стосується нормотворчої діяльності органів внутрішніх справ. Що стосується цього напрямку діяльності Державної прикордонної служби України, то на науковому рівні вона не піднімалась.

Метою статті є формування пропозицій щодо удосконалення нормотворчої діяльності Державної прикордонної служби України.

Виклад основного матеріалу

Закон України «Про Державну прикордонну службу України» [1] не містить прямої вказівки на повноваження із прийняття відомчих (підзаконних) нормативно-правових актів. Проте у ч. 7 ст. 3, п. 15 ст. 19, п. 2 ст. 20 згаданого закону вказується на прийняття за певних умов рішень посадовими особами Державної прикордонної служби України [1].

Конкретизує нормотворчі повноваження Державної прикордонної служби України Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України [3], затверджене 16 жовтня 2014 року постановою Кабінету Міністрів України. Так, у ньому зазначено, що «Адміністрація Держприкордонслужби в межах повноважень, передбачених законом, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих від-

повідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України та наказів МВС видає директиви, накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує та контролює їх виконання».

Слід зазначити, що до 16 жовтня 2014 року Адміністрація Державної прикордонної служби України керувалася у своїй діяльності Положенням про Адміністрацію Державної прикордонної служби України, затвердженим Указом Президента України від 06.04.2011 № 399/2011 [4]. На відміну від вищезгаданого положення, у п. 9 було передбачено, що Адміністрація Державної прикордонної служби України видає директиви, накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує та контролює їх виконання «на основі і на виконання Конституції та законів України, актів і доручень Президента України, актів Кабінету Міністрів України» [4]. Розширення підстав видання нормативних актів пов'язане із реформами, що відбулися у прикордонному відомстві. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» діяльність Адміністрації Державної прикордонної служби України спрямовується і координується через міністра внутрішніх справ [5].

Проте викликає подив той факт, що не зважаючи ні на що, Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України, затверджене у 2011 році [4], вважається чинним нормативно-правовим актом, тобто про припинення його юридичної сили не видано жодного підзаконного акту. Отже, скасування дії підзаконного нормативного акту є проблематичним.

Звернемо увагу на те, що у ч. 2 п. 9 Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України, яке затверджене у 2011 році [4, п. 9], вказано, що «накази Адміністрації Державної прикордонної служби України, які відповідно до закону є регуляторними актами, розробляються, розглядаються, приймаються та оприлюднюються з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [6]. Незважаючи на те, що ця норма

у Положенні, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України [3], відсутня, зазначимо, що Адміністрація Державної прикордонної служби України не здійснює заходи державного нагляду (контролю) у розумінні Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [6]. Проте накази Адміністрації Державної прикордонної служби України вважаються регуляторними актами, тому що їх норми регулюють відносини у сфері державного нагляду (контролю) Адміністрації Державної прикордонної служби України, а саме: організації контролю за додержанням режиму в пунктах пропуску через державний кордон; організації охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав, українських та іноземних юридичних осіб, фізичних осіб, міжнародних організацій; здійснення контролю за якістю розробок і забезпечує проведення державних випробувань нових та модернізованих зразків озброєння і техніки [3, п. 4].

Положення про Адміністрацію 2011 року [4] передбачало і норму про те, що «нормативно-правові акти Адміністрації Держприкордонслужби України підлягають державній реєстрації в установленому законодавством порядку». Проте і сьогодні поширеною є практика застосування відомчих підзаконних актів без реєстрації у Міністерстві юстиції України. Питання про це вже піднімалося у наших попередніх наукових роботах. На нашу думку, слід внести зміни до пункту 15 Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади [7] та додати норми, які би передбачали відповідальність посадових осіб за застосування нормативно-правових актів, що не набрали чинності [8, с. 61-62].

Спеціальним нормативно-правовим актом, який урегулює правотворчий напрямок діяльності, є відомчий наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України 11.05.2007 № 330 «Про підготовку проектів наказів у Державній прикордонній службі України» [9]. Так, у

цьому наказі конкретизовано посадових осіб (або суб'єктів) уповноважених приймати накази, директиви і розпорядження: Адміністрація Державної прикордонної служби України, начальники регіональних управлінь Державної прикордонної служби України, начальники органів охорони державного кордону, ректор Національної академії Державної прикордонної служби ім. Б. Хмельницького, командири загонів морської охорони та начальники органів забезпечення, інші органи Державної прикордонної служби України [9, п. 2]. Проте даний нормативно-правовий акт, з точки зору юридичної техніки, не є бездоганним.

Двозначною є назва окремого розділу наказу № 330 «Оформлення внесення змін до наказу та нормативно-правового акта, який передбачається затвердити наказом», чому використовується частка «та» у словосполученні «до наказу та нормативно-правового акта». Можна припустити, що нормотворець відокремлює наказ від нормативно-правового акта. Хоча теоретики дійшли єдиної думки з приводу поняття нормативно-правового акта:

- це офіційний акт-документ, ухвалений уповноваженими суб'єктами нормотворчості у визначеній формі і порядку, який встановлює (змінює, доповнює, скасовує) правові норми з метою регулювання суспільних відносин [10, с. 368];

- це письмовий документ, прийнятий компетентним органом держави або уповноваженим суб'єктом, встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує норми права, містить розпорядження загального характеру і постійної дії, розрахований на багаторазове застосування [11, с. 342];

- це офіційний письмовий документ виданий компетентним, спеціально уповноваженим на те органом або посадовою особою, в якому закріплюються загальнообов'язкові правила поведінки [2, с. 238].

Президія Вищого арбітражного суду України у абз. 3 п. 1 роз'яснення від 26.01.2000 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням недійсними актів державних чи інших органів» визначила нормативний акт як «при-

йнятий уповноваженим державним чи іншим органом у межах його компетенції офіційний письмовий документ, який встановлює, змінює чи скасовує норми права, носить загальний чи локальний характер та застосовується неодноразово» [12].

Отже, безперечно накази посадових осіб прикордонного відомства і є нормативно-правовими актами, тому недоречно використовувати таку конструкцію, як «наказ та нормативно-правовий акт».

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 18.12.2007 № 485 «Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України» дає два чітких визначення поняття «нормотворча діяльність» (це напрямок діяльності структурних підрозділів центрального апарату МВС, що здійснюється за встановленою законодавством процедурою з метою підготовки та прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ) [13, п. 1.2] та «нормативно-правовий акт МВС» (офіційний письмовий документ, який прийнятий МВС як суб'єкт нормотворення, згідно з визначеною законодавством процедурою та встановленою формою, спрямований на регулювання суспільних відносин, містить норми права, має неперсоніфікований характер і розрахований на неодноразове застосування) [13, п. 1.4]. Отже, нормотворча діяльність у межах діяльності Міністерства внутрішніх справ України визначається як окремий напрямок діяльності, а посадові особи що приймають відповідні накази – суб'єктами нормотворення. Така позиція є не визначеною в діяльності Державної прикордонної служби України, як у нормативному закріпленні, так і у свідомості деяких представників відомства. Неначе відомчі накази не є нормативно-правовими актами, що можливо пов'язано із переходом органів охорони кордону від військового формування до правоохоронного органу.

Якщо порівняти подібні накази: Міністерства внутрішніх справ України від 18.12.2007 № 485 «Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої ді-

яльності в Міністерстві внутрішніх справ України» [13] та Адміністрації Державної прикордонної служби України від 11.05.2007 № 330 «Про підготовку проектів наказів у Державній прикордонній службі України» [9], то стає можливим визначити, що наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України містить досить обмежену інформацію, хоча відомчі накази, як ми вже з'ясували, стосуються врегулювання та прийняття рішень багатьох питань, які пов'язані як з правилами та особливостями перетину державного кордону, так і з внутрішньовідомчими, організаційними повсякденними питаннями. Через це, напрошується висновок про запозичення позитивного досвіду Міністерства внутрішніх справ України та прийняття більш детального наказу.

В інших відомчих актах Державної прикордонної служби України також передбачено повноваження посадових осіб здійснювати нормотворчу діяльність. Наприклад, у Положенні про орган охорони державного кордону Державної прикордонної служби України [14] визначено, що начальник органу охорони державного кордону: видає накази й розпорядження з усіх питань оперативно-службової діяльності підпорядкованих підрозділів; видає накази про встановлення режиму в пунктах пропуску через державний кордон України за погодженням з відповідними органами, а в місцевих пунктах пропуску з органами місцевого самоврядування про встановлення додаткових режимних правил у приміщеннях і місцях, де здійснюється прикордонний контроль, а також інших обмежень для запобігання незаконному перетинанню державного кордону в пунктах пропуску через державний кордон України [14, п. 10].

Зазначимо, що відомчих інкорпорованих збірників нормативних актів не існує, що створює велику складність у їх вивченні та використанні у службовій діяльності прикордонниками. Діюча у Державній прикордонній службі система FTP не призначена для поновлення та відслідковування за новоприйнятими нормативними актами відомчого характеру, діловодство

ведеться в органах та підрозділах Державної прикордонної служби України без класифікації нормативних актів, які надходять для ознайомлення та застосування на місця з Адміністрації Державної прикордонної служби України. Тому, на нашу думку, у прикордонному відомстві назріла потреба у виділенні коштів та створенні доступної для будь-якого прикордонника чи працівника авторизованої електронної бази даних відомчих нормативних актів [8, с. 12].

Про необхідність систематизації нормативно-правових актів у сфері взаємодії Державної прикордонної служби України з іншими державними органами в єдиний інкорпорований нормативно-правовий акт у своїх роботах наголошували В. А. Зьолка [15, с. 98] та І. П. Кушнір [16, с. 184]. І. П. Кушнір запропоновано систематизувати законодавство у досліджуваній сфері у Збірник законодавства з питань взаємодії у сфері охорони державного кордону [16, с. 184].

На думку А. О. Рибалкіна, «проблеми багаточисельності відомчих нормативних актів можуть бути вирішені і за допомогою такого виду систематизаційної діяльності, як консолідація, тобто об'єднання декількох актів в один більший за обсягом без суттєвих змін тексту». Ним зазначається, що «перспективним напрямком вбачається розробка та впровадження в усіх підрозділах органів внутрішніх справ комп'ютерної інформаційно-правової системи, яка б містила дані про відомчі нормативні акти МВС України, адже переваги такої бази даних у зручності та оперативності очевидні» [17, с. 12-14].

Далі хочемо звернути увагу на «необхідність прийняття єдиного міжвідомчого нормативно-правового акта, який би закріплював повний перелік видів відомчих актів та відповідних правил юридичної техніки відомчої нормотворчості», про що у своєму дисертаційному дослідженні висвітлювала Дзюбенко О. А. [18, с. 15]. Нею зроблено «висновок про перспективи вдосконалення юридичної техніки відомчої нормотворчості, шляхом розробки єдиного нормативно-правового акта, який би нормативно закріплював правила юридичної техніки відомчої нормотворчості та був єдиним та

обов'язковим для всіх центральних органів виконавчої влади», а також «розроблений проект Правил створення, скасування та упорядкування відомчих підзаконних актів»[19, с. 214-215]. Такі пропозиції є надзвичайно слушними та актуальними, тому нами підтримується ідея про єдині правила створення та упорядкування відомчих підзаконних актів.

Висновки

Відомча нормотворчість у Державній прикордонній службі України як органі, що має статус правоохоронного органу спеціального призначення, потребує удосконалення щодо: чіткого визначення вимог до правової експертизи нормативно-правових актів на предмет їх відповідності Конституції та законам України; прийняття єдиних правил створення, скасування та упорядкування нормативно-правових актів органів виконавчої влади; назріла необхідність систематизації нормативно-правових актів Державної прикордонної служби України, а також розробка та впровадження в усіх підрозділах органів охорони державного кордону комп'ютерної інформаційно-правової системи, яка б містила дані про відомчі нормативні акти Державної прикордонної служби України.

Перспективи подальших досліджень

Подальших досліджень потребують питання теоретичного визначення поняття «відомча нормотворчість Державної прикордонної служби України», класифікації нормативно-правових актів, прийнятих Державною прикордонною службою України тощо.

Література

1. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 року // Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 27. – Ст. 208.
2. Гіда Є. О. Теорія держави і права. [підручник] / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, --- А. М. Завальнюк та ін. – К.: ФОП О С. Ліпкан, 2011. – 576 с.
3. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної

служби України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 533 // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 195.

4. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України : Указ Президента України від 06.04.2011 № 399/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – стаття 1234.

5. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади Постанови Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 № 442 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 74. – стор. 57. – стаття 2105.

6. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 9. – стаття 79.

7. Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 № 731 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=731-92-%EF&c=1#Public>

8. Царенко О. М. Адміністративно-правовий статус військовослужбовців державної прикордонної служби України : монографія / О. М. Царенко; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2013. – 189 с.

9. Про підготовку проектів правових актів у Державній прикордонній службі України : Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 11 травня 2007 року № 330 // Окреме видання.

10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / Ольга Федорівна Скакун – К.: Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 524 с.

11. Теорія держави і права: Академічний курс: Підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

12. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням недійсними актів державних чи інших органів : Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 26.01.2000 [Електронний ресурс].–Режим доступу : Про затвердження Інструкції з організації

АНОТАЦІЯ

У науковій статті висвітлено пропозиції щодо удосконалення нормотворчої діяльності Державної прикордонної служби України. За допомогою методу порівняльного аналізу розглянуто нормативно-правові акти, що визначають вимоги до відомчої нормотворчості. Запропоновано прийняти єдині правила створення, скасування та упорядкування нормативно-правових актів органів виконавчої влади, а також систематизувати акти Державної прикордонної служби України.

SUMMARY

The suggestions about improvement legislative lawmaking activity of the State Border Service of Ukraine are offered in the scientific article. The legal acts which define the requirements to the departmental lawmaking are considered by means of comparative analysis. It was proposed to adopt the common rules of creation, suppression and regulation of legal acts executive power and also to organize the acts of the State Border Service of Ukraine.

нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 18.12.2007 - № 485 [Електронний ресурс].—Режим доступу :<http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/731224>

13. Положення про орган охорони державного кордону Державної прикордонної служби України : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 15.02.2005 № 116 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 11 – с. 27.

14. Зьолка В. Л. Правова регламентація взаємодії та координації у сфері охорони державного кордону / В. Л. Зьолка // Наука і правоохорона – 2013. – № 1 (19) – С. 94-99.

15. Кушнір І. П. Нормативно-правове забезпечення взаємодії у сфері охоро-

ни державного кордону України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / І. П. Кушнір. – К., 2015. – 268 с.

16. Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії) : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. О. Рибалкін; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 18 с.

17. Дзюбенко О. Л. Юридична техніка відомчої нормотворчості в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Л. Дзюбенко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 16 с.

18. Дзюбенко О. Л. Юридична техніка відомчої нормотворчості в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. Л. Дзюбенко. – К., 2010. – 286 с.

ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

ПОГРЕБНЯК Оксана Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри охорони інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 347.44

Рассмотрена актуальная правовая проблема признания сделок недействительными с участием органов государственной власти в Украине.

Ключові слова: угода, недійсність, органи державної влади.

Невід'ємним елементом ринкових відносин є правочин – найпоширеніший юридичний факт, з яким закон пов'язує виникнення, зміну та припинення цивільних правовідносин. Спори, які виникають з приводу визнання правочинів недійсними, є дуже поширеними в судовій практиці. [3, 96]. Мають місце випадки, коли один й той самий правочин визнають недійсним з різних підстав. Для окремих учасників цивільно-правових відносин інститут недійсності правочину давно став інструментом ухилення від виконання своїх зобов'язань. У зв'язку із чим актуальним є розроблення і впровадження у законодавство ефективних механізмів, направлених на усунення зловживань правом і забезпечення ефективного захисту порушеного чи оспорюваного права.

Поряд із фізичними та юридичними особами учасниками цивільних відносин Цивільний кодекс України (далі ЦК) визнає державу Україна, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права. Включення публічних утворень до кола учасників цивільних відносин пояснюється необхідністю вирішення останніми поряд із публічними,

загальнодержавними, місцевими завданнями додаткових, допоміжних завдань як учасників майнових відносин, що потребує наділення цих утворень цивільною правосдатністю. Законодавець не відніс ні державу, ні інші публічні утворення до юридичних осіб публічного права, визнавши їх самостійними учасниками цивільного обороту.

Разом з тим держава бере участь у цивільних правовідносинах не як єдине ціле, а як сукупність органів різних рівнів, які є незалежними один від одного і виступають як учасники цивільно-правових відносин [9, с. 17].

У юридичній літературі виникає багато питань, пов'язаних із правовим статусом держави як суб'єкта цивільно-правових відносин й учасника правочинів зокрема. Держава є специфічним, особливим учасником цивільних правовідносин, який діє на рівних засадах з такими суб'єктами, як юридичні та фізичні особи.

Не може не враховуватися те, що держава внаслідок своїх особливостей як суб'єкта публічного права має владні повноваження, яких не залишає при вступі до цивільних правовідносин. Річ лише в тому, що вона їх не використовує, але така її пасивна позиція, тим не менше, залежить від неї самої, адже ніхто не може на неї вплинути. У зв'язку із цим постає питання захисту контрагентів, з якими держава вступає у відносини, як сторони з більш слабким становищем [3, с.99].

Згідно зі ст. 170 ЦК України держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом.

У судовій практиці актуальною є проблема визнання недійсними правочинів, які виникають за участю органів державної влади. Проблемними є питання, хто є дійсним учасником правочину держава чи органи, через які діє держава; правових наслідків участі держави в цивільних правовідносинах; відповідальності держави в разі неправомірних дій.

Найчастіше виникають спори про визнання недійсним правочину за участю державних органів щодо приватизації державного майна, оренди земельної ділянки, передачі об'єктів права державної та комунальної власності та ін.

За загальним правилом вчинення правочинів, що не відповідають вимогам ст. 203 ЦК України, є правопорушенням, яке тягне за собою недійсність правочину. Це означає, що дії особи не потягли за собою бажаних нею правових наслідків щодо виникнення або зміни чи припинення правовідносин. Тобто ці дії мали лише вигляд правомірності, але згодом виявилось, що це не так. Виявлення неправомірності дій осіб відбувається як шляхом зіставлення правочину і вимог закону без звернення до суду (у випадку нікчемності правочинів), так і судом зі з'ясуванням і доведенням того, що потягло за собою недійсність правочину (для оспорюваних правочинів).

У законодавстві визначені вимоги щодо вчинення окремих правочинів, порушення яких є підставою для визнання правочину недійсним.

Так, відповідно до Закону України «Про приватизацію державного майна» приватизація державного майна – це відчуження майна, що перебуває у державній власності на користь фізичних та юридичних осіб, які можуть бути покупцями, з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову економіки України.

Відповідно до ч. 6 ст. 29 Закону України «Про приватизацію державного майна» порушення встановленого законодавством

порядку приватизації є підставою для визнання недійсним договору купівлі-продажу об'єкта приватизації в порядку, передбаченому законодавством України.

Під порушення порядку приватизації розуміють приватизацію комунального майна шляхом заниження його вартості через визначення її у спосіб, не передбачений законом, або використання підроблених приватизаційних документів, а також сама приватизація майна, яке не підлягає приватизації згідно із законом, або приватизація неправомочною особою.

Суб'єктами приватизації відповідно до ст. 6 Закону України «Про приватизацію державного майна» є 1) державні органи приватизації; 2) покупці (їх представники) та 3) посередники. З них державну політику в сфері приватизації здійснюють державні органи приватизації, тобто ФДМУ, його регіональні відділення та представництва у районах і містах, що становлять єдину систему державних органів приватизації в Україні.

Саме державні органи приватизації приймають всі принципові рішення з питань приватизації, а саме: визначають переліки об'єктів, що підлягають приватизації, організують процес підготовки об'єктів до приватизації, приймають рішення про приватизацію конкретних об'єктів, визначають спосіб приватизації, організують процес визначення ціни об'єктів (укладають договори на проведення незалежної оцінки майна в процесі його приватизації) та укладення договорів купівлі-продажу, контролюють виконання умов договорів купівлі-продажу державного майна, здійснюють продаж земельних ділянок державної власності, на яких розташовані об'єкти, які підлягають приватизації, та здійснюють інші повноваження в цій сфері.

Очевидним є те, що порушення порядку приватизації відбувається внаслідок дій і рішень державного органу, який здійснює приватизацію. Дуже часто після проведення приватизації державного майна до суду звертаються представники, уповноважені представляти державні інтереси, з вимогою про визнання правочинів недійсними. Має місце зловживання правом. Водночас,

суди розглядаючи спір про визнання недійсними договорів купівлі-продажу державного майна, необґрунтовано залучають до справи виключно представників державного органу, до оперативного відання чи володіння якого відносилось державне майно, незважаючи, що стороною правочину є відповідний орган приватизації, який не може передавати повноваження щодо приватизації державного майна іншим органам. Крім того, суди нерідко застосовують правові наслідки недійсності правочину виключно до більш слабого контрагента. Для захисту своїх майнових інтересів власник або суб'єкт іншого речового права може вимагати застосування наслідків недійсності правочину, а саме реституції, яка полягає у поверненні конкретної речі (предмета правочину) первинному володільцю. Так, порушуючи вимоги закону про двосторонню реституцію, суди задовольняють позови із застосуванням односторонньої реституції, коли покупець приватизованого державного майна зобов'язаний повернути у власність держави майно, отримане за правочинном. Слід також зазначити, внаслідок вчинення неправомірних дій завдаються збитки учаснику договірних відносин (втрачений час, судові витрати, упущена вигода), а також об'єкту державної власності, іншим заінтересованим особам. У такому випадку виникає необхідність у створенні на законодавчому рівні балансу державних та приватних інтересів і наданні ефективних способів захисту прав та законних інтересів постраждалої сторони правочину.

Інколи органи місцевого самоврядування штучно ініціюють позови про визнання недійсним договору купівлі-продажу з формальних підстав, пов'язаних з нібито відсутністю у керівника місцевого органу приватизації повноважень укладати оспорюваний договір від імені місцевої ради. При цьому в окремих випадках господарські суди не враховують того, що чинне законодавство не надає органам приватизації права делегувати свої повноваження будь-якому іншому державному органу чи органу місцевого самоврядування, тому договори купівлі-продажу, укладені іншим, ніж орган приватизації продавцем, повинні

визнаватись недійсними на підставі ст. 215 ЦК України. Показовим у цьому випадку є позов Кіровоградської міськради про визнання недійсним договору купівлі-продажу нерухомого комунального майна у справі № 5/157, який задоволено апеляційною інстанцією виключно з тих мотивів, що вказаний договір було підписано особою, яка не мала на це відповідних повноважень, оскільки з огляду на ст. 172 ЦК України та ч. 5 ст. 16 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» продавцем за договором від 23 березня 2006 р. має виступати Кіровоградська міська рада в особі її голови. Скасовуючи постанову апеляційної інстанції та залишаючи без змін первісне рішення про відмову в позові, касаційна інстанція виходила з того, що відчуження об'єкта права комунальної власності м. Кіровограда на користь ТОВ «Барва» відбулося в рамках процесу приватизації комунального майна, а саме: після включення спірного об'єкта до переліку об'єктів, що підлягають приватизації шляхом викупу відповідно до рішення Кіровоградської міської ради № 626 від 12 вересня 2000 р. «Про затвердження Програми приватизації об'єктів комунальної власності територіальної громади м. Кіровограда». Відповідно до ч. 7 ст. 7 ЗУ «Про приватизацію державного майна» та ст. 4 ЗУ «Про приватизацію невеликих державних підприємств» продаж майна, що є у комунальній власності, здійснюють органи приватизації, створювані відповідними місцевими радами. Таким чином, законодавство про приватизацію чітко та однозначно встановлює, що продавцями комунального майна мають виступати саме уповноважені органи приватизації, створювані місцевими радами, а не безпосередньо місцеві ради як суб'єкти права комунальної власності. Висновки апеляційного суду про зворотне не відповідали чинному законодавству. Як встановлено судами, договір купівлі-продажу комунального майна (об'єкта малої приватизації) від 23 березня 2006 р. було укладено від імені територіальної громади м. Кіровограда начальником Управління власності та приватизації комунального майна Кіровоградської міської ради О. Марченко, яка діяла на підставі довіреності від

13 січня 2006 р. № 40, що відповідає вимогам законодавства про приватизацію. Більше того, відповідно до ч. 1 ст. 23 ЗУ «Про приватизацію невеликих державних підприємств» право власності на комунальне майно підтверджується договором купівлі-продажу, який укладається між покупцем та уповноваженим представником відповідного органу приватизації, а не представником місцевої ради [9].

Цікавим є випадок, коли контрагент власника по недійсному правочину здійснив відчуження отриманої речі третій особі. У такому випадку колишній власник може використовувати виключно речово-правові способи захисту, так як він не перебував у договірних відносинах з третьою особою. Необхідним способом захисту є позов про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикація). Однак слід мати на увазі, предметом доказування буде факт наявності речового права у колишнього власника. І на відміну від реституції, віндикація не передбачає грошової компенсації [5, с. 218].

Відповідно до ст. 330 ЦК України, якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач набуває право власності на нього, якщо відповідно до ст. 388 ЦК України майно не може бути витребуване у нього.

У п. 3 ч. 1 ст. 388 ЦК України передбачено, що в разі придбання майна за відплатним договором у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у випадку, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом, або майно було викрадене у власника або загублене ним.

Вбачається, що за даних обставин мають місце прогалини в законодавстві, які дають можливість для зловживань окремих посадових осіб державної влади, які, будучи в змові з комерційними структурами, порушуючи законодавчі вимоги, перепродають держане майно, внаслідок чого з'являється добросовісний набувач і витребування такого майна стає неможливим.

Слід зауважити, що колишні власники, отримавши відмову в задоволенні своїх речово-правових вимог про повернення їм майна, що перебуває у нових власників, які придбали його в результаті угод, оскаржують самі ці угоди, посилаючись на недійсність першої з ланцюжка таких угод (укладеної за їх участю в якості відчужувачів спірної речі). Адже оскільки перша з загальної ланцюжка угода визнана недійсною, позбавляються законних підстав і всі інші угоди з відчуження даної речі, що також спричиняє їх недійсність і послідовне застосування реституції, а її кінцевим результатом має стати повернення речі первинного власника [5, с. 216].

У зв'язку з цим у правозастосовчій практиці виникло питання про співвідношення віндикації і реституції як способів захисту майнових прав, насамперед порушеного права власності.

Конституційний Суд Російської Федерації з приводу даної дискусії обґрунтовано вказав, що в розглянутій вище ситуації відбувається неприпустиме змішання різних способів захисту прав власника, який заявляє зобов'язальні по суті вимоги (про реституцію речі) на підставі визнання недійсною угоди або угод, укладених без його участі третіми особами, тоді як в цих цілях повинні бути застосований віндикаційний (речово-правовий) позов, що таким чином захищає права добросовісних набувачів[4].

Уявляється, що правочини, які вчиняються між органами держави та іншими учасниками цивільних правовідносин, характеризуються відсутністю балансу прав та законних інтересів. Виникає необхідність в удосконаленні законодавства, що регулює вчинення відповідних правочинів, а також розробці ефективних способів та засобів захисту контрагентів для попередження зловживань, які виникають при визнанні правочинів недійсними.

Література

1. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. –2003. – № 40. – Ст. 356.

2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х тт. / За ред.

АНОТАЦІЯ

Розглянута актуальна правова проблема визнання угод недійсними за участю органів державної влади в Україні.

SUMMARY

The paper focuses on the legal issue of distinguishing of invalid legal deals in Ukraine.

О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – Т. I. – 832 с.

3. Спасибо-Фатеева І. В. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах // І.В. Спасибо-Фатеева. – Вісник Академії правових наук України. – № 4 (47). – 2006. – С. 96 – 108.

4. Постановление Конституционного суда Российской Федерации от 21 апреля 2003 г. N 6-П «По делу о проверке конституционности положений п. п. 1 и 2 ст. 167 Гражданского кодекса Российской Федерации в связи с жалобами ряда граждан». – Режим доступа: <https://www.refegent.ru/7/60256>

5. Гражданское право. Учебник: В 2-х томах. Т. 1 / Дюжева О.А., Ем В.С., Зенин И.А., Коваленко Н.И., и др.; Отв. ред.: Суханов Е.А. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: БЕК, 1998. – 816 с.

6. Закон України «Про приватизацію державного майна». – Відомості Верховної Ради України від 16.06.1992. – № 24. – ст. 348.

7. Закон України «Про приватизацію невеликих державних підприємств». – Голос України від 16.06.1992. – № 24. – ст.350

8. Постанова Вищого господарського суду України у справі № 5/157 від 26 червня 2007 р. – Режим доступу: http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_1621545.html

9. Блащук Т.В. Держава як сторона цивільно-правового договору: особливості визначення / Блащук Т.В. // Актуальні питання сучасних державотворчих та правотворчих процесів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24 лютого 2011р. – Запоріжжя: у 3-х частинах. – Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація “Істина”, 2011. – Ч. 2. – 112с. – С. 17 –19.

НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

КЛИМАК Марія Василівна - курсант факультету підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників податкової міліції Національного університету ДПС України

Стаття освітаєть поняття державної услуги и основания предоставления административных услуг в Украине .

Раскрыт порядок предоставления административных услуг, может предоставить административные услуги и кто имеет право на получение данной услуги.

Ключові слова: адміністративна послуга, інформаційна картка адміністративної послуги, технологічна картка, Єдиний державний портал адміністративних послуг.

Актуальність теми

Людина, її права та свободи в Україні визнані головною соціальною цінністю, а головним завданням публічної адміністрації визначено саме надання якісних адміністративних послуг громадянам. Відповідно, громадяни у відносинах із владою є споживачами цих послуг.

Сучасне публічне управління в Україні розглядається як система, спрямована на надання адміністративних послуг населенню. У розвинених демократичних країнах таку ідеологію викладено у спеціальних актах: «Хартії громадян» у Великобританії, «Хартії державних службовців» в Італії, «Хартії клієнтів» у Бельгії тощо. Запровадження стандартів публічних послуг, у тому числі й адміністративних послуг як їх різновиду, разом із системою показників та інструментарієм вимірювання ступеня реалізації встановленого стандарту в Європі вважають практичним виконанням конституційного права громадян на отримання

загальнодоступних адміністративних послуг однакового рівня та якості.

Виклад основного матеріалу

Адміністративна послуга – результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за зявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону [1].

Поняття «адміністративна послуга» використовується, насамперед, у країнах англо-американської сім'ї права та північно-європейських країнах. І навпаки, у країнах романо-германської сім'ї права домінуючим залишається традиційний підхід нормативного визначення відносин між владою і приватними особами через використання таких категорій, як «повноваження», «функції» та «завдання адміністративних» органів. Крім того, у вітчизняній літературі часто вживалося поняття «управлінські послуги», яке, на думку вченого І.Б. Коліушка, є менш вдалим. [2]

В Україні на законодавчому рівні визначені такі основні поняття як:

– суб'єкт звернення – фізична особа, юридична особа, яка звертається за отриманням адміністративних послуг;

– суб'єкт надання адміністративних послуг – орган виконавчої влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, уповноважені

відповідно до закону надавати адміністративні послуги;

Адміністративні послуги надаються суб'єктами надання адміністративних послуг безпосередньо, через центри надання адміністративних послуг та/або через Єдиний державний портал адміністративних послуг. Фізична особа, у тому числі фізична особа-підприємець, має право на отримання адміністративної послуги незалежно від реєстрації її місця проживання чи місця перебування, крім випадків, установлених законом. Юридична особа має право на отримання адміністративної послуги за місцезнаходженням такої особи або у випадках, передбачених законом, – за місцем провадження діяльності або місцезнаходженням відповідного об'єкта.

Суб'єкти звернення мають право на безоплатне отримання інформації про адміністративні послуги та порядок їх надання, що забезпечується шляхом надання їм безоплатного доступу до Реєстру адміністративних послуг, розміщеного на Урядовому порталі, функціонування цілодобової Урядової телефонної довідки та інформування таких суб'єктів через засоби масової інформації.

Суб'єктом надання адміністративних послуг на кожен адміністративну послугу, яку він надає відповідно до закону, затверджуються інформаційна і технологічна картки, а у разі якщо суб'єктом надання є посадова особа, – органом, якому вона підпорядковується.

Інформаційна картка адміністративної послуги містить інформацію про: суб'єкта надання адміністративної послуги та/або центр надання адміністративних послуг (найменування, місцезнаходження, режим роботи, телефон, адресу електронної пошти та веб-сайту); перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги, порядок та спосіб їх подання, а у разі потреби – інформацію про умови чи підстави отримання адміністративної послуги; платність або безоплатність адміністративної послуги, розмір та порядок внесення плати (адміністративного збору) за платну адміністративну послугу; строк надання адміністративної послуги; результат надання

адміністративної послуги; можливі способи отримання відповіді (результату); акти законодавства, що регулюють порядок та умови надання адміністративної послуги.

Технологічна картка адміністративної послуги містить інформацію про порядок надання адміністративної послуги. У технологічній картці адміністративної послуги зазначаються: етапи опрацювання звернення про надання адміністративної послуги; відповідальна посадова особа; структурні підрозділи, відповідальні за етапи (дію, рішення); строки виконання етапів (дії, рішення).

У Вимогах до підготовки технологічної картки адміністративної послуги, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 року № 44, указано, що технологічна картка адміністративної послуги містить інформацію про порядок надання адміністративної послуги суб'єктом надання такої послуги і затверджується зазначеним суб'єктом для кожної адміністративної послуги, яку він надає. У разі коли суб'єктом надання адміністративної послуги є посадова особа органу виконавчої влади, іншого державного органу, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, уповноважена відповідно до закону надавати адміністративні послуги, технологічна картка затверджується органом, якому така особа підпорядковується.

Технологічна картка готується з урахуванням таких критеріїв: мінімізація дій суб'єкта звернення, витрат часу та інших ресурсів суб'єкта надання адміністративної послуги; оперативність та своєчасність надання адміністративної послуги. Інформація, що міститься в технологічній картці, повинна відповідати нормативно-правовим актам, які встановлюють порядок, строк та умови надання відповідної адміністративної послуги.

Положення технологічної картки повинні бути зрозумілими та логічними, відповідати послідовності дій під час надання адміністративної послуги і супроводжуватися в разі потреби прикладами та схемами, що пояснюють порядок надання адміністративної послуги, а також відповідати вимо-

гам законодавства щодо захисту інформації та персональних даних.

Технологічна картка повинна передбачати максимально можливе з урахуванням ресурсного забезпечення суб'єкта надання адміністративної послуги використання інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема під час взаємодії структурних підрозділів суб'єкта надання адміністративної послуги і здійснення процедур (етапів) надання адміністративної послуги.

Потрібно вказати на те, що Порядком ведення Реєстру адміністративних послуг, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 року № 57 передбачено норми щодо ведення Реєстру адміністративних послуг, як єдиної інформаційної комп'ютерної бази даних про адміністративні послуги, що надаються відповідно до закону суб'єктами надання адміністративних послуг. Реєстр формується з метою ведення обліку адміністративних послуг; забезпечення відкритого і безоплатного доступу до інформації про адміністративні послуги. [3]

Крім того, необхідно зазначити і про функціонування Єдиного державного порталу адміністративних послуг, який ведеться з метою забезпечення доступу суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги з використанням Інтернету і є офіційним джерелом інформації про надання адміністративних послуг. Порядок ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 2013 року № 13. [4]

Портал забезпечує: доступ суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги, суб'єктів надання адміністративних послуг та центри надання адміністративних послуг; доступність для завантаження і заповнення в електронному вигляді заяв та інших документів, необхідних для отримання адміністративних послуг; можливість подання суб'єктами звернення заяв за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку; можливість отримання суб'єктами звернення інформації про хід розгляду їх заяв; можливість отримання суб'єктами звернення за допо-

могою засобів телекомунікаційного зв'язку результатів надання адміністративних послуг; можливість здійснення суб'єктами звернення оплати за надання адміністративної послуги дистанційно, в електронному вигляді.

Потрібно відзначити, що для внесення відомостей до Реєстру адміністративних послуг та розміщення на Єдиному державному порталі адміністративних послуг подається інформація:

– по-перше, центральними органами виконавчої влади та іншими державними органами – про всі адміністративні послуги, які надаються ними та/або їх територіальними органами;

– по-друге, Радою міністрів Автономної Республіки Крим – про всі адміністративні послуги, які надаються: райдержадміністраціями (їх структурними підрозділами) в Автономній Республіці Крим; органами влади Автономної Республіки Крим (їх структурними підрозділами); органами місцевого самоврядування (їх виконавчими органами) в Автономній Республіці Крим;

– по-третє, облдержадміністраціями – про всі адміністративні послуги, які надаються: структурними підрозділами облдержадміністрацій; райдержадміністраціями (їх структурними підрозділами) у відповідній області; органами місцевого самоврядування (їх виконавчими органами) у відповідній області;

– по-четверте, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями – про всі адміністративні послуги, які надаються: структурними підрозділами міськдержадміністрацій; районними у містах Києві та Севастополі держадміністраціями (їх структурними підрозділами); органами місцевого самоврядування (їх виконавчими органами) у містах Києві та Севастополі. [4]

Отже, адміністративні послуги є провідним засобом реалізації прав громадян у сфері виконавчої влади, адже абсолютна більшість справ, що вирішується органами публічної адміністрації, ініціюються самими громадянами і стосуються їхніх суб'єктивних прав.

АНОТАЦІЯ

Стаття висвітлює поняття адміністративної послуги і підстави надання адміністративних послуг в Україні.

Розкрито порядок надання адміністративних послуг, хто може надати адміністративні послуги і хто має право на отримання даної послуги.

SUMMARY

The article highlights the concept of administrative services and the grounds of administrative services in Ukraine. Solved procedure of administrative services who can provide administrative services and who is entitled to this service.

Майбутнє правового регулювання адміністративних послуг пов'язується з доопрацюванням і прийняттям Адміністративно-процесуального кодексу України – масштабного зводу «належного врядування», необхідність якого задекларована ще Концепцією адміністративної реформи, затвердженою Указом Президента України від 22 липня 1998 р. [5]

Література

1. Про адміністративні послуги: Закон від 06.09.2012 № 5203-VI // Урядовий кур'єр. – 2012 – №184
2. Коліушко І.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в

Україні: Монографія. – К.: Факт, – 2002. – С.105-106.

3. Про затвердження вимог до підготовки технологічної картки адміністративної послуги: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 44 // Офіційний вісник України. – 2013.

4. Про порядок ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 2013 року № 13 // Офіційний вісник України. – 2013.

5. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/810/98>

ЩОДО ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ

МАРЧАК Віталій Ярославович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та криміналістики юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, СЕМЕНЮК Костянтин Костянтинівич - студент Буковинського державного фінансово-економічного університету

В данной статье рассматриваются некоторые проблемы и процессуальные особенности назначения следственным судьей судебно-психологической экспертизы в случае отказа ходатайства стороны защиты о привлечении эксперта. Исследуются вопросы участия в судебном заседании при рассмотрении этого ходатайства профессионального психолога в качестве консультанта или специалиста.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, консультант, спеціаліст, спеціальні психологічні знання, сторони кримінального провадження

Актуальність та постановка проблеми

Серед широкого кола практичних завдань, у вирішенні яких бере участь психологічна наука, велике значення має розробка психологічних аспектів кримінального судочинства. Судово-психологічна експертиза (Далі СПЕ) є одним з інститутів доказового права, яке має важливе значення при розгляді судами кримінальних проваджень. Кримінальним процесуальним кодексом України (в редакції 2012 року) впроваджено нові підстави та порядок призначення судово-психологічної експертизи слідчим суддею, що викликає необхідність дослідити їх організаційно-правові особливості. Як на практиці будуть впроваджуватися ці норми, є важливим та актуальним питанням, яке ми спробуємо розглянути в даній статті.

Ступінь наукової розробки проблеми

Значний внесок у розвиток вітчизняної СПЕ внесли Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, В. В. Кощинець, Г. О. Лузанова, В. С. Медведєв, І. М. Охріменко, О. К. Черновський, Л. Р. Шувальська та інші. У роботах цих авторів не тільки пропонується визначення предмета і методів СПЕ, функцій судового експерта, але і розглядаються проблеми, пов'язані з підставами призначення експертизи, колом розв'язуваних нею питань, компетенції експерта, порядку та умов проведення комплексних експертиз і можливостям державних експертних установ, де такі експертизи повинні й можуть здійснюватися на сучасному рівні.

Мета статті зумовлена необхідністю дослідження кримінальних процесуальних особливостей призначення слідчим суддею СПЕ в кримінальному провадженні для підвищення ефективності кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу

СПЕ є одним з інститутів доказового права, яке має важливе значення при розгляді судами кримінальних проваджень. Новітнє кримінальне процесуальне за-

конодавство України розглядає висновок експерта-психолога як один із засобів доказування, а СПЕ – як форму використання спеціальних психологічних знань при здійсненні правосуддя. Кримінальним процесуальним кодексом України (в редакції 2012 року) впроваджено нові підстави та порядок використання судом спеціальних психологічних знань у формі експертизи, що викликає необхідність дослідити їх організаційно-правові особливості.

СПЕ – це спеціальне психологічне дослідження, проведене фахівцем-психологом щодо суб'єкта-учасника кримінального провадження, яке призначається ухвалою суду за наявності загальних (процесуальних) і спеціальних (психологічних) підстав для отримання доказів у кримінальному провадженні.

СПЕ допомагає повною мірою пізнати особистість обвинуваченого і мотиви його криміногенної поведінки. За допомогою СПЕ вдається пояснити поведінку обвинуваченого, з'ясувати його психологічну установку і мотиви, що спонукали його до дії. Експерт-психолог у змозі у своєму висновку дати повну характеристику особистості обвинувачуваного, без дослідження якої не можна встановити юридичний мотив вчинення злочину по деяких категоріях кримінальних проваджень. Кримінально-правове значення такого висновку полягає в тому, що він сприяє встановленню ознак особистості, які є елементами складу злочину: віку, раптово виниклого сильного душевного хвилювання, безпорадного стану потерпілого, мотиву злочину, ін.

Нормами статей 93, 242, 243, 244, 360, 486 КПК України законодавець установив можливість призначення СПЕ за ухвалою слідчого судді [3]. Для проведення СПЕ слідчий суддя може залучати як спеціалістів-психологів, які працюють у державних науково-дослідних установах судових експертиз, судово-медичних та судово-психіатричних установ Міністерства охорони здоров'я України, так і професійних психологів на договірних умовах із попередженням їх про кримінальну відповід-

альність за розголошення таємниці слідства, завідомо неправдивий висновок чи відмову від виконання покладених на них обов'язків [5, С. 157-159].

Згідно з новим кримінальним процесуальним законодавством сторони обвинувачення, захисту та потерпілий здійснюють збирання доказів, зокрема, шляхом витребування та отримання від експертних установ та осіб, призначених експертами, висновків експертів. Відповідно, це може бути висновок СПЕ [3]. Якщо таке дослідження проводиться державними спеціалізованими установами за ухвалою слідчого судді, то воно повинно оплачуватись за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України. Проведення СПЕ на замовлення сторони захисту чи потерпілого, його представника повинне здійснюватися за рахунок замовника на договірних засадах.

СПЕ проводиться за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання [3]. Не допускається проведення СПЕ для з'ясування питань права. За допомогою висновку експерта СПЕ суд може визначити психічний стан обвинуваченого за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; встановити вік, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення його до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; встановити соціально-психологічні риси, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності обвинуваченого чи обранні заходу виховного характеру; з'ясувати рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи неповнолітнього обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру; безпорадного стану потерпілого, мотиву злочину, розміру заподіяної злочином моральної шкоди, емоційні стани афекту чи фрустрації та інше.

Під час проведення досудового розслідування експерт-психолог може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта. У клопотанні сторона захисту коротко викладає обставини кримінального правопорушення, зазначає правову кваліфікацію кримінального правопорушення, статтю Кримінального кодексу України, обґрунтування та доводи клопотання, вказує експерта або експертну установу, яким необхідно доручити проведення СПЕ, зазначає перелік запитань, які необхідно поставити перед експертом. До клопотання також додаються: копії матеріалів, якими обґрунтовуються доводи клопотання; копії документів, які підтверджують неможливість самостійного залучення експерта стороною захисту [3].

Клопотання про проведення СПЕ розглядається слідчим суддею місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, не пізніше п'яти днів із дня його надходження до суду. Особа, яка подала клопотання, повідомляється про місце та час його розгляду, проте її неприбуття не перешкоджає розгляду клопотання, крім випадків, коли її участь визнана слідчим суддею обов'язковою. Слідчий суддя, встановивши, що клопотання подано без додержання вимог закону, повертає його особі, яка його подала, про що постановляє ухвалу. Слідчий суддя має право за клопотанням учасників розгляду або за власною ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення клопотання про призначення СПЕ.

Особливістю розгляду слідчим суддею клопотання про призначення СПЕ є можливість залучення стороною професійного психолога як консультанта чи спеціаліста до судового процесу розгляду такого клопотання. Слідчий суддя може і за власною ініціативою залучити психолога до розгляду клопотання [4, С. 215-218].

Така необхідність викликана судовою практикою, а саме тією обставиною,

що судді та сторони кримінального провадження не завжди уявляють собі можливості спеціального психологічного дослідження, не завжди компетентно формулюють питання. Таке право спрямоване на реалізацію принципу об'єктивної істини та зобов'язує суд не тільки обмежуватись зібраними матеріалами та показаннями, а вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного встановлення дійсних обставин кримінального провадження. В цьому випадку участь професійного психолога в судовому засіданні під час призначення СПЕ може виступати одним із інструментів, які забезпечують повноту при збиранні доказів судом.

Стаття 360 КПК дає можливість під час дослідження доказів суду скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань [3]. Оскільки докази є фактичними даними, які встановлюють обставини, що мають значення для кримінального провадження, а процедура судового розгляду застосовується і в тому числі слідчим суддею під час розгляду клопотань, то ми вважаємо, що слідчий суддя має право залучити професійного психолога як консультанта чи спеціаліста для встановлення обставин на користь клопотання про призначення СПЕ, у тому числі на підставі вимог цієї статті. Спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо суті наданих усних консультацій чи письмових роз'яснень. Першою ставить запитання особа, за клопотанням якої залучено спеціаліста, а потім інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні. Головуючий у судовому засіданні має право ставити спеціалістові запитання в будь-який час дослідження обставин клопотання. Психолог також до судового засідання може ознайомитися з матеріалами клопотання, ставити запитання учасникам судового засідання та ін. [4, С. 215-218].

Консультація у цьому випадку надається у виді роз'яснення професійного психолога з приводу питань, які мають важливе значення для вирішення СПЕ,

тому вона має бути проведена офіційно й додана у письмовому виді до клопотання про призначення СПЕ та надання відповідей на ті питання, які потребують спеціального роз'яснення. Будь-яка консультація є свого роду розумовим дослідженням, у ході якого аналізується, синтезується, конкретизується певна інформація. Психологічна консультація надається учасникам процесуальної діяльності й полягає в роз'ясненні положень психологічної науки і практики, психологічних явищ, процесів, станів. Вона передувє призначенню психологічної експертизи, допомагає в підготовці переліку експертних питань.

Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення СПЕ експертній установі, експерту або експертам, якщо особа, що звернулася з клопотанням, доведе, що:

1) для вирішення психологічних питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта-психолога, проте сторона обвинувачення не залучила його або на вирішення залученого стороною обвинувачення експерта-психолога були поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з психологічних питань, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт-психолог внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок;

2) вона не може залучити експерта-психолога самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин [3].

До ухвали слідчого судді про доручення проведення СПЕ під час досудового розслідування включаються запитання, поставлені перед експертом особою, яка звернулася з відповідним клопотанням. Слідчий суддя має право не включити до ухвали запитання, поставлені учасниками судового провадження, що звернулися з відповідним клопотанням, якщо відповіді на них не мають значення для судового

розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі.

Після проведення СПЕ експерт-психолог надає висновок експерта – докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею, що доручив проведення СПЕ. Кожна сторона кримінального провадження має право надати суду висновок експерта СПЕ, який ґрунтується на його спеціальних психологічних знаннях.

Висновки

Підсумовуючи сказане, слід наголосити на тому, що слідчий суддя при розгляді клопотання про призначення СПЕ може використовувати спеціальні психологічні знання у формі консультації або участі спеціаліста, залучаючи їх за власною ініціативою, чи за клопотанням сторін. Проте, сторони та суд сьогодні не використовують можливості професійних психологів взагалі при призначенні СПЕ, хоча це б поліпшило якість висновків СПЕ.

Роль висновку експерта СПЕ у процесі доказування можна визначити таким чином, що сам по собі він не є підсумком про обставини, що підлягають доказуванню, а має доказове значення лише в сукупності з іншими зібраними у кримінальному провадженні доказами. Висновок СПЕ з питань психологічного змісту в контексті з іншими зібраними в кримінальному провадженні доказами створює більш міцний інформаційний базис і підвищує надійність кінцевих висновків суду, що сприяє ухваленню справедливого судового рішення.

Література

1. Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2002. – № 7: Судові експертизи в Україні. – 416 с.

2. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза / М. В. Костицкий. – Львов : Выща школа, 1987. – 143 с.

АНОТАЦІЯ

У даній статті розглядаються деякі проблеми та процесуальні особливості призначення слідчим суддею судово-психологічної експертизи у разі відмови слідчого або прокурора у задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта. Досліджуються питання участі в судовому засіданні при розгляді цього клопотання професійного психолога як консультанта або спеціаліста.

SUMMARY

This article discusses some of the problems and procedural peculiarities of the investigating judge appointment of forensic psychological examination in case of refusal of the investigator or the prosecutor in the petition of the defense on the involvement of experts. The questions of the participation in the hearing when considering this application a professional psychologist as a consultant or specialist.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України [текст] : – К. : «Центр учбової літератури», 2012. – 292 с.

4. Марчак В. Я. Особливості призначення судово-психологічної експертизи слідчим суддею / В. Я. Марчак // Юридична психологія в Україні : здобутки та перспективи : зб. матеріалів наук.-практ.

конф. (Київ, 24 квіт. 2015р.). – К. : НАВС, 2015. – С. 215-218.

5. Шувальська Л. Р. Суб'єкт насильницького злочину проти життя та здоров'я: психологічні та правові засади : монографія / Л. Р. Шувальська. – Чернівці: Технодрук, 2015. – 244 с.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОГО (АБСОЛЮТНОГО) ІМУНІТЕТУ СВІДКА ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ

КОРОЛЬ Володимир Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, заступник директора Прикарпатського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

УДК 343.131

В статті досліджуються питання забезпечення обов'язкового (абсолютного) імунітету свідка по новому УПК України. С урахуванням ступеня довіри стосовно представлення конфіденційної інформації в стосунках між особою та представителем визначеної професії, а саме – абсолютного характеру визначеної професійної тайни, пропонується внести зміни в пункти 2, 3 і 4 ч. 1 і ч. 3 ст. 69 УПК України.

Ключові слова: імунітет свідка, обов'язковий (абсолютний) імунітет свідка, особи, які не можуть бути допитані як свідки.

Вступ

Прийняття нового КПК України доводить тенденцію радикального перегляду основних положень теорії кримінального процесу, їх гармонізацію з європейськими стандартами у сфері кримінального судочинства. Певні зміни відбулись і в нормативному закріпленні процесуального статусу свідка.

Ключовою особливістю процесуального статусу свідка від інших учасників, зокрема потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого є наявність законодавчо закріпленого обов'язку давати правдиві показання по суті справи [2, с. 298].

Однак, не всі категорії осіб можуть бути допитані у кримінальному провадженні як свідки, внаслідок наявності у них імунітету. Останній, як правило, визначають як звільнення у передбачених законом випадках особи, яка підлягає допиту як свідок, від

обов'язку давати показання у кримінальному провадженні, що зумовлюється виконанням нею службових обов'язків або професійного обов'язку зберігати державну, службову чи професійну таємницю, а також наявністю в цієї особи права відмовитися від дачі показань.

Ступінь наукової розробки проблеми

Проблема імунітету свідка ґрунтовно досліджувалась у вітчизняній юридичній літературі такими науковцями, як Р.В. Бараннік, О.В. Белькова, С.Г. Волкотруб, В.І. Маринів, В.Т. Нор, І.О. Пристінський, С.М. Стахівський, Л.Д. Удалова та ін. Однак більшість із цих досліджень було проведено ще до прийняття нового КПК України.

Постановка завдання

Метою даної статті є дослідження питань забезпечення обов'язкового (абсолютного) імунітету свідка за новим КПК України, а саме: визначення категорій осіб, які не можуть бути допитані як свідки, та обсягу інформації, яка повинна носити характер абсолютної таємниці у кримінальному провадженні.

Результати дослідження

У юридичній літературі імунітет свідка поділяють на обов'язковий (абсолютний) і факультативний (відносний). При обов'язковому імунітеті взагалі забороняється допит певних осіб як свідків. При факультативному імунітеті в особи є право від-

мовитися від дачі показань, але вона може за власним бажанням дати показання [5, с.22-23].

Кримінальним процесуальним законом визначено такі категорії осіб, які не можуть бути допитані як свідки. Згідно з ч. 2 ст. 65 КПК України до таких осіб відносяться:

«1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;

2) адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю;

3) нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю;

4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю;

5) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;

6) журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації;

7) професійні судді, народні засідателі та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали;

8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення;

9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо дійсних даних про їх особи;

10) особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо цих даних (ч. 2 ст. 65 КПК України)».

Особливістю статусу цих осіб є те, що сам факт постановки до них певних категорій

питань з боку слідчого, прокурора, судді стосовно перелічених вище обставин вже є порушенням закону.

Безперечно, звертають на себе увагу численні зміни у визначенні категорій осіб, які не можуть бути допитаними як свідки, у порівнянні з ч. 1 ст. 69 КПК України 1960 року (в редакції Закону № 2533-III (2533-14) від 21.06.2001 р.). Однак, визначення у ч. 2 ст. 65 КПК України 2012 року деяких із цих категорій свідків, наділених обов'язковим (абсолютним) імунітетом, і надалі потребує певного уточнення чи розширення.

Зокрема, питання забезпечення імунітету свідка за КПК України 1960 року вже було предметом наукового дослідження автора даної статті [1, с.100-138, 166-170, 189-190]. З результатами проведеного дослідження, опублікованими у 2003 році, було запропоновано віднести до осіб, які не можуть бути допитані як свідки, такі категорії:

«1) адвокати та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, їх помічники та члени технічного персоналу, а також психологи (крім випадків залучення їх до участі у судочинстві як спеціалістів чи експертів) – з приводу того, що їм довірено або стало відомо при здійсненні професійної діяльності;

2) захисник підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, представник потерпілого, позивача, відповідача – про обставини, які стали їм відомі при наданні юридичної допомоги підзахисним або довірителям;

3) нотаріуси – з приводу того, що їм довірено або стало відомо при наданні юридичних консультацій для вчинення нотаріальних дій і не відображено в нотаріально посвідчених документах;

4) лікарі та інші медичні працівники – про обставини особистого і сімейного життя хворого, які стали відомими їм при наданні медичної допомоги за місцем проживання хворого чи довірені ним;

5) священнослужителі – з приводу того, що стало їм відомо на сповіді громадян;

6) судді, народні засідателі і присяжні – про міркування, що висловлювались у нарадчій кімнаті при винесенні вироку (постанови, ухвали), за винятком випадків прова-

дження у справі про постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375 КК України)» [1, с.189-190].

Як бачимо деякі з наших пропозицій уже враховані в новому КПК України, але деякі з них ще залишаються актуальними і з урахуванням сучасних змін у законодавстві можуть бути запропоновані в якості змін до чинної редакції ч. 2 ст. 65 КПК України.

У першу чергу, звертає на себе увагу досить лаконічна редакція п. 2 ч. 2 ст. 65 КПК України: «Адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю».

Згідно з визначенням ст. 22 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» [6] зміст адвокатської таємниці складає: «Будь-яка інформація, що стала відома адвокату, помічнику адвоката, стажисту адвоката, особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, про клієнта, а також питання, з яких клієнт (особа, якій відмовлено в укладенні договору про надання правової допомоги з передбачених цим Законом підстав) звертався до адвоката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання, зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, що зберігається на електронних носіях, та інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності» (ч. 1).

Однак, відповідно до ч. 3 даної статті обов'язок зберігати адвокатську таємницю поширюється, окрім адвоката, ще й на «його помічника, стажиста та осіб, які перебувають у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також на особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю».

З цього приводу Л.Д. Удалова, посилаючись на ч. 3 ст. 22, п. 2 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», пропонує доповнити п. 2 ч. 2 ст. 65 КПК України після слова «адвокати» словами «помічник адвоката, стажист, особа, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, об'єднанням, а також особа, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю» [8, с.285].

У цілому погоджуючись із Л.Д. Удаловою, більш доцільною видається відсилочна конструкція п. 2 ч. 2 ст. 65 КПК України: «Адвокати та інші особи, на яких за законом поширюється обов'язок зберігати адвокатську таємницю, – про відомості, які становлять адвокатську таємницю».

Свого перегляду потребує також п. 3 ч. 2 ст. 65 КПК України: «Нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю».

Щодо вказаної категорії осіб, які не можуть бути допитані як свідки, Л.Д. Удалова пропонує доповнити п. 3 ч. 2 ст. 65 КПК України положенням, що крім нотаріуса не підлягають допиту як свідки «інші особи, які вчиняють нотаріальні дії, помічник нотаріуса, а також особи, указані у ч. 3 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» [8, с.286].

При цьому автор зазначає, що зі змісту - ч. 2, 3 ст. 8, ст. 37, 38, 40 цього Закону слідує, що, крім нотаріуса, зберігати нотаріальну таємницю також мають: 1) уповноважені посадові особи органу місцевого самоврядування, які вчиняють певні нотаріальні дії у населених пунктах, у яких немає нотаріусів; 2) посадові особи консульських установ, які вчиняють нотаріальні дії; 3) посадові особи, які посвідчують заповіти (крім секретних) і довіреності (головні лікарі, їх заступники з медичної частини, чергові лікарі лікарень, госпіталів, інших стаціонарних закладів охорони здоров'я, начальники госпіталів, директора або головні лікарі будинків для осіб похилого віку та інвалідів; капітани морських, річкових суден, що ходять під прапором України; начальники пошукових або інших експедицій; командири (начальники) військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів; начальники місць позбавлення волі, слідчих ізоляторів; начальники госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів, їх заступники з медичної частини, старші або чергові лікарі). Крім осіб, які вчиняють нотаріальні дії, обов'язок зберігати нотаріальну таємницю покладено на помічника нотаріуса. Цей обов'язок також поширюється на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи, на осіб, залучених для вчинення нотаріальних дій як свідків, та на інших осіб, яким стали

відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці [8, с.285-286].

Дійсно, згідно з ч. 11 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» нотаріус не має права давати свідчення в якості свідка щодо відомостей, які становлять нотаріальну таємницю, крім випадків, коли цього вимагають особи, за дорученням яких або щодо яких вчинялися нотаріальні дії [7].

Однак, на відміну від необхідності закріплення адвокатської таємниці [1, с.101-102], вчинення нотаріальних дій прямо та обов'язково вимагається у визначених законом випадках і говорити про неможливість здійснення нотаріальної діяльності у зв'язку з розголошенням таємниці їх вчинення у закритому судовому засіданні не можна.

Безперечно, при вчиненні нотаріальних дій теж існує довірчий характер взаємовідносин між нотаріусом і клієнтом. З одного боку, це стосується нерозголошення інформації, яка відображена у нотаріально посвідчених документах (наприклад, умови посвідченої угоди складають предмет комерційної таємниці або особа не бажає, щоб широке коло осіб знало, кому і скільки вона заповіла, подарувала і т. п.). У цьому випадку можливі винятки, передбачені частинами 7 – 9 ст. 8 Закону України «Про нотаріат».

Однак існує й така інформація довірчого характеру, надана нотаріусу клієнтом, яка не знаходить свого відображення у нотаріально посвідчених документах. Так, принцип сприяння громадянам, установам, підприємствам і організаціям у здійсненні їх прав і охоронюваних законом інтересів (ст. 5 Закону України «Про нотаріат») зобов'язує нотаріусів та інших посадових осіб, які вчиняють нотаріальні дії, сприяти цим суб'єктам у здійсненні їх прав та законних інтересів, роз'яснити їм права та обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду [7].

Таким чином, нотаріус уповноважений давати юридичні консультації своїм клієнтам, для чого потрібно одержати від них певні відомості. Досить часто ці відомості носять суто особистісний характер і за звичайних умов не розголошуються взагалі. Наприклад, складні сімейні стосунки, у зв'язку з чим осо-

ба просить нотаріуса скласти певним чином заповіт; дійсні наміри сторін, які фактично здійснюють угоду купівлі-продажу автомобіля, а до нотаріуса звернулись за посвідченням доручення на право управління автомобілем (у цьому випадку нотаріус повинен роз'яснити сторонам наслідки такої дії) тощо. У згаданих випадках таємниця спілкування нотаріуса з клієнтом повинна носити абсолютний характер, тобто не підлягати розголошенню взагалі, у тому числі в суді, органах досудового розслідування і т. д. Інакше, як і у випадку з адвокатською допомогою, сама консультативна діяльність нотаріуса стане неможливою: клієнти будуть звертатися за вчиненням певних (визначених ними) нотаріальних дій, не пояснюючи причин свого вибору виду нотаріальної дії, що могло б завдати їм значної шкоди, а робота нотаріуса перетворилася б на канцелярську [1, с.109-110].

Тому, як видається, не повинна підлягати розголошенню в порядку ч.ч. 7 – 9 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» інформація, довірена клієнтом нотаріусу для надання юридичної консультації з приводу вчинення нотаріальних дій і лише в тій частині, що не відображена у нотаріально посвідчених документах. Така інформація, на нашу думку, взагалі не повинна бути доступною для суб'єктів кримінального чи іншого провадження.

Важливість збереження таємниці саме консультативної діяльності нотаріуса та довірчого характеру його відносин із клієнтами підтверджується змінами, внесеними 06.09.2012 р. до ч. 2 ст. 8 Закону України «Про нотаріат»: «Нотаріус та особи, зазначені у статті 1 цього Закону, а також помічник нотаріуса зобов'язані зберігати нотаріальну таємницю, навіть якщо їх діяльність обмежується наданням правової допомоги чи ознайомленням з документами і нотаріальна дія або дія, яка прирівнюється до нотаріальної, не вчинялась» [7].

Стосовно ж можливості допиту нотаріуса у кримінальному провадженні, то існуючі на даний час норми не виправдано обмежують відповідні повноваження органів розслідування та суду. Так, відповідно до ч. 11 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» та ч. 3 ст. 65 КПК України такий допит є можливим

лише за умови, що нотаріус не звільнений від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, яка довірила йому ці відомості, та у визначеному нею обсязі. Таке звільнення здійснюється у письмовій формі за підписом особи, що довірила зазначені відомості.

Такі обмеження є надто жорсткими і, водночас, жодним чином не захищають від доступу уповноважених органів до інформації, яка складає нотаріальну таємницю – відповідна інформація може бути отримана в порядку ч.ч. 7 – 9 ст. 8 Закону України «Про нотаріат».

При цьому сам допит нотаріуса може бути незамінним для проваджень про шахрайство (ст. 190 КК України), підробку документів, штампів і печаток, збут їх та використання підроблених документів (ст. 194 КК України) та деяких інших. Тут йдеться, зокрема, про можливість з'ясування під час допиту нотаріуса обставин вчинення нотаріальної дії, які можуть свідчити про обман чи зловживання довірою, отримання інформації про зовнішній вигляд та інші риси особи, що необхідні для її впізнання, і т. п.

Таким чином, неможливість допиту нотаріусів у кримінальному провадженні слід обмежити лише обсягом інформації про його консультативну діяльність – «про відомості, одержані ними у зв'язку з наданням правової допомоги згідно з абзацом другим статті 5 Закону України «Про нотаріат».

Уточнення потребує й п. 3 ч. 2 ст. 65 КПК України: «Медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя особи – про відомості, що становлять лікарську таємницю».

З одного боку, наведене визначення кола суб'єктів, які володіють лікарською таємницею і наділені імунітетом свідка у кримінальному провадженні, повністю приведені у відповідність до ч. 1 ст. 40 Основ законодавства України про охорону здоров'я [3]. Однак, з іншого боку, таке однозначне вирішення питання про неможливість використання у кримінальному провадженні показань медичних працівників не може не викликати заперечень.

Повідомлення слідчому чи суду відомостей, які складають медичну таємницю, може мати в багатьох випадках основне значення для правильного вирішення справи. До таких випадків І.Л. Петрухін відносить справи про зараження венеричною хворобою (час звернення до лікарів, виявлені статеві зв'язки, діагноз); справи, де виникла необхідність вирішити питання про осудність обвинуваченого або психічну здатність свідків і потерпілих давати показання (знаходження особи на обліку в психдиспансері, діагноз, відомості про хворого, зафіксовані в історії хвороби); справи про вбивства, тілесні ушкодження, зґвалтування (коли і за яких обставин звертались потерпілі до лікаря, які тілесні ушкодження і сліди були виявлені...) та багато інших [4, с.32-33].

У таких випадках без доступу до відомостей про хворобу чи медичне обстеження особи взагалі неможливо вирішити завдання кримінального провадження, які визначені у ст. 2 КПК України. Саме тому слід не погодитись із пропозицією нашого законодавця про надання медичній таємниці абсолютного характеру у кримінальному провадженні.

Видається, що для вирішення цього питання слід розглянути предмет медичної таємниці. Як зазначає І.Л. Петрухін, у зміст медичної таємниці входять відомості: 1) про сам факт звернення особи за медичною допомогою; 2) про хворобу (діагноз, протікання, прогноз); 3) про застосовані методи лікування та їх ефективність; 4) про особу, яка звернулася за допомогою, – її минуле, звички, фізичні і психічні вади, інтимні зв'язки і т.п.; 5) про сім'ю хворого та домашній устрій життя [4, с.24].

Відповідно, всі ці відомості можна поділити на дві групи: 1) власне медичні дані; - 2) інформація про особисте і сімейне життя хворого, отримана у процесі виконання медичних обов'язків. Остання може бути одержана як від самого хворого, так і під час надання медичної допомоги у його помешканні, через що і набуває надто особистісного довірчого характеру.

Якщо проведення медичного обстеження, встановлення у його ході діагнозу хвороби, стадії її протікання, прогнозування її розвитку, вибір методів лікування та реабі-

літації хворого складатимуть основний зміст медичної допомоги і фактично здійснюються самим лікарем, то інформація про особисте життя хворого може значно посприяти у його лікуванні. Так, наприклад, особа, яка потрапила у лікарню з ознаками харчового отруєння, зізнається лікарю про те, що вона намагалася покінчити життя самогубством і прийняла надмірну дозу певного снодійного. Безперечно, з одного боку, така інформація значно полегшить роботу лікаря, але з іншого – її розголошення може завдати значної шкоди самій особі у майбутньому.

У наведеному прикладі інформація про спробу самогубства, як предмет медичної таємниці, повинна носити абсолютний характер, навіть якщо у подальшому і буде здійснюватись кримінальне провадження за ст. 120 КК України («Доведення до самогубства»). Як свідок, у цьому випадку, лікар повинен надати слідчому чи суду інформацію тільки медичного характеру (встановлений діагноз, методи лікування, стан хворого у даний період), але не відомості про спробу самогубства, надані йому самим хворим, якщо тільки цим хворим лікар не буде звільнений від обов'язку зберігати цю таємницю [1, с.115].

Таким чином, особи, зазначені в ч. 1 ст. 40 Основ законодавства України про охорону здоров'я, можуть бути допитані як свідки тільки про характер хвороби та її лікування, але категорично слід заборонити допити їх про особисте і сімейне життя хворого. У першому випадку медична таємниця буде мати відносний характер, тим не менше залишатиметься підставою для проведення закритого судового розгляду, а у другому – абсолютний характер, тобто не підлягатиме розголошенню у кримінальному провадженні взагалі (якщо тільки сам хворий не забажає їх розголошення в суді).

Особливий довірчий характер притаманний також і взаємовідносинам психологів із своїми пацієнтами. Однак, законодавче закріплення необхідності збереження таємниці діяльності психолога у ч. 1 ст. 65 КПК України відсутнє (хоча КПК 1960 року у п. 1 ч. 1 ст. 69 відносив психологів до числа осіб, які не можуть бути допитані як свідки).

Як видається, без абсолютного довірчого

характеру взаємовідносин між психологом і пацієнтом сама консультативна психологічна діяльність стає неможливою. Що власне і надає професійній таємниці психолога особливого статусу: вона не підлягає розголошенню без дозволу довірителя взагалі, у тому числі й у сфері кримінального судочинства. Саме тому психологів також слід віднести до осіб, які не можуть бути допитані як свідки, та внести відповідні доповнення до ч. 1 ст. 65 КПК України.

Крім того, окремих зауважень заслугове у редакція ч. 3 ст. 65 КПК України в частині можливості звільнення «осіб, передбачених пунктами 1 – 5 частини другої цієї статті», від обов'язку зберігати професійну таємницю.

Зокрема, таємниця спілкування захисника з підозрюваним чи обвинуваченим охороняється законом і її не можна розглядати тільки як гарантію прав підозрюваного та обвинуваченого. Це охоронюване положення має більш широкі повноваження – воно виступає як гарантія правосуддя в цілому та гарантія здійснення відповідних процесуальних функцій – захисту та представництва. Це ж саме можна зазначити і про спілкування представників у кримінальному провадженні з особами, яких вони представляють, та адвокатів і нотаріусів зі своїми клієнтами.

А розголошення таємниці сповіді згідно з релігійними приписами християнської церкви категорично заборонено і не допускається ні за яких обставин [5, с.25].

Натомість особа, яка надавала конфіденційну інформацію журналістам за умови нерозголошення авторства або джерела інформації, може з власної волі змінити своє ставлення щодо збереження у таємниці авторства або джерела інформації.

Тому і до ч. 3 ст. 65 КПК України також слід внести відповідні зміни.

Висновки і перспектива подальших розробок

Підсумовуючи сказане, з урахуванням ступеня довіри щодо надання конфіденційної інформації у відносинах між особою та представниками певних професій, а саме: абсолютного характеру певних професійних таємниць, пункти 2, 3 і 4 ч. 1 та ч. 3 ст. 69 КПК України, слід викласти у такій редакції:

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються питання забезпечення обов'язкового (абсолютного) імунітету свідка за новим КПК України. З урахуванням ступеня довіри щодо надання конфіденційної інформації у відносинах між особою та представниками певних професій, а саме: абсолютного характеру певних професійних таємниць, пропонується внести зміни до пунктів 2, 3 і 4 ч. 1 та ч. 3 ст. 69 КПК України.

«Не можуть бути допитані як свідки: ...

2) адвокати та інші особи, на яких за законом поширюється обов'язок зберігати адвокатську таємницю, – про відомості, які становлять адвокатську таємницю;

3) нотаріуси – про відомості, одержані ними у зв'язку з наданням правової допомоги згідно з абзацом другим статті 5 Закону України «Про нотаріат»;

4) медичні працівники – про обставини особистого і сімейного життя хворого, які їм стали відомі у зв'язку з наданням медичної допомоги за місцем проживання хворого чи довірені ним;

4-1) психологи (крім випадків їх участі у провадженні як спеціалістів чи експертів) – про відомості, одержані ними у зв'язку із здійсненні професійної діяльності; ...

3. Особи, передбачені пунктами 4, 4-1 і 6 частини другої цієї статті, з приводу зазначених довірених відомостей можуть бути звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, що довірила їм ці відомості, у визначеному нею обсязі. Таке звільнення здійснюється у письмовій формі за підписом особи, що довірила зазначені відомості».

Для комплексного дослідження інституту імунітету свідка у кримінальному провадженні свого окремого розгляду потребують і питання факультативного (відносного) імунітету, який у новому КПК України набув статусу окремої засади кримінального провадження – «свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї» (ст. 18 КПК України).

Література:

1. Король В.В. Засада гласності кримінального судочинства України: поняття, зміст, підстави обмеження. Монографія / -

SUMMARY

The article examines the issues of providing compulsory (absolute) immunity of witness in the new Criminal Procedure Code of Ukraine. Taking into account the degree of trust regarding the provision of confidential information in the relationship between the person and representatives of certain professions, namely - absolute character of certain trade secrets, it is proposed to amend paragraphs 2, 3 and 4 of part 1 and part 3 of the article 69 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

В.В. Король. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 224 с.

2. Кучинська О.П. Процесуальний статус свідків: деякі особливості за новим КПК України / О.П. Кучинська // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С.295-300.

3. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII (в редакції від 01.01.2015 р., підстава 3611-17, 1213-18, 76-19) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>

4. Петрухин И.Л. Личная жизнь: пределы вмешательства / И.Л. Петрухин. – М.: Юрид. лит., 1989. – 192 с. – (Сер. «Право для всех»).

5. Пристінський І.О. Правове забезпечення таємниці сповіді в чинному законодавстві України та канонах православної церкви / І.О. Пристінський // Адвокат. – № 9(132). – 2011. – С.22-26.

6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI (в редакції від 06.02.2015 р., підстава 1702-18) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

7. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII (в редакції від 25.03.2015 р., підстава 247-19) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3425-12/para059#o59>

8. Удалова Л.Д. Свідоцький імунітет за новим КПК України / Л.Д. Удалова // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – № 1. – 2013. – С.284-288.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У ДОКАЗУВАННІ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

ШУМЕЙКО Дмитро Олександрович - здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ перший заступник начальника управління - начальник слідчого відділу Шевченківського районного управління МВС України в м.Києві

УДК 343.14

В статті розглянуті особливості використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій в доказуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, результати негласних слідчих (розшукових) дій, матеріали негласних слідчих (розшукових) дій, доказування, прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Постановка проблеми

Процесуальна форма проведення негласних слідчих (розшукових) дій, через закладену в неї законодавцем таємність, прихованість від особи, що є їх об'єктом, зумовлює постійну присутність у сприйнятті їх результатів сумнівів щодо достовірності отриманих даних, допущення можливості фальсифікації. Такі припущення, безумовно, мають під собою підґрунтя. Слідчо-судовою практикою встановлені непоодинокі факти фальсифікації доказів співробітниками оперативних підрозділів, слідчими, і в спеціальній літературі проведені відповідні узагальнення [10, с. 140-142; 1, с. 61-62]. Вони є індикаторами того, що при оцінці результатів негласних слідчих (розшукових) дій потрібно у всіх випадках підходити до них критично.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загальним питанням використання результатів негласних слідчих (розшу-

кових) дій у кримінальному судочинстві приділено значну увагу вітчизняними науковцями, зокрема О.А. Білічаком, В.І. Галаганом, В.О. Глушковым, О.Ф. Долженковым, І.І. Когутичом, О.І. Козаченком, Є.Д. Лук'янчиковим, Д.Й. Никифорчуком, М.А. Погорецькими, Д.Б. Сергєєвою, М.Є. Шумило та іншими. У спеціальній літературі справедливо зазначається, що основним функціональним призначенням негласних слідчих (розшукових) дій в оновленій системі кримінального процесу України є забезпечення оптимальних шляхів використання у кримінальному провадженні інформації, здобутої слідчим або за його дорученням співробітниками оперативного підрозділу з використанням негласних сил та засобів [15, с. 16; 3, с. 34-36]. Проте здійснювати це на практиці не просто, через специфічні, у порівнянні зі слідчими (розшуковими) діями, процедури ініціювання та прийняття процесуальних рішень, безпосереднього проведення, фіксування та ознайомлення учасників кримінального провадження з фактом та результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

Ч. 1 ст. 256 КПК України містить загальне нормативно визначене правило використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій, відповідно до якого протоколи щодо проведення негласних слідчих

(розшукових) дій, аудіо- або відеозаписи, фотознімки, інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, вилучені під час їх проведення речі і документи або їх копії можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування. Це правило виглядає простим тільки на перший погляд.

М.Є. Шумило, аналізуючи положення глави 4 «Докази і доказування» КПК України, відмічає недостатню обачливість законодавця, який поставив знак рівності між доказами, сформованими за результатами проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, при тому, що процесуальні форми отримання доказів для одних та других різні. На його думку, у КПК України недостатньо дієвих механізмів забезпечення отримання достовірних, вільних від можливих зловживань результатів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Єдиним дієвим запобіжником цього визначається дотримання процесуальної форми проведення негласних слідчих (розшукових) дій та обов'язкова перевірка його результатів проведенням гласних слідчих (розшукових) дій, підтвердження яких визначатиме дані, отримані негласним шляхом, як достовірні, фактичні [19, с. 210-211]. З подібною позицією погодитися можна лише частково. Дійсно, ризики зловживань з боку слідчого, співробітників оперативного підрозділу можуть бути. Однак, вони можливі як при проведенні негласних, так і гласних слідчих (розшукових) дій.

Якщо ж «рухатись» по шляху формування на законодавчому рівні диференційованого ставлення до слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій як засобів збирання доказів стороною обвинувачення, вносячи зміни до ст. 256 КПК України, це свідчитиме про недостатню дієвість загальних правил оцінки доказів, викладених у ст. 94 КПК України.

У зв'язку з цим навряд можна погодитися з пропозиціями щодо закріплення можливості визнання результатів негласних слідчих (розшукових) дій доказами, тільки якщо вони підтверджуються достатньою су-

купністю доказів, отриманих з взаємонезалежних джерел під час проведення гласних слідчих (розшукових) дій (М.Є. Шумило) [19, с. 211] чи підтверджуються сукупністю інших вірогідних доказів (Д.Б. Сергєєва) [14, с. 214].

Вважаємо, що чітке дотримання цих правил при оцінці результатів негласних слідчих (розшукових) дій у достатній мірі забезпечує визначення відомостей про факти. Водночас проблема, як показує проведений нами аналіз слідчої практики розслідування прийняття пропозиції, обіцянки, одержання неправомірної вигоди службовою особою, знаходиться у площині недостатнього володіння слідчими, прокурорами вміннями оціночного оперування відомостями, отриманими в результаті проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій, а також правильного визначення їх доказового значення.

Метою статті є розкриття особливостей використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у доказуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Виклад основних положень

У загальній теорії права, як вірно зазначає Л.А. Кірмач, у широкому розумінні слова, доказування прийнято тлумачити як здійснення всієї пізнавальної діяльності суб'єктів, які беруть участь у кримінальному процесі, що охоплює не тільки оцінку, а й збирання та перевірку доказів.

У вузькому розумінні – доказування є лише логічною діяльністю з обґрунтуванням тези, що висувається [5, с. 40; 2, с. 247-248; 11, с. 74-75]. Відповідно до цих положень, процедуру доказування в кримінальному процесуальному праві прийнято також розглядати у двох аспектах: як передбачену законом діяльність суб'єктів кримінального процесу по збиранню (формуванню), перевірці й оцінці доказів та їх процесуальних джерел, так і прийняття на цій основі певних процесуальних рішень і наведення аргументів для їх обґрунтування (мотивації) [16, с. 21; 4; 20, с. 40-48; 6, с. 120].

Доказом у кримінальному провадженні є єдність фактичних даних, отриманих і закріплених у відповідній процесуальній формі, а також їх процесуальних джерел, на підставі якої сторони кримінального провадження, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню, та яка визнана доказом уповноваженими суб'єктами доказування, слідчим суддею та судом [7, с. 16].

Спираючись на положення КПК України, а також численні дослідження проблематики доказування у кримінальному провадженні [13; 14; 16; 17; 20], оцінку результатів негласних слідчих (розшукових) дій на предмет їх доказового значення можна визначити як розумову, логічну діяльність суб'єктів доказування.

Вона полягає в тому, що суб'єкти доказування, керуючись законом і правосвідомістю, розглядають за своїм внутрішнім переконанням кожний доказ, отриманий під час проведення певної негласної слідчої (розшукової) дії, окремо з точки зору належності (чи входить обставина, яка може бути з'ясована за допомогою цих доказів, до предмета доказування по кримінальному провадженню, а також здатність зібраних доказів своїм змістом сприяти повністю чи частково встановленню цієї обставини), допустимості (отримання доказу у порядку, встановленому КПК України), достовірності (правильність, адекватність відображення матеріальних та нематеріальних (ідеальних) слідів злочину), та в сукупності з іншими, зібраними під час проведення слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Оцінка результатів негласної слідчої (розшукової) дії – це засіб визначення можливості їх використання у кримінальному провадженні як доказів.

У загальному плані під використанням доказів у кримінальному провадженні розуміють вибір сторонами кримінального провадження, слідчим суддею, судом доказових фактів, групування доказів та оперування доказами для прийняття будь-якого проміжного чи остаточного процесуального рі-

шення для правильного вирішення справи [8, с.60; 9, с.181].

Особливістю використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування є те, що така діяльність може здійснюватися лише прокурором або слідчим за вказівкою (згодою) прокурора, оскільки саме він, відповідно до положень ст.ст. 252, 255, 257 КПК та п. 4.3, 4.4, 6.4 Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», має право приймати рішення про подальшу долю та шляхи використання таких матеріалів.

Тому слідчий за необхідності офіційного використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування повинен ініціювати перед прокурором прийняття рішення про використання таких результатів шляхом винесення відповідної постанови або отримання дозволу, згоди на використання результатів негласної слідчої (розшукової) дії, наприклад, під час допиту, проведення експертизи тощо [7, с. 82]. Прийняття такого рішення та його процесуальне оформлення є першим етапом використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій.

Другим етапом є зняття грифу секретності з протоколу негласної слідчої (розшукової) дії, додатків до нього, що плануються використовувати у кримінальному провадженні як джерела доказів. Для розсекречення конкретних носіїв інформації щодо проведення НС(Р)Д керівник органу прокуратури надсилає керівнику органу, де засекречено цей носій, клопотання у якому зазначаються підстави для скасування грифа секретності, обліковий номер та назва носія інформації. До клопотання долучаються матеріальні носії інформації, грифи секретності яких пропонується скасувати.

Рішення у формі «акту про скасування грифів секретності з матеріальних носіїв інформації» готується експертною комісією, яка створюється у цьому органі у складі не менше 3-х осіб, які мають відповідний рівень знань та досвід роботи у сфері охорони державної таємниці (залежно від органу: слідчий, прокурор, співробітник оператив-

ного підрозділу), працівники режимно-секретних підрозділів, які мають допуск до державної таємниці відповідної форми та затверджується керівником органу.

Носії інформації повинні бути розсекречені в найкоротший термін, але не пізніше 10 днів з моменту отримання клопотання. Після розсекречення зазначених носіїв інформації щодо проведення НС(Р)Д приймається рішення про їх зняття з обліку в режимно-секретному підрозділі та долучення до матеріалів кримінального провадження у встановленому КПК порядку. Про розсекречення носіїв інформації службова особа, яка його здійснила, зобов'язана письмово повідомити прокурора, якому такі носії секретної інформації або документи були передані. У письмовому повідомленні зазначається підстава (реєстраційний номер та дата затвердження акту експертної комісії) для скасування грифа секретності, обліковий номер та назва матеріального носія секретної інформації, документа, попередній гриф секретності та наданий після перегляду ревізит.

Розсекречені матеріали, які прокурор має намір використати як докази під час судового розгляду, зберігаються на розсуд прокурора в його службовому сейфі чи в сейфі слідчого за вказівкою прокурора (Розділ V. Порядок засекречування та розсекречування матеріальних носіїв інформації щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затвердженій 16.11.2012 р. спільним наказом №114/1042/516/1199/936/1687/5 ГПУ, МВС, СБУ, Адміністрації ДПС, МФ, МЮ).

Слід зазначити, що у разі, коли матеріали, одержані у процесі здійснення негласних слідчих (розшукових) дій, долучаються до кримінального провадження в якості доказів, голова апеляційного суду чи його заступник видає за зверненням слідчого не розсекречену ухвалу щодо надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, а довідку про те, що такий дозвіл судом надавався.

Третім етапом є безпосереднє використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій під час підготовки та проведення інших процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Таке використання може бути у формі:

- доказів, що виступають аргументами прийняття певних процесуальних рішень (про повідомлення особі про підозру, обрання запобіжного заходу, призначення судової експертизи тощо) та викладаються в їх мотивувальній частині;

- інформаційної основи планування проведення інших слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій;

- доказів, що встановлюють ту чи іншу обставину події злочину та допомагають, шляхом їх пред'явлення особі, що допитується, викрити її брехню та схили до давання правдивих свідчень тощо.

Ступінь корисності результатів негласної слідчої (розшукової) дії для кримінального провадження та визначення їх як таких, що містять прямі або непрямі докази, залежить від її пошуково-пізнавальних можливостей та успішності їх реалізації. Так, при розслідуванні прийняття пропозиції, обіцянки, одержання неправомірної вигоди службовою особою протокол з відповідними додатками:

- створення несправжніх (імітаційних) засобів забезпечує фіксування факту формування матеріального об'єкту (так званої «грошової ляльки»), що замінює реальні гроші у тій сумі, що бажає отримати службова особа, для подальшого використання під час спеціального слідчого експерименту;

- обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи – факту встановлення конкретних технічних засобів аудіо-, відеоконтролю службової особи у публічно недоступному місці її зустрічі з особою, що буде надавати неправомірну вигоду;

- аудіо-, відеоконтролю особи – аудіо-, відеофіксації змісту поведінки (розмов, жестів, рухів тощо) службової особи (посередника), що мала місце під час зустрічі у публічно недоступному місці при проведенні спеціального слідчого експерименту;

- аудіо-, відеоконтролю місця – аудіо-, відеофіксації змісту поведінки (розмов, жестів, рухів тощо) службової особи (посередника), що мала місце під час зустрічі у публічно доступному місці при проведенні спеціального слідчого експерименту;

- спеціального слідчого експерименту – розкриває процес помітки спеціальною хімічною речовиною предмету неправомірної вигоди, спілкування особи, що пропонує, обіцяє, надає неправомірну вигоду службовій особі, одержання від неї службовою особою (посередником) предмету неправомірної вигоди за вчинення чи утримання від вчинення службовою особою певних дій. При чому, слід зазначити, що в результаті проведення даної негласної слідчої розшукової дії на руках, одязі службової особи (посередника) утворюються сліди спеціальної хімічної речовини, змиви якої під час освітлення службової особи (посередника) та подальша хімічна експертиза визначають їх як речові докази, що підтверджують факт контакту даної особи з предметом неправомірної вигоди. А сам предмет неправомірної вигоди, який в подальшому вилучається в особи або з місця події, набуває статусу речового доказу по кримінальному провадженню;

- спостереження за особою, річчю або місцем – забезпечує даними про контакти посередника зі службовою особою у публічно доступних місцях, контакти службової особи (посередника) зі схованкою у публічно доступному місці, до якої на його вимогу був закладений предмет неправомірної вигоди, або контакти службової особи (посередника) з предметом неправомірної вигоди у публічно доступному місці;

- зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж – фіксування на технічні носії інформації змісту телефонних розмов особи, що буде надавати неправомірну вигоду, посередника в одержанні неправомірної вигоди зі службовою особою, які після дослідження їх в порядку ст. 266 КПК України та проведення фоноскопичної експертизи, стають джерелом фактичних даних про реальне спілкування між цими особами.

Висновки

Таким чином, як видно з наведеного, окремо жодна з негласних слідчих (розшукових) дій по кримінальним провадженням щодо прийняття пропозиції, обіцянки, одержання неправомірної вигоди об'єктивно не здатна забезпечити достатніми доказами винуватість службової особи (посередника). Тільки в сукупності з іншими слідчими (розшуковими) та негласними слідчими (розшуковими) діями їх результати можуть утворити повноцінну доказову базу по даній категорії злочинів.

Література

1. Александренко О.В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Олена Віталіївна Александренко. – К., 2004. – 251 с.
2. Алексеев С.С. Проблемы теории права [Текст] / С.С. Алексеев. – Свердловск, 1973. – Т.2. – 296 с.
3. Галаган В.І. Використання у доказуванні результатів негласних слідчих (розшукових) дій [Текст] / В.І. Галаган // Становлення системи негласного розслідування у кримінально-процесуальному законодавстві України : Матеріали круглого столу (Київ, 7 жовтня 2011 р.). – К.: Видавець Ліпкан О.С., 2011. – С. 33-36.
4. Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація [текст] : [монографія] / Валерій Петрович Гмирко. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2010. – 314 с.;
5. Кірмач Л.А. Доказування як метод пізнання в процесі розслідування злочинів [Текст] : дис... канд.. юрид. наук за спец. 12.00.09 / Л.А. Кірмач. – Запоріжжя, 2003. – 198 с.
6. Кримінальний процес [текст] : підручник / За заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 544 с.
7. Кудінов С.С. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні [Текст] : Навчально-

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуті особливості використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у доказуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди.

SUMMARY

In the article features the using of the results of undercover investigation (search) actions in proving the proposal, promise or obtain undue advantage by an official.

практичний посібник / С.С. Кудінов, Р.М. Шехавцов, О.М. Дроздов, С.О. Гриненко. – Х.: «Оберіг», 2013. – 344 с.

8. Ланцедова Ю.О. Етапізація роботи з особистісними і речовими джерелами антикримінальної інформації [Текст] : навчальний посібник / Ю.О. Ланцедова, С.А. Кириченко, Ю.Д. Ткач, О.С. Тунтула. – Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2009. – 296 с.

9. Ланцедова Ю.О. Сутність та послідовність роботи з особистісними і речовими джерелами доказів у кримінальному судочинстві [Текст] : дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ю.О. Ланцедова. – Миколаїв, 2009. – 229 с.

10. Лисиченко В.К. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями [Текст] : моногр. / В.К. Лисиченко, Р.М. Шехавцов; вступ. слово М.Є. Шумило. – вид. 2-е, перероб. та доп. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 343 с.

11. Нор В.Т. Проблеми теорії і практики судових доказів [Текст] / В.Т. Нор. – Львів, 1978. – 112 с.

12. Погорецький М.А. Теорія кримінального процесуального доказування : проблемні питання [Текст] / М.А. Погорецький // Право України. – 2014. – №10. – С. 12-25.

13. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі [Текст] : Мо-

нографія / Микола Анатолійович Погорецький. – Х.: Арсіс, ЛТД, 2007. – 576 с.

14. Сергєєва Д. Проблемні аспекти використання результатів зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж як доказів у кримінальному провадженні [Текст] / Д. Сергєєва // Право України. – 2014. – № 11. – С. 209-218.

15. Скулиш Є. Негласні слідчі (розшукові) дії за кримінально-процесуальним законодавством України [Текст] / Є. Скулиш // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – №2. – С. 15-23.

16. Стахівський С.М. Кримінально-процесуальні засоби доказування [Текст] : дис... докт. юрид. наук за спец. 12.00.09 / С.М. Стахівський. – К., 2005. – 395 с.

17. Татаров О. Особливості застосування деяких нових інститутів кримінального процесуального законодавства України [Текст] / О. Татаров // Право України. – 2013. – №11. – С. 63-69.

18. Теория доказательств в советском уголовном процессе [Текст] / Отв. ред. Н.В. Жогин. – [2-е изд., исправ. и доп.] – М.: Юридическая литература, 1973. – 736 с.

19. Шумило М.Є. Докази досудового і судового провадження в КПК України : співвідношення та їх функціональне призначення [Текст] / М.Є. Шумило // Право України. – 2013. – №11. – С. 206-213.

20. Шумило М.Є. Поняття «докази» у Кримінальному процесуальному кодексі України: спроба критичного переосмислення ідеології нормальної моделі [текст] / Микола Єгорович Шумило // Вісник Верховного Суду України. – 2013 – №2(150). – С. 40-48.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОBOB'ЯЗКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

ЧЕКОТИЛО Вадим Іванович - здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 343.132 (477)

Стаття посвячена опфеделению природы и особенностей назначения обязательной судебной экспертизы в уголовном производстве. Проанализирован ряд вопросов, касающихся определения обстоятельств, для установления которых обязательна судебная экспертиза. Исследованы отдельные исторические аспекты определения перечня оснований для назначения обязательной судебной экспертизы. Приведены перечень таких обстоятельств и их сравнительная характеристика в контексте практической деятельности лиц, осуществляющих уголовное судопроизводство. Проанализированы точки зрения отдельных ученых относительно определения круга обстоятельств, для установления которых необходима обязательная судебная экспертиза. Сделаны выводы, в соответствии с которыми на данном этапе вопрос законодательного расширения перечня обстоятельств, для установления которых необходима обязательная судебная экспертиза, не является актуальным.

Ключові слова: кримінальне провадження, судова експертиза, обов'язкова судова експертиза, призначення судової експертизи, обставини, для встановлення яких обов'язкова судова експертиза.

Постановка проблеми

Доказування в сучасному кримінальному судочинстві засноване на принципі, який називається оцінкою доказів за внутрішнім переконанням, став добре відомий за довгу його історію. Крім цього, це означає, що наявність або відсутність

обставин, на яких засновані предмет спору або обвинувачення, має бути з'ясовано будь-якими з передбачених законом засобами в повній відповідності з реальністю, від чого і з'являється внутрішнє переконання в тому, як все це відбувалося, засноване на різних емпіричних складових. Виняток становлять ті випадки, в яких законом встановлено обмеження на використання певних засобів доказування при встановленні тих чи інших обставин кримінального провадження. Природа цих обмежень різна, або вони являють собою санкції за невиконання певної встановленої законом форми, або є вказівкою на єдиний можливий спосіб доказування, оскільки він заснований на застосуванні спеціальних знань (судова експертиза). У будь-якому випадку, норми, що містять зазначені обмеження, як і всі норми про допустимість доказів, спрямовані на забезпечення достовірності доказів.

Реформування кримінального процесуального законодавства України вимагає подальшого дослідження та удосконалення питань призначення і проведення судових експертиз під час кримінального провадження, що має важливе практичне і теоретичне значення¹.

¹ Так, на важливість правильного вирішення питання про обов'язкове призначення експертиз наголошувалось ще в постанові Пленуму Верховного Суду України №8 від 30.05.1997 року «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» [1].

**Аналіз останніх досліджень
і публікацій**

Визначенню підстав для призначення судової експертизи під час кримінального провадження було присвячено низку праць вчених, як процесуалістів? так і криміналістів (Є.Г. Коваленко, П.Д. Біленчук, Т.В. Варфоломєєва, А.Ф. Волобуєв, Є.Р. Росинська, О.В. Селіна, Є.М. Лівшиць, Ю.К. Орлов, М.Г. Щербаковський та ін.). Незважаючи на це, окремі питання обов'язкового призначення судових експертиз залишаються актуальними і на сьогоднішній день.

Метою статті є характеристика окремих аспектів обов'язкового призначення судової експертизи у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до частини 2 статті 242 КПК України [2]? слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо: встановлення причин смерті; встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених статтею 155 Кримінального кодексу України; визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Майже ті ж обставини, лише з деякими особливостями формувань, були вказані в статті 76 КПК України 1960 року [3] як такі, що потребують обов'язкового призначення судової експертизи. Необхідно звернути увагу на появу в КПК України 2012 року нової підстави призначення судової експертизи: визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайново-

го характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням (пункт шостий частини 2 статті 242 КПК України). Вказане нововведення свідчить про динамічність кримінального процесу та розширення кола підстав призначення судової експертизи, підвищення ролі застосування спеціальних знань є кримінальному судочинстві.

Як бачимо, обмеження на використання засобів доказування, а саме вимога використання способу доказування, заснованого на застосуванні спеціальних знань (судової експертизи), не тільки характерна для кримінального судочинства, але й має тенденцію до поширення.

У Кримінальному процесуальному кодексі України традиційно міститься стаття, присвячена обов'язковому призначенню та проведенню судової експертизи. Необхідно також звернути увагу на те, що стаття «Обов'язкове призначення експертизи» містилася в розділі «Докази» КПК України 1960 року, а статті, спеціально присвячені допустимості доказів, не було зовсім (тобто не виключалося, що правило обов'язкової експертизи відноситься до інституту допустимості доказів), зараз відповідні приписи містяться в статті «Підстави для призначення експертизи», що знаходиться в розділі «Слідчі дії», а відповідна частина КПК України, що присвячена доказам і доказуванню, тепер містить статтю «Допустимість доказу». Описане розміщення правил про призначення обов'язкової судової експертизи в системі правових приписів показує правову природу цих правил у вигляді недопущення інших способів доказування, окрім судової експертизи, для встановлення певних обставин, що виконується з метою забезпечення достовірності доказів. Однак, у такому розумінні правової природи обов'язковості судової експертизи фахівці в галузі кримінального процесу не завжди дотримуються однакової думки.

Зокрема, М.С. Строгович висловлював точку зору, згідно з якою правило статті 76 КПК України 1960 року «Обов'язкове призначення експертизи» «означає, що зазначені обставини (причина смерті і тяж-

кість тілесних ушкоджень та ін.) можуть встановлюватися лише за допомогою експертизи і не можуть встановлюватися іншими доказами (наприклад, показаннями свідків)» [4 с. 439]. Аналогічної думки дотримується і Є.Г. Коваленко [5 с. 485].

Окремі науковці, що спеціалізуються в галузі доказового права, звертаються до питання про можливість «прогалін» є доказуванні. Так, Г. Н. Мудьюгін, ґрунтуючись на даних вивчених ним кримінальних справ, писав: «{оча слідству часто і не вдавалося встановити такі елементи предмета доказування, як певне місце, точний час і конкретний спосіб вчинення злочину, все ж у своїй сукупності зібрані непрямі докази не викликали у суду сумніву в тому, що потерпілий убитий і убитий саме обвинуваченим» [6 с. 132]. Однак без судово-медичної експертизи загиблого причини смерті вважалися невстановленими, навіть якщо в цілому з показань і відеозапису було б зрозуміло, що смерть спричинили дії обвинуваченого. Так було в період дії КПК України 1960 року? за правилами якого вирок скасовувався на підставі неповноти проведеного досудового слідства. Чинний КПК України, послідовно розширюючи дію принципу змагальності, взагалі не містить в якості підстави скасування вироку неповноту досудового розслідування чи судового слідства. Тому вимога обов'язкового призначення судової експертизи частково набула декларативного значення. Такої думки, наприклад, є своїх роботах дотримується О.В. Селіна [7 с. 11]. Крім того, місце в системі вимог до проведення слідчих (розшукових) дій, правила про обов'язкове призначення судової експертизи не зовсім зрозуміле, оскільки чітко не визначено межі самого поняття «експертне дослідження», «експертиза». Під експертним дослідженням можна розуміти як комплексне проведення процесуальних (залучення експерта до кримінального провадження, отримання зразків для експертизи тощо)? так і організаційних (вивчення експертом об'єктів і матеріалів, аналіз і порівняння їх якостей, ознак тощо) дій. Але, за змістом закону, необхідне отримання достовірного доказу,

в якому відомості про факти і джерело відповідали б один одному. Висновок некваліфікованого експерта, що спирається лише на матеріали кримінального провадження без проведення належних експертних дій, як правило, буде визнано недостовірним.

У законі визначені виключно обставини, для встановлення яких експертиза обов'язкова, але не названі види експертиз. Необов'язково призначати певну експертизу. Можливо, буде потрібне комплексне дослідження, наприклад, медико-криміналістичне. Але, за змістом закону, необхідно отримати висновок експерта, що ґрунтується на наукових і практичних даних, загальноприйнятих для встановлення таких обставин. На практиці випадки, в яких виникають будь-які перешкоди для проведення обов'язкових експертиз, і при цьому не встановлені деталі предмету доказування, у їх фактичному значенні можна віднести до допустимих прогалін у доказуванні, надзвичайно рідкісні.

Більшість випадків показує, що норма про обов'язкове призначення судової експертизи у кримінальному провадженні явно заснована на певних закономірностях. Але її природою не може бути, як у цивільному судочинстві, санкція, що позбавляє судового захисту через недотримання встановленої форми [7 с.12]. Сенс тут може бути лише в тому, що відповідні види судових експертиз містять положення про неможливість встановити обставини, що входять до їх предмету, іншим шляхом, ніж проведення судової експертизи.

Сучасні уявлення науковців про трактування правил щодо обов'язкового призначення судової експертизи як особливої вимоги допустимості доказів висловлені в двох варіантах.

По-перше, вказується на те, що обставини кримінального провадження за змістом закону можуть бути встановлені й іншим шляхом. Стаття 93 КПК України передбачає, що сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування,

підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом. Сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. Тобто законодавець визначив низку засобів для встановлення обставин з предмету доказування.

По-друге, окрім випадків, коли судова експертиза призначається обов'язково згідно з положеннями КПК України, що вказують на об'єктивну необхідність проведення дослідження, в залежності від обставин кримінального провадження, її призначення може стати обов'язковим.

Висновки

Дискусія науковців щодо можливості зміни переліку випадків обов'язкового призначення судової експертизи з врахуванням практики застосування норм КПК України означає, що даний інститут не має догматичного значення. Спроба визначити правову природу зазначеного інституту свідчить, що він являє собою не обмеження встановлення певних обставин кримінального провадження виключно певними засобами доказування, а увагу до того, що дані обставини в переважній більшості випадків без судової експертизи встановити не можна.

Введення загального правила обов'язковості експертного дослідження або розширення переліку обставин, для встановлення яких проведення судової експертизи є обов'язковим, не викликається необхід-

ністю. Навпаки, доцільно наголосити, що відсутність визначених законом санкцій за порушення вимоги про обов'язкове призначення експертизи робить норму про таке призначення формальною. Але значення цього правила на практиці велике, що власне і виправдовує існування такої норми. У рідкісних випадках, коли експертиза неможлива або, навпаки, явно обернулася б зайвою тратою часу і коштів, альтернативою їй може скласти застосування спеціальних знань в інших формах.

Література

1. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : видання четверте. – Х. : «Одіссей», 2008. – 528 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково–практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х. : «Одіссей», 2011. – 232 с.
4. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Т. 1. / М. С. Строгович – М. : «Наука», 1968. – 439 с.
5. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.
6. Мудьюгин Г. Н. Расследование убийств по делам, возбужденным в связи с исчезновением потерпевшего / Г. Н. Мудьюгин. – М. : «Наука», 1967. – 132 с.
7. Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина. – М. : «Юрлитинформ», 2003. – 128 с.
8. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. // ВВР України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
9. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – Санкт-Петербург : Издательство «Альфа». – 1996. – Т.2. – 606 с.
10. Щербаковский М. Г. Призначення та провадження судових експертиз. – Х. : «Фактор», 2011. – 400 с.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено визначенню природи та особливостей призначення обов'язкової судової експертизи у кримінальному провадженні. Проаналізовано низку питань щодо визначення обставин, для встановлення яких обов'язкова судова експертиза. Досліджено окремі історичні аспекти визначення кола підстав для призначення обов'язкової судової експертизи. Наведено перелік таких обставин та їх порівняльну характеристику в контексті практичної діяльності осіб, що здійснюють кримінальне судочинство. Проаналізовано точки зору окремих науковців щодо визначення кола обставин, для встановлення яких обов'язкова судова експертиза. Зроблено висновок, згідно з яким на теперішній час питання розширення визначеного в законі кола обставин, для встановлення яких обов'язкова судова експертиза, не є актуальним.

SUMMARY

The article is devoted to determine the nature and features of assigning the mandatory forensic expertise within criminal proceedings. A number of issues to determine the circumstances, for which the mandatory forensic expertise is established, are analyzed. Some historical aspects of determining the range of circumstances for conducting mandatory forensic expertise are studied. The list of such circumstances and their comparative characteristics in the context of practical activities of persons realizing the criminal proceedings is stated. The points of view of some scholars concerning the issue of determining the range of circumstances, for which the mandatory forensic expertise is established, are analyzed. It is concluded that the issue of enlargement of the range of circumstances, defined in the law, for conducting mandatory forensic expertise in order to establish them is not relevant at the present time.

УЧАСНИКИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, ЯКІ Є ОБ'ЄКТОМ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

БОРТНИК Валентин Анатолійович - Міжрегіональна Академія управління персоналом

УДК.343.4

Исследуя состав и структуру общественных отношений, являющихся объектом уголовно-правовой охраны чести и достоинства личности, заметим, что участниками таких отношений выступают с одной стороны, общество его часть или формы организации, государство в лице государственного аппарата, юридическое и физическое лица, а с другой - отдельное физическое лицо как носитель чести и достоинства.

Важно, что такой состав участников общественных отношений обуславливается, прежде всего, структурой и содержанием самих общественных отношений. Для последних обязательным является наличие не менее двух участников. В этом же случае такими участниками следует обязательно признавать физическое лицо, как носителя субъективного права на уважение его чести и достоинства, а также всех других участников общественных отношений (общество, его часть или форму организации, государство в лице государственного аппарата, юридических и физических лиц), деятельность которых не может нарушать субъективное право физического лица на уважение его чести и достоинства.

Приймаючи за основу дослідження концепцію розуміння об'єкта кримінально правової охорони як охоронюваних Кримінальним кодексом України суспільних відносин, ставимо за мету дослідити структуру цих суспільних відносин.

Відповідно до ст. 1 Кримінального кодексу України його завданням є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам [1, с. 5]. Із цього випливає, що дія КК направлена на забезпечення охорони того кола інститутів, які визначені вказаною нормою. Таким чином, ці інститути представляють собою об'єкт кримінально-правової охорони. Проте, ст. 1 Кримінального кодексу України дає невичерпний перелік таких інститутів, а наводить лише основні з них, тому об'єкт кримінально-правової охорони повинен розглядатися ширше і не може обмежуватися зазначеними інститутами, а охоплює також честь та гідність особи, службу і господарську діяльність, діяльність з надання публічних послуг, діяльність органів правосуддя тощо.

Цілісно аналізуючи сутність інститутів прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України, а також забезпечення миру і безпеки людства, ми можемо об'єднати їх єдиним родовим поняттям – «суспільні відносини». Такий висновок є виправданим, враховуючи те, що ні особа чи її суб'єктивні права та інтереси, ні норми права в їх реальному бутті, ні соціальні чи правові блага та цінності не охоплюють всіх інститутів, які уособлюють собою об'єкт кримінально-правової охоро-

ни. На відміну від цього, всі аспекти об'єкта кримінально-правової охорони в повній мірі охоплюються категорією суспільних відносин, які цілком пронизують інститути прав та свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, конституційного устрою та забезпечення миру і безпеки людства, а також інші інститути (у тому числі й волю, честь та гідність особи, моральність, безпеку руху і експлуатацію транспорту, порядок здійснення правосуддя, та ін.), що знаходяться під охороною КК.

Отож, об'єктом кримінально-правової охорони, у відповідності до чинного законодавства, визнаються суспільні відносини. Однак, виникає питання стосовно співвідношення об'єкта кримінально-правової охорони та об'єкта злочину. У теорії кримінального права з цього приводу існує декілька позицій. Проте, так чи інакше, вчені схиляються до думки, що ці поняття не є тотожними і відрізняються один від одного за обсягом, змістом та кримінально-правовим значенням [2, с. 32]. «Зміст об'єкта кримінально-правової охорони, – за словами А.А. Музики, – є ширшим, адже виникнення кримінально-правових відносин не обмежується тільки вчиненням злочину, а має місце й тоді, коли в діях чи бездіяльності особи немає ознак складу злочину (наприклад, у випадках необхідної оборони, крайньої необхідності, неосудності особи). Тобто, кримінальний закон охоплює коло суспільних відносин, яке є ширшим, ніж та їх сукупність, яку охоплює загальний об'єкт злочинів» [3, с. 25]. Утім, навіть за умов такого співвідношення, об'єктом злочину, на наш погляд, є суспільні відносини, оскільки будь-яке злочинне посягання спрямоване на конкретний прояв об'єкта кримінально-правової охорони. Така позиція була висунута М.Й. Коржанським, який зазначає, що «об'єкт кримінально-правової охорони – це ті суспільні відносини, які знаходяться під охороною кримінального закону, але злочинному порушенню ще не піддавалися, тоді як безпосередній об'єкт злочину – це ті суспільні відносини які вже піддалися злочинному порушенню в конкретному випадку посягання на об'єкт кримінально-правової охорони [4, с. 57].

Саме тому цілком логічно, що об'єктом кримінально-правової охорони визнаються суспільні відносини, бо феномен суспільних

відносин охоплює практично всі сфери існування людини, в тому числі й ті сфери, які знаходяться під охороною КК, та ті сфери, на які спрямовуються конкретні злочинні посягання. Окрім того, суспільні відносини дають повне і цілісне уявлення про природу, суспільну небезпеку та сутність злочинного посягання. У свою чергу, Є.В. Лащук вказує, що «лише завдяки цій категорії можна отримати чітке уявлення про механізм заподіяння шкоди злочинцем, судити про суспільну небезпеку тих чи інших діянь, що визнаються злочинними, а також визначити сутність взаємозв'язку об'єкта з іншими елементами складу злочину. Врешті решт правильна кваліфікація суспільно небезпечних діянь можлива виключно за використання саме аналізованої категорії».

При цьому слід зазначити, що об'єкт злочину в науці кримінального права розглядається також як один із факторів гармонізації вітчизняного кримінального законодавства відповідно до європейських стандартів [5, с. 88–90]. Тому вчення про об'єкт злочину в кримінальному праві важко переоцінити, а сам об'єкт злочину виступає комплексною системною категорією, яка, на наш погляд, може знаходити відображення тільки через призму суспільних відносин. Іншими словами, складність та багатогранність об'єкта злочину та об'єкта кримінально-правової охорони вказують, що таким об'єктом можуть виступати тільки суспільні відносини.

У свою чергу, дослідження честі та гідності особи як об'єкта кримінально-правової охорони неможливе без дослідження структури суспільних відносин, які в цьому випадку й виступають об'єктом кримінально-правової охорони. Тому для детальнішого з'ясування змісту самих суспільних відносин, необхідно звернути увагу на їх структуру та складові елементи. У теорії кримінального права до елементів суспільних відносин включають: - 1) суб'єктів (учасників), 2) соціальний зв'язок та 3) предмет таких відносин. Усі ці елементи є обов'язковими та невід'ємними складовими суспільних відносин і повинні розглядатися цілісно у нерозривному зв'язку.

Суб'єктами (учасниками) суспільних відносин є конкретні особи або групи осіб, держава чи суспільство в цілому. При цьому,

суспільні відносини в повній мірі можуть складатися між суб'єктами різного рівня (між окремими особами, між особою та групою осіб, між особою та державою, між особою та суспільством, між групою осіб та державою, між державою та суспільством тощо). Статус учасників принципово не впливає на склад суспільних відносин. Визначальною є тільки кількість учасників, яких має бути щонайменше два, адже сама природа суспільних відносин передбачає момент взаємодії учасників між собою. Тому наявність лише одного учасника йде в розріз із сутністю таких відносин.

Учасники суспільних відносин, будучи наділені відповідним колом прав, взаємодіють між собою задля задоволення своїх потреб та інтересів. Взаємодія учасників може стосуватися всіх сфер життєдіяльності (честі та гідності особи, сім'ї, виховання, власності, професійної сфери, сфери державного управління, формування інститутів влади та ін.). Як стверджує М.Й. Коржанський: «Суспільні відносини – це специфічна форма всієї життєдіяльності людей», через що сфера взаємодії учасників суспільних відносин є необмеженою.

Учасники як складові елементи суспільних відносин можуть зазнавати протиправного впливу, але на наш погляд, вони є не єдиним елементом на який спрямовуються злочинні посягання. Хоча, з приводу цього, І.П. Семченков зазначає, що злочином є процес впливу однієї чи декількох осіб на інших людей, який призводить до погіршення якості життя останніх, а в деяких випадках позбавляє і самого життя, тобто заподіює смерть [6, с. 89]. Однак, у дійсності злочинне посягання може впливати не тільки на особу (учасника суспільних відносин), а і на предмет суспільних відносин. Наприклад, - ст. 246 КК України передбачає відповідальність за незаконну порубку лісу, в цьому випадку впливу піддається не суб'єкт, а саме предмет суспільних відносин. Таким чином, учасники суспільних відносин є лише одним із їх структурних елементів, а самі суспільні відносини, на думку В.К. Глістіна, необхідно розглядати як цілісну систему, сукупність елементів у їх взаємозв'язку, при цьому ніякого особливого елемента «ядра» суспільних відносин ні у вигляді суб'єкта, ні у вигляді

зв'язку, ні в вигляді предмета не існує [7, с. 43].

Окрім того, між учасником суспільних відносин та потерпілим від злочину існує відмінність. Останнє поняття є більш вузьким, оскільки не всім учасникам суспільних відносин у результаті злочинного посягання заподіюється шкода. Також існують погляди, що потерпілим від злочину в кримінальному праві слід вважати тільки фізичних осіб, якими, як відомо, не обмежується коло учасників суспільних відносин. Така позиція, зокрема, відображається в працях А.М. Красікова та Є.В. Лашука [8, с. 40; 92, с. 39]. Своєрідна позиція з цього приводу висловлюється й - Т.І. Присяжнюк, котра, з одного боку, вказує, що потерпілим від злочину може бути тільки фізична особа, адже тільки вона здатна відчувати заподіяну злочином шкоду, а з іншого – не виключає можливість набуття прав потерпілого юридичною особою, у випадку заподіяння шкоди її майну чи діловій репутації [9, с. 10–11].

Незважаючи на досить широке кримінально-правове розуміння поняття потерпілого, учасники суспільних відносин не наділяються особливим статусом у структурі таких відносин, оскільки протиправний вплив може спрямовуватися також на інші елементи, посягаючи на цілісність суспільних відносин загалом, а шкода, яка завдається чи може бути завдана учасникам, є лише проявом посягання.

За своєю природою суспільні відносини є стійкими й усталеними, не можуть виникати, змінюватися чи зникати раптово. Як стверджує В.М. Винокуров, система суспільних відносин стабільна і не може бути змінена в результаті протиправних діянь людей [10, с. 118]. Навіть викрадення чужого майна.

Іншими словами, суспільні відносини є єдиними, а їх конкретна правова охорона є лише способом забезпечення їх непорушності. Водночас спосіб забезпечення непорушності таких відносин (спосіб правової охорони) визначається із урахуванням способу посягання на ці відносини та наслідків, які можуть настати в результаті такого посягання.

Тому обґрунтовано, що суспільні відносини є єдиними, незалежно від способу правової охорони честі та гідності особи. У зв'язку

з чим структура, коло учасників та зміст цих суспільних відносин є єдиними і не залежать від способу правової охорони.

Досліджуючи склад та структуру суспільних відносин, що є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи, зауважимо, що учасниками таких відносин виступають, з одного боку, суспільство його частина чи форми організації, держава в особі державного апарату, юридична та фізична особи, а з іншого – окрема фізична особа як носій честі та гідності.

Важливо, що такий склад учасників суспільних відносин обумовлюється, перш за все, структурою та змістом самих суспільних відносин. Для останніх обов'язковою є наявність щонайменше двох учасників. У цьому ж випадку такими учасниками слід обов'язково визнавати фізичну особу як носія суб'єктивного права на повагу до його честі та гідності, а також всіх інших учасників суспільних відносин (суспільство, його частину чи форму організації, державу в особі державного апарату, юридичних та фізичних осіб), діяльність яких не може порушувати суб'єктивне право фізичної особи на повагу до її честі та гідності.

Так, під суспільством у цьому випадку необхідно розуміти сукупність фізичних осіб, які проживають на певній території, їх об'єднання та територіальні громади. Безумовно, на перший погляд, поняття суспільство видається досить абстрактним та важко зрозумілим. Утім, не варто в цьому випадку ототожнювати поняття суспільство із поняттям громадянського суспільства, оскільки, на наш погляд, громадянське суспільство є вужче за змістом та наділяється додатковими ознаками, до яких відносяться: висока зорганізованість суспільства, його рівень розвитку та наявність специфічних інститутів громадянського суспільства. Проте, всі ці ознаки не є визначальними для поняття суспільства як учасника суспільних відносин.

Зауважимо, що до суспільства як учасника суспільних відносин, які є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи слід також відносити відповідні громадські інституції: органи місцевого самоврядування, політичні партії, об'єднання громадян, органи самоорганізації населення тощо. Такі ін-

ституції фактично виступають формою організації суспільства (певної сукупності людей, об'єднаних тими чи іншими відносинами). Тому їх і необхідно розглядати в якості суспільства як учасника досліджуваних відносин.

Таким чином, під суспільством як учасником розглядуваних суспільних відносин слід, по-перше, розуміти саме суспільство в його вузькому значенні (сукупність людей, які проживають на певній території і об'єднані тими чи іншими відносинами), а по-друге, відповідні громадські інституції, які виступають формами організації суспільства (органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, громадські організації, політичні партії тощо).

Визнання суспільства, його частини чи форми організації учасником досліджуваних суспільних відносин обґрунтовується також тим, що Конституцією України честь та гідність особи визнаються найвищою соціальною цінністю. Із цього випливає, що честь та гідність особи є частиною суспільних відносин (відносин між людьми), при цьому не обов'язково, щоб учасниками таких відносин виступали лише фізичні особи. Це цілком можуть бути різнорівневі суб'єкти (суспільство, його частина чи форма організації, держава, її органи та посадові особи, юридичні та фізичні особи). Отже, природно, що суспільство, його частина чи форма організації обов'язково відносяться до учасників суспільних відносин, які є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи.

Разом із цим, на нашу думку, не слід ототожнювати суспільство та державу, яка, хоча і є своєрідною формою організації суспільства, проте наділена чималою кількістю специфічних ознак, що дозволяє розглядати її окремо як учасника досліджуваних суспільних відносин. Пояснюється це тим, що держава повністю не зливається із суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави (державної системи), має власні закономірності становлення, функціонування та розвитку, особливі потреби та інтереси [11, с. 20]. Саме тому, держава і виділяється окремо як учасник суспільних відносин, що є об'єктом кримінально-правової охорони. У свою чергу, під

державою в науковій літературі розуміється організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також управління загальносуспільними справами [12, с. 32].

Отже, під державою як учасником вказаних суспільних відносин слід розуміти не саму організацію політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, а конкретно органи державної влади, їх структурні підрозділи та посадових осіб, на яких безпосередньо і покладається виконання функцій держави. Іншими словами учасником суспільних відносин, що є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи є, по суті не держава загалом, а державний апарат. У свою чергу, державний апарат визначається як сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада. Державний апарат в Україні побудований і функціонує за принципом поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову [13, с. 121].

Наступним учасником суспільних відносин є юридична особа. Як уже зазначалося вище, юридичною особою є організації, створені і зареєстровані у встановленому законом порядку. При цьому юридичні особи наділяються цивільною правосдатністю та дієздатністю і можуть виступати позивачами чи відповідачами в суді (ст. 80 Цивільного кодексу України) [14].

Утім, у цьому випадку до юридичних осіб, як учасників досліджуваних суспільних відносин, ми не включаємо органи державної влади чи їх структурні підрозділи, а також громадські інституції (органи місцевого самоврядування об'єднання громадян, політичні партії, громадські організації тощо). Оскільки одні, по суті, є державним апаратом, а інші – формою організації суспільства. Безумовно, можна розглядати, що будь-яка юридична особа є так чи інакше формою організації суспільства. Однак ми все-таки виділяємо юридичних осіб окремо в якості учасника суспільних відносин, що є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи. Такий підхід обумовлюється

низкою причин: 1) юридична особа, засновником та у складі якої є лише одна фізична особа, може й не представляти інтереси інших фізичних осіб, у зв'язку з чим досить важко сказати, що така юридична особа здатна виступати формою організації суспільства (сукупності людей, які проживають на певній території і об'єднані тими чи іншими відносинами); 2) суспільство та форми його організації є значно масштабнішими поняттями, ніж юридична особа; 3) юридична особа у своїй діяльності може і не представляти інтереси тієї або іншої частини суспільства, тоді як форми організації суспільства обов'язково представляють інтереси самого суспільства чи його окремої частини.

На основі цього юридичні особи і виділяються окремо як учасники досліджуваних суспільних відносин.

Безумовно, до учасників досліджуваних суспільних відносин слід також включати і окремих фізичних осіб. Цивільний кодекс України під такими особами розуміє людей як учасників цивільних відносин. Усі фізичні особи здатні мати права та обов'язки, а отже, мають правосдатність, яка виникає в момент народження людини та припиняється у момент її смерті. Іншими словами фізичними особами є всі люди від моменту їх народження до моменту смерті.

Слід зауважити, що всі фізичні особи виступають учасниками суспільних відносин, які є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи незалежно від їх віку, статі, походження, громадянства, інтелектуального, розумового та фізичного розвитку, релігійних чи політичних переконань тощо.

При цьому фізичні особи можуть бути учасниками вказаних суспільних відносин одночасно із двох сторін: 1) як члени суспільства, що зобов'язані не посягати на честь, гідність інших фізичних осіб; 2) як носії честі та гідності, на які спрямовується посягання (див. рис. А.1). Утім, незалежно від того, з якого саме боку, фізична особа виступає учасником суспільних відносин, її ознаки залишаються незмінними. Фізичною особою є будь-яка людина від моменту її народження до моменту смерті, яка наділена правами та обов'язками.

Фізичні особи як члени суспільства, що зобов'язані не посягати та честь та гідність

інших осіб обов'язково повинні відноситися до учасників досліджуваних суспільних відносин. Так, посягання на честь та гідність особи здебільшого вчиняють саме фізичні особи. Більше того, відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину є виключно фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. У відповідності з цим, кримінально каране посягання на честь та гідність особи може вчинити тільки фізична особа. Безперечно, що далеко не завжди така особа діє в інтересах чи від імені частини суспільства, форм його організації, органів місцевого самоврядування, державного апарату чи юридичних осіб. Тому у цих випадках учасником розглядуваних суспільних відносин не можуть виступати ні суспільство, ні держава в особі державного апарату, ні юридичні особи. Відтак таким учасником повинна визначатися саме фізична особа, яка безпосередньо і посягає на честь та гідність іншої фізичної особи.

З іншого боку, учасником досліджуваних суспільних відносин обов'язково є тільки фізична особа на честь та гідність якої вчиняється посягання. Такий висновок випливає із того, що кожна фізична особа є носієм особистої честі та гідності і має гарантоване Конституцією України право на повагу до своєї честі та гідності. Більше того, якщо посягання здійснюється на честь та гідність особи, то очевидно, що хтось повинен виступати носієм такої честі та гідності. У цьому ж випадку таким носієм виступає саме фізична особа, оскільки йдеться про особисту честь та гідність (честь та гідність особи), а не про колективну, соціальну чи будь-які інші види честі та гідності. У свою чергу, інші учасники суспільних відносин (суспільство, його частина чи форми організації, органи місцевого самоврядування, держава в особі державного апарату, юридична особа тощо) об'єктивно не можуть виступати носіями честі та гідності особи.

Тому обґрунтовано, що, з іншого боку, учасником досліджуваних суспільних відносин є виключно фізична особа як носій честі та гідності, об'єктом кримінально-правової охорони яких є вказані суспільні відносини.

Таким чином, з одного боку, учасниками суспільних відносин можуть виступати су-

спільство (його частина чи форма організації), держава в особі державного апарату, юридична та фізична особи, а з іншого – окрема фізична особа як носій честі та гідності.

Важливим у контексті дослідження учасників суспільних відносин, що є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи, є також питання про потерпілого від посягання на цей об'єкт.

Відповідно до ч. 1 ст. 49 КПК України, потерпілим визнається фізична особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду [15].

Таким чином, можна конкретизувати, що потерпілою від злочинів, які посягають на честь та гідність особи, є фізична особа, якій у результаті вчинення такого посягання безпосередньо заподіяно моральну шкоду чи створена загроза заподіяння такої шкоди. Підтверджується це також положеннями Цивільного кодексу України, де в п. 4 ч. 2 ст. 23 прямо зазначається, що моральна шкода полягає в приниженні честі та гідності фізичної особи [16, с. 19].

Дослідження учасників суспільних відносин, які є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи, дає можливість сформулювати наступні узагальнення. По-перше, суспільні відносини, їх структура, коло учасників та зміст є єдиними і не залежать від способу правової охорони честі та гідності особи. По-друге, учасниками вказаних суспільних відносин, з одного боку, виступає суспільство, його частина чи форма організації, держава в особі державного апарату, юридична та фізична особа. З іншого боку, таким учасником може виступати тільки фізична особа, (носій честі та гідності). По-третє, потерпілим від злочинів, які посягають на честь та гідність особи є фізична особа, якій таким посяганням безпосередньо заподіяно моральну шкоду чи створена загроза заподіяння такої шкоди.

Література

1. Кримінальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 4 черв. 2014 року.- К.: Паливода А.В. 2014 .- 212 ст – 5 – (Кодекс України).
2. Лашук Є. В. Предмет злочину у кримінальному праві України: дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лашук Єфрем Вікторович. – К.,

АНОТАЦІЯ

Досліджуючи склад та структуру суспільних відносин, що є об'єктом кримінально-правової охорони честі та гідності особи, зауважимо, що учасниками таких відносин виступають, з одного боку, суспільство його частина чи форми організації, держава в особі державного апарату, юридична та фізична особи, а з іншого – окрема фізична особа як носій честі та гідності.

Важливо, що такий склад учасників суспільних відносин обумовлюється, перш за все, структурою та змістом самих суспільних відносин. Для останніх обов'язковою є наявність щонайменше двох учасників. У цьому ж випадку такими учасниками слід обов'язково визнавати фізичну особу, як носія суб'єктивного права на повагу до його честі та гідності, а також усіх інших учасників суспільних відносин (суспільство, його частину чи форму організації, державу в особі державного апарату, юридичних та фізичних осіб), діяльність яких не може порушувати суб'єктивне право фізичної особи на повагу до її честі та гідності.

SUMMARY

Studying the composition and structure of social relations that are the subject of criminal protection of honor and dignity, we note that the parties to such relations are, on the one hand, society, its parts or forms of organization, the state represented by the state apparatus, legal entity and physical person, on the other hand, another individual as a carrier of honor and dignity.

It is important that a composition of participants of the social relations is conditioned by the structure and content of the social relations. The latter requires having at least two participants. In this case, an individual as a carrier of a subjective right to respect for his honor and dignity should be recognized such participants, as well as all other participants in social relations (society, its part or form of organization, the state represented by the state apparatus, legal entity and individuals) whose activities can not violate individual subjective right to respect for his honor and dignity.

2005. – 262 с.

3. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / Музика А. А. – К. : Логос, 1998. – 324 с.

4. Коржанський М. Й. Об'єкт і предмет злочину: лекція / Микола Йосипович Коржанський. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 1997. – 112 с.

5. Верлан С. І. Об'єкт злочину як фактор гармонізації кримінального права України відповідно європейських стандартів / С. І. Верлан // II Всеукраїнські наукові читання з кримінальної юстиції, присвячені пам'яті професора - В. П. Колмакова : Зб. матеріалів (18-19 березня 2011 р.) / За заг. ред. д.ю.н., проф. В. М. Дрьомін. – О. : Фенікс, 2011. – С. 88–90.

6. Семченков И. П. Объект преступления : социально-философские и методологические аспекты проблемы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Семченков Игорь Павлович. – М., 2003. – 192 с.

7. Глистин В. К. Проблемы уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / Глистин В. К. – Л. : Изд.-во Ленингр. ун-та, 1979. – 127 с.

8. Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве / Красиков А. Н. – Саратов : Издатель-

ство саратовского университета, 1976. – 120 с.

9. Присяжнюк Т. І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / Т. І. Присяжнюк. – Київ, 2006. – 20 с.

10. Винокуров В. Н. Общественные отношения как объект преступления: за и против / В. Н. Винокуров // Государство и право. – 2010. – № 1. – С. 116–119.

11. Загальна теорія держави і права : Навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та інші] ; За ред. В. В. Копейчикова. – Стер. вид. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : Навч. посібник. [вид. 6-е] / Рабінович П. М. – Х. : Консум, 2002. – 160 с.

13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : «Укр. енцикл.», 1998– 2004.–

14. Т. 2 : Д – Й. – 1999. – 744 с.

15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-І // Відомості Верховної Ради. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.

16. Кримінально-процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 21 березня 2009 р. : (ОФІЦ. ТЕКСТ). К : Паливода А. В., 2009. – 194 с.

ПОКАЗАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

ДАВИДОВА Дар'я Вікторівна - аспірант Донецького юридичного інституту МВС України

УДК 343.14

Исследованы вопросы формы и содержания показаний как источников доказательств в современном уголовном процессе Украины. Сосредоточено внимание на таких вопросах, как легальное определение показаний как источника доказательств, отличие материальных и процессуальных источников доказательств, классификация показаний по стадии и процедуре получения на досудебные, судебные и депонированные. Рассмотрены проблемы определения достоверности показаний свидетеля, получения показаний во время перекрестного допроса, допустимости показаний с чужих слов.

Ключові слова: показання, джерела доказів, допит, депонування, показання з чужих слів.

Реформування кримінального процесу України призвело до низки кардинальних змін інститутів доказового права, який є одним із центральних механізмів системи кримінального судочинства. Одним із важливих питань є визначення показань у сучасній системі джерел доказів, їх особливостей у сучасному кримінальному судочинстві.

У юридичній літературі свого часу питання стосовно доказів та їх джерел досліджували такі вчені, як Р.С. Белкін, Ю.М. Грошевий, Л.М. Карнеєва, Л.Д. Кокорєв, Л.М. Ларін, П.А. Лупинська, М.М. Михеєнко, С.М. Стахівський, І.Я. Фойницький та ін. Проблеми доказів та їх джерел становлять науковий інтерес і для сучасних українських вчених-процесуалістів: В.П. Гмирка, Л.М. Лобойка, С.В. Сівочка, М.А. Погорєцького, М.Є. Шумила та ін.

Незважаючи на значну кількість наукових праць із зазначеної тематики, на сьогодні у теорії та практиці кримінального процесу залишається невирішеною низка актуальних питань, що стосуються показань як процесуального джерела доказів.

Метою статті є аналіз сучасного стану та розроблення напрямів розвитку інституту показань як джерела доказів, відповідних пропозицій щодо його вдосконалення.

Показання відповідно до ч.2 ст.84 КПК України є одним із джерел доказів. Відповідно до ч.1 ст.95 КПК України показаннями є відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження.

У науці кримінального процесу немає єдності щодо форми показань. Так, одні вчені визначають, що вони можуть надаватися виключно в усній формі [1, с.176; 2, с.122]. Друга група процесуалістів вважає, що показання можуть надаватися як в усній, так і в письмовій формі [3, с. 320; 4, с.10]. На нашу думку, законодавець вірно вказав, що показання можуть мати як усну, так і письмову форму. Підтвердженням цього є закріплене у ч.7 ст.224 КПК України право допитуваної особи за бажанням викласти показання.

Таким чином, законодавець визначає дві форми показань – усну та письмову. Натомість, існують випадки, коли допитувана особа має фізичні вади. Наприклад, є

глухою, німою, глухонімою. КПК України не передбачає спеціальної процедури проведення допиту таких осіб. Втім, визначені певні гарантії давання показань такими особами. Відповідно до п.4 ч.1 ст.66 КПК України свідок може користуватися допомогою перекладача. Підозрюваний, обвинувачений та потерпілий також мають відповідне право на перекладача за рахунок держави (п.18 ч.2 ст.42 та п.9 ст.56 КПК України), втім тільки у і випадках, коли вони не володіють мовою кримінального судочинства. У той же час, особи з фізичними вадами, як правило, також потребують участі перекладача. Участь сурдоперекладача передбачена ч.1 ст.69 КПК України. Тож під час допиту осіб із вищезазначеними психічними вадами від них, як першоджерела, слідчий отримує інформацію не в усній та письмовій формі, а за допомогою знаків, жестів, значення яких роз'яснює перекладач.

С.М. Сівочек зазначає, що хоча у слідчих (розшукових) діях за участі такої особи бере участь спеціаліст – перекладач-дактитолог, усне повідомлення такого перекладача, зроблене ним слідчому на підставі інформації, сприйнятої від допитуваної німої особи, не є показанням [5, с. 84]. Дійсно, показаннями є не переклад мови глухонімих, а самі їх рухи. Вважаємо, що визнання мови жестів глухих, німих, глухонімих осіб під час допиту показаннями, відповідає сутності таких відомостей як джерел доказів. Відповідно до теорії інформації, повідомлення може передаватися за допомогою певних сигналів, до яких належать і жести. Отже, необхідно внести зміни до ч.1 ст. 95 КПК України, передбачивши, що показаннями можуть бути і відомості, отримані мовою жестів від осіб із фізичними вадами.

У легальному визначенні показань законодавець вказав, що ці відомості можуть бути отримані тільки під час такої слідчої (розшукової) дії, як допит. Подібною є думка Л.М. Карнеєвої, яка вказувала, що показаннями є лише ті повідомлення обвинуваченого, які зроблені під час допиту [6, с. 600]. Вважаємо, що обмеження процесу отримання показань як відомостей, що мають значення для кримінального провадження, тільки допитом не зовсім відповідає їх сутності.

Складно погодитися і з Р.Д. Рахуним, який, аналізуючи форму показань обвинуваченого, зазначав, що будь-яка письмова або усна заява, зроблена обвинуваченим зі своєї ініціативи, може стосуватися фактів, а тому представляє собою показання, яке має відношення до справи [7, с. 35].

На нашу думку, показання можуть бути отримані і під час проведення інших слідчих (розшукових) дій. Наприклад, слідчий експеримент має на меті перевірку та уточнення відомостей, які мають значення для кримінального провадження, однак під час цієї слідчої (розшукової) дії особа може змінити показання, які дала під час допиту, повідомити нові факти або деталі, дати уточнення, які мають значення для кримінального провадження. Зазначені відомості відповідають сутності показань.

Досліджуючи показання обвинуваченого, О.Д. Нарійчук справедливо визначає показання обвинуваченого як «будь-які повідомлення, що були отримані від обвинуваченого в усній чи письмовій формі під час проведення слідчих дій з його участю або ті, що стосуються існуючих у справі доказів чи сутності пред'явленого обвинувачення» [8, с. 3]. Таким чином, вчений вказує на можливість отримання показань не тільки під час допиту, а і під час інших слідчих (розшукових) дій. Доцільно внести відповідні зміни до ч.1 ст.95 КПК України, визначивши серед способів отримання показань не тільки допит, а й інші слідчі (розшукові) дії.

Звертає на себе увагу той факт, що у нормах стосовно проведення таких слідчих (розшукових) дій як пред'явлення особи для впізнання (ст.228 КПК України), пред'явлення речей для впізнання (ст.229 КПК України), зазначається, що слідчий, прокурор повинні опитати особу, яка впізнає, про прикмети, зовнішній вигляд того, кого впізнає, або ознаки речі й обставини, за яких вона бачила цю річ, про що складається протокол. Враховуючи, що допустимими є тільки ті докази, які отримані у встановленому законом порядку, викликає сумнів доказове значення результатів такої дії, як «опитування», адже ч.1 ст.95 КПК України чітко встановлює, що показання отримуються виключно під час допиту. Вважаємо

доцільним замінити у ч.1 ст.228, ч.1 ст.229 КПК України термін «опитування» на термін «допит».

Ще один термін, який фігурує у деяких нормах чинного КПК України, сутність якого не зовсім зрозуміла – «пояснення». Так, відповідно до п.5 ч.2 ст.42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право давати пояснення з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати, потерпілий також має право давати пояснення, показання або відмовитися їх давати (п.6 ч.1 ст.56 КПК України). - А згідно з ч.8 ст.95 КПК України: «Сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їх згодою пояснення, які не є джерелом доказу». Поняття «пояснення» не міститься у чинному кримінальному процесуальному законодавстві, не визначений і процесуальний порядок отримання пояснень. Це є прогалиною, адже не зрозуміло, як, від кого та з якою метою доцільно отримувати таку інформацію, яке значення вона має у провадженні. Крім того, такі поняття, як пояснення та показання, повинні бути чітко розмежовані. - У ч.2 ст.84 КПК України містить вичерпний перелік доказів, а пояснення, хоча і можуть містити відомості, що мають значення для кримінального провадження, до джерел доказів не належать.

У процесуальній та криміналістичній літературі до сих пір ведеться дискусія, що вважати джерелом доказів – показання або самого суб'єкта-носія цих показань. В.Я. Дорохов зауважував на тому, що джерелами доказів є особи – учасники кримінального провадження, адже без них інформація, що має значення для справи, не може виникнути та бути прийнята, а доведена до органів розслідування та суду [9, с. 7 – 8]. Подібної точки зору дотримуються й інші вчені [10, с. 159]. Російський вчений В.І. Зажицький вказує на те, що у теорії доказування наряду з поняттям «процесуальне джерело відомостей» повинні існувати іще два самостійних поняття – «джерело доказів» та «джерело відомостей» [11, с. 77]. На нашу думку, більш

справедливою є позиція М.М.Михеєнка, який зазначає, що «...називати джерелами доказів осіб, які дають показання і висновки, складають документи, не зовсім правильно. Точніше було б називати їх носіями можливої доказової інформації. Вони відіграють важливу роль у формуванні доказів у ході слідчих і судових дій, але все ж не є безпосереднім процесуальним, юридичним джерелом доказів, що є у справі. Доки доказова інформація, яку мають певні особи, не одержана і не закріплена в передбаченій законом формі, доказів ще немає, а отже, і їх джерел» [12, с.114]. Подібної точки зору дотримуються і С.М. Стахівський та С.М. Сівочек, пропонуючи поділяти джерела доказів на матеріальні – якими виступають об'єкти, з яких може здобуватися інформація під час провадження, – та процесуальні [13, с.139; 5, с.31].

Відповідно до ч.1 ст.95 КПК України показання можуть надаватися підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, свідком та експертом, які виступають матеріальними джерелами доказів. Самі ж показання, отримані та оформлені у встановленому законом порядку, є процесуальними джерелами доказів.

О. Острійчук, досліджуючи показання як джерела доказів, вказує, що носіями фактичних даних є слова, речення, складні мовні конструкції. Він виділяє такі вимоги до носіїв: 1) можливість тотального сприйняття носієм інформації про злочин; 2) збереження цієї інформації без пошкоджень і перекручень; 3) можливість адекватного відтворення із носія інформації про злочин [14]. Ми згодні з думкою вченого, усі ці дані повинні бути перевірені та оцінені слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом. Це впливає на визначення таких фактів, як завідомо неправдиві показання (за які несуть кримінальну відповідальність свідок, експерт та потерпілий), обмова, самообмова, добросовісна помилка свідка, потерпілого тощо.

У чинному КПК України встановлені спеціальні правила для з'ясування достовірності показань свідка. Так, згідно зі ст.96 КПК України, сторони кримінального провадження можуть перевірити показан-

ня свідка такими способами: 1) ставити запитання щодо його можливості сприймати факти, про які він дає показання, а також щодо інших обставин, які можуть мати значення для оцінки достовірності показань свідка; 2) можуть надати показання, документи, які підтверджують його репутацію, зокрема щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка; 3) допитати свідка щодо попередніх показань, які не узгоджуються з його показаннями.

Вважаємо, що зазначена норма запозичена із американського процесу, у якому подібні дії називаються дискредитацією свідка. За американським правилом, дискредитація відбувається у суді під час перехресного допиту. Дискредитація має два види – дискредитація самого свідка (доведення його некомпетентності) або його показань (доказування недостовірності цих показань). Вона здійснюється наступними способами: 1) доказування характеру свідка (його схильності до неправдивих показань); 2) доказування можливості свідка сприймати факти, про які він дає показання (за своїм фізичним та психічним станом); 3) оголошення попередніх показань, які мають протиріччя; 4) встановлення особливих протиріч – здатність безпомилкового сприйняття (якщо свідок помиляється відносно одного факту чи обставини, то його показання не заслуговують на довіру і відносно іншого факту) [15].

По суті, подібні способи з'ясування достовірності показань свідка вказані і у ст.96 КПК України. Ми не зовсім згодні із об'єктивністю спростування достовірності показань свідка, в залежності від його характеристики та попередньої поведінки. Навіть якщо свідок притягався до кримінальної відповідальності за завідомо неправдиві показання в інших провадженнях, це не є підтвердженням того, що в іншому провадженні він буде давати неправдиві показання. Такий порядок не повною мірою відповідає процесу перевірки та оцінки доказів за КПК України. Вважаємо, що спростування достовірності показань свідка повинно відбуватися шляхом спростування їх іншими

доказами. Зазначена перевірочна діяльність може відбуватися і на стадії досудового розслідування такими способами, як проведення додаткового допиту, одночасного допиту двох або більше осіб, слідчого експерименту тощо. По суті, ці способи описані у ч.1,3, 4 ст.96 КПК України.

Можливість сприймати факти та обставини, щодо яких свідок дає показання, не завжди можна визначити тільки шляхом постановки питань з цього приводу. На практиці для встановлення процесуальної дієздатності осіб, яка впливає на характер показань та можливість їх використання як допустимих доказів, може бути призначена психіатрична або комплексна психолого-психіатрична експертиза. Висновок такої експертизи повинен відбивати здатність свідка здійснювати процесуальні функції на різних етапах з урахуванням характеру та динаміки психічних розладів. Вважаємо, що за наявності сумнівів у процесуальній дієздатності свідка, достовірність його показань повинна перевірятися саме у такий спосіб.

Повертаючись до встановлення достовірності показань свідка, слід вказати, що новелою чинного КПК України є проведення перехресного допиту, під час якого дозволяється ставити навідні запитання (ч.7 ст.352). За КПК України 1960 р. навідні запитання під час допитів були категорично заборонені. Серед науковців триває дискусія з приводу того, які запитання слід вважати навідними та чи не впливають вони на допустимість показань.

Як справедливо зазначає О.В. Фунікова, проблема полягає в тому, наскільки явно в запитанні виражена визначеність бажаної відповіді. Вчена наводить такі засоби формування навідних запитань: а) вказівкою на об'єкт або його ознаки безпосередньо в змісті запитання – пряма підказка; б) побудовою відповідних граматичних (з використанням слів «хіба», «невже» тощо) і логічних (введення можливих альтернатив відповіді) конструкцій – непряма підказка; в) відповідною мовною інтонацією; г) використанням невербальних засобів комунікації (міміка, жестикуляція тощо) [16]. Використовуючи такі засоби, можна психологічно вплинути на особу, тому під час проведення перехрес-

ного допиту постає питання допустимості, міри такого впливу. Якщо метою перехресного допиту є дійсно з'ясування достовірності показань, то законодавець повинен усунути будь-яку можливість психічного тиску на свідка з боку протилежної сторони процесу.

Ще одним актуальним питанням є класифікація показань, у залежності від стадії їх отримання. У ч.4 ст.95 КПК України зазначається, що суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або отриманих в порядку, передбаченому ст.225 КПК України. Суд не може обґрунтовувати свої рішення або висновки на показаннях, які отримані під час досудового розслідування. У той же час, такі показання можуть використовуватися для обґрунтування рішень слідчим, прокурором у цій стадії. Наявність зазначених ознак дає підстави для класифікації показань за стадією їх отримання. До цієї проблеми зверталися відомі українські процесуалісти. В.П. Гмирко запропонував поділ доказів на докази підготовчого та юрисдикційного провадження [17, с.61 – 62]. М.Є. Шумило пропонує визначати досудові та судові докази, зосереджуючи увагу на відмінності процесуальних форм цих доказів [18, с.86].

Вважаємо, що запропоновані класифікації можуть відноситися і до показань. У той же час, розглядаючи такі поняття як «досудові показання» та «судові показання», необхідно звернути увагу на особливу форму показань, які отримуються у стадії досудового розслідування, але в судовому засіданні (ст.225 КПК України). Підставами для проведення цієї процесуальної дії є: існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит у суді або вплинути на повноту чи достовірність показань (ч.1 ст.225 КПК України). Підстави для отримання доказів у такому специфічному порядку носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Значення цих показань полягає у тому, що вони можуть бути використані у суді для обґрунтування рішення або висновків, враховуючи, що їх було отримано із застосуванням належної для судового

розгляду процедури. Враховуючи особливий порядок, природу таких показань, вони можуть бути виокремлені в окрему категорію – «депоновані показання».

У контексті питання про депонування показань, цікавою є думка вірменських процесуалістів, які розглядають депонування показань як засіб гарантування незалежності адвоката у кримінальному провадженні [19, с.6–8; 20, с.320–325]. Дійсно, як за КПК Вірменії, так і за КПК України, захисник має право опитувати осіб, втім такі дані не є доказами у кримінальному провадженні. Саме депонування показань у суді під час досудового розслідування може забезпечити у певних ситуаціях право сторони захисту на збирання доказів. Темата подальших розвідок маже стати визначення ефективних шляхів, які дають можливість розширити сферу застосування депонування доказів на стадії досудового розслідування.

Новелою чинного КПК України є можливість використання в якості джерела доказів показань з чужих слів (ст.97 КПК України). Попередній КПК України (1960 р.) категорично забороняв використання показань з чужих слів. По суті, такий підхід був обґрунтованим: по-перше, отримуючи показання з чужих слів, мова не йде про можливість перевірити достовірність їх першоджерела; по-друге, інформація, передана від одного джерела до іншого може бути неправильно сприйнята, перекручена, втрачаються певні деталі тощо, це впливає на повноту та достовірність такого доказу.

Вказаний інститут був запозичений із англійського та американського процесу. Його вихідним положенням є заборона використання показань з чужих слів. Втім, як в Англії, так і в Америці існує декілька десятків виключень із цього загального правила. Головним методом перевірки достовірності таких показань в англійському судовому процесі є перехресний допит, під час якого суд повинен дійти до висновку про можливість поза розумним сумнівом використовувати показання з чужих слів. Це правило було обґрунтоване іще у ХІХ сторіччі суддями Меллором і Кромпторном, які визнавали допустимість будь-яких доказів, незалежно від форми їх отримання, якщо вони сприяють встановленню істини [21, с.286].

Федеральні правила доказування США також містять низку виключень із загального правила про заборону використання показань з чужих слів. Зокрема, до них належать: можливість визнання доказами показань з чужих слів, якщо протилежна сторона не заперечує проти цього (подібна підстава закріплена у ч.4 ст.97 КПК України); висловлювання в стані емоційного збудження; заява особи, що помирає, про причини смерті; думка про особисте життя, що склалася серед членів родини, тощо. Як доказ можуть бути використані й інші показання з чужих слів, не названі у цих виключеннях. Підставою для цього слугує правило про те, що недопущення у процес таких показань може тягнути за собою тяжкі наслідки: повна втрата важливих відомостей, нанесення суттєвої шкоди інтересам правосуддя [22].

Відповідно до ч.1 ст.97 КПК України «показаннями з чужих слів є висловлювання, здійснене в усній, письмовій або іншій формі, щодо певного факту, яке ґрунтується на поясненні іншої особи». Як видно із самого визначення, законодавець уже за змістом відділяє показання з чужих слів від показань. Якщо поняття «показання» становлять відомості про факти та обставини, то показання з чужих слів характеризується тільки як висловлювання. «Це форма мислення, за допомогою якої дещо стверджується чи заперечується про клас емпіричних або абстрактних об'єктів, виявляється відношення між об'єктами думок, фіксується наявність чи відсутність властивостей у класу предметів або елементів певного класу» [23]. Таким чином, висловлювання є певною думкою або висновком, які відповідно до ч.6 ст.95 КПК України, можуть визнаватися доказом тільки, якщо корисні для ясного розуміння показань і ґрунтуються на спеціальних знаннях. Отже, за загальним правилом висловлювання за своїм розумінням не можуть визнаватися доказами, адже вони містять не відомості, а думку особи з приводу певних фактів та обставин.

Законодавець визначає дві групи підстав для визнання показань з чужих слів допустимими доказами: 1) незалежно від можливості допитати особу, що дала первинні

показання (ч.2 ст.97 КПК України); 2) при визнанні неможливим допиту особи – першоджерела (ч.3 ст.97 КПК України).

Звертає на себе увагу іще одна проблема використання показань з чужих слів як доказів. В.В. Король та Т.В. Садова справедливо вказують, що низка положень суперечить презумпції невинуватості: п.5 ч.2 ст.97 КПК України визначає, що суд при прийнятті рішення про допустимість як доказів показань з чужих слів зобов'язаний врахувати складність спростування пояснень, показань з чужих слів для сторони проти якої вони спрямовані [24, с.432]. У той же час, положення ч.2 ст.17 КПК України говорять про те, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Слід згадати про те, що доказування для сторони захисту є не обов'язком, а правом. Тому виникає питання щодо вказаної підстави визнання показань з чужих слів допустимим доказом.

Не зовсім логічним вбачається нам формулювання ч.2 ст.97 КПК України: суд має право визнати допустимим доказом показання з чужих слів незалежно від можливості допитати особу, яка надала первинні пояснення. На нашу думку, давання показань – це обов'язок свідка, а тому слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд зобов'язані здійснити усі заходи, спрямовані на встановлення та отримання інформації від першоджерела.

У ч. ст.97 КПК України визначено правило щодо допустимості таких показань – вони не визнаються допустимим доказом обставин, на доведення яких вони надані, якщо показання не підтверджуються іншими доказами, визнаними допустимими. Логічним є питання доцільного використання таких доказів взагалі.

Підстави, умови та необхідність використання показань з чужих слів у доказуванні є досить спірним питанням як науки, так і практики кримінального процесу. На нашу думку, ст.97 КПК України попри свій винятковий характер потребує доопрацювання, визначення більш конкретних підстав для

допустимості показань з чужих слів у якості доказів.

Проаналізувавши інститут показань у кримінальному провадженні України, слід зробити висновки, що у сучасному вигляді він являє собою гібридну модель. Йому притаманні як історичні риси вітчизняного кримінального процесу (легальне закріплення поняття «показання», форми отримання та їх фіксації), так і риси процесів інших країн (у частині депонування показань, використання показань з чужих слів, перехресного допиту тощо). Окремі аспекти інституту показань потребують подальшого наукового дослідження, а норми КПК України змін у частині: легального визначення показань як джерела доказів, порядку їх отримання та фіксації; класифікації показань за новими критеріями; змісту показань різних суб'єктів провадження; визначення юридичної природи та доказового значення пояснень; розмежування таких понять, як «допит» та «опитування», «показання» та «пояснення». Доцільно звернути увагу на розвиток інститутів депонування показань, показань з чужих слів тощо.

Література

1. Кримінальний процес України: підручник / За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Харків: Право, 2000. – 496 с.
2. Уголовный процесс: учебник / Под ред. К.Ф. Гуценко. – Москва: Зерцало, Теис, 1996. – 510 с.
3. Острійчук О.С. Місце показань в системі процесуальних джерел доказів / О.С. Острійчук // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 319 – 322.
4. Грошевий Ю.М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посібник / Ю. М. Грошевий, С.М. Стахівський. – К.: К.Н.Т., Видавець Фурса С. Я., 2006. – 272 с.
5. Сівочек С.М. Оцінка джерел доказів у кримінальному процесі : дис...канд. юрид наук : 12.00.09 / Сівочек Сергій Миколайович. – К., 2003. – 215 с.
6. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. ред. Н.В. Жогин. – 2-е изд., исправ. и доп. – М.: Юридическая литература, 1973. – 736 с.
7. Рахунов Р.Д. Доказательственное значение признания обвиняемого по советскому уголовному процессу // Советское государство и право. – 1956. – №8. – С.35.
8. Нарійчук О.Д. Показання обвинуваченого як джерело доказів у кримінальному процесі України: автореф. дис...канд. юрид наук : 12.00.09 / О.Д. Нарійчук. – К., 2012 – 20 с.
9. Дорохов В.Я. Понятие источника доказательств / В.Я. Дорохов // Актуальные проблемы доказывания в советском уголовном процессе. Тезисы выступлений на теоретическом семинаре, проведенном ВНИИ МВД СССР 27 марта 1981 г. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1981. – С. 7 – 8.
10. Лазарева В.А. Доказывание в уголовном процессе: учеб.-практич. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / В.А. Лазарева. – М.: Юрайт, 2010. – 343 с.
11. Зажицкий В.И. Источники в доказательственном праве / В.И. Зажицкий // Государство и право. – 2013. – № 10. – С. 77.
12. Михеєнко М.М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: Вибрані твори / М.М. Михеєнко. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.
13. Михеєнко М.М., Нор В.Т, Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп./ М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
14. Острійчук О.С. Показання в системі процесуальних джерел доказів / О.С. Острійчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3952>.
15. Лоскутова Т.А. Дискредетация свидетеля как элемент перекрестного допроса в уголовном процессе США / Т.А. Лоскутова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zonazakona.ru/law/comments/86>.
16. Фунікова О.В. Деякі особливості формування показань та їх доказове значення / О.Ф. Фунікова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=933%3A111114-16&catid=113%3A5-1214&Itemid=139&lang=ru.
17. Гмирко В. Кримінально-процесуальні докази: поняття, структура, характе-

АНОТАЦІЯ

Досліджені питання змісту та сутності показань як джерела доказів у сучасному кримінальному процесі України. Звернено увагу на такі питання як легальне визначенні, відмежування матеріальних від процесуальних джерел, класифікація показань за стадією та процедурою отримання на досудові, судові та депоновані. Розглянуті проблеми з'ясування достовірності показань свідка, отримання показань під час перехресного допиту, допустимості показань з чужих слів.

SUMMARY

The article studies the questions of form and content of the testimonies as a source of evidence in modern criminal process of Ukraine. Focusing on issues such as the legal definition of testimonies as a source of evidence, the substantive and procedural sources of evidence, classification testimony as the prejudicial inquiry, judicial and deposited. The problems of determining the testimonies of witnesses, take testimony during cross-examination, the admissibility of hearsay.

ристики, класифікації : конспект проблемної лекції / В. Гмирко. – Дніпропетровськ: Академія митної служби України. – С. 45-63

18. Шумло М.Є. Досудові і судові докази у КПК України / М. Є. Шумло // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 82–86.

19. Гамбарян А. Судебное и нотариальное депонирование показаний по инициативе адвоката как средство гарантирования независимости адвоката / А. Гамбарян // Законность. – 2014. – № 85. – С.6 – 11.

20. Гамбарян А.С., Оганесян А.А. Судебное депонирование показаний на предварительном следствии (сравнительно-правовой анализ) / А.С. Гамбарян, А.А. Оганесян // Библиотека криминалиста. Научный журнал. – 2014. – № 2. С. 320 – 325.

21. Гуценко К. Ф., Головки Л. В., Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных

государств. Изд. 2-е, доп. и испр. / К.Ф. Гуценко, Л.В. Головки, Б.А. Филимонов. – М.: Издательство «Зерцало-М», 2002. – 528 с.

22. Федеральные правила о доказательствах США [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-dopustimosti-pokazaniy-v-ugolovnom-protsesse>.

23. Карамисева Н.В. Логіка: теоретична і прикладна: навч. посібн. / Н.В. Карамисева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/knigi/263-logka-karamisheva-nv.html>.

24. Король В.В., Садова Т.В. Показання як джерело доказів у кримінальному провадженні / В.В. Король, Т.В. Садова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 428–434

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

НЕСТЕРЕНКО Наталія Миколаївна - кандидат юридичних наук, Полтавська філія Міжрегіональної академії управління персоналом

УДК: 504:342.9

В статті розглядаються науково-теоретичні підходи до визначення поняття та сутності екологічної безпеки як складової національної безпеки та елемента екологічної функції держави, здійснюється їх критичний аналіз, на основі якого пропонується власне визначення поняття «екологічна безпека», визначається сутність забезпечення екологічної безпеки як одного з елементів запобігання надзвичайним ситуаціям техногенного та природного характеру

Ключові слова: безпека; національна безпека; екологічна безпека; юридична безпека.

Вступ

У наш час проблеми забезпечення безпеки науково-технічного та соціально-економічного розвитку, що пов'язані з проблемами виживання людства, посідають пріоритетне місце у філософському осмисленні окремих наук і міждисциплінарних напрямків наукового пошуку. Дослідженню сутності й змісту поняття безпеки присвячено чимало статей, монографій та інших наукових досліджень.

Найбільш детальному розгляду загальної теорії національної безпеки присвячено монографії Г. Пономаренко і В. Ліпкана [1; 2]. Поняття екологічної безпеки досліджували такі вчені, як А. Архіпов, В. Андрійцев, С. Гавриш, С. Дзейтов, Є. Євтуєв, М. Кисельов, О. Колбасов, О. Заржицький та інші [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

На жаль, доводиться констатувати, що дотепер у юридичній науці немає достатньої

чіткості в дефініції „безпека”. У зв'язку з появою наукових досліджень, присвячених забезпеченню національної безпеки й безпеки окремих сфер життєдіяльності суспільства, виявилися розмитими змістовні межі між поняттями „національна безпека”, „суспільна безпека”, „сили забезпечення безпеки”. Невчасне дослідження цих проблем у науці негативно позначається на правоохоронній практиці, перешкоджає чіткості нормативно-правового закріплення повноважень, функцій державних структур та органів місцевого самоврядування в охоронній сфері, правовому регулюванні форм і методів їхньої діяльності щодо забезпечення прав і законних інтересів особи, суспільства та держави.

Постановка завдання

Метою статті є аналіз науково-теоретичних підходів до визначення поняття та сутності екологічної безпеки як складової національної безпеки та елемента екологічної функції держави, що дасть можливість запропонувати власну дефініцію поняття «екологічна безпека» та визначити сутність забезпечення екологічної безпеки як одного із елементів попередження надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Результати

Українська держава, реалізуючи покладену на неї соціальну функцію, здійснює комплекс заходів щодо забезпечення безпеки людини та громадянина в цілому. Приймаються

акти про економічну, військову, продовольчу, радіаційну, інформаційну, технологічну й інші безпеки. Зараз виникла проблема біологічної й генетичної безпеки людини.

Відповідно до ст. 50 Конституції України кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої внаслідок порушення цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення [11].

Основа системи національної безпеки України становлять органи, сили та засоби забезпечення національної безпеки, що здійснюють заходи політичного, правового, економічного, організаційного, військового й іншого характеру, спрямовані на забезпечення безпеки особи, суспільства та держави. Повноваження органів забезпечення національної безпеки України, їхній склад, принципи й порядок дій визначаються відповідними законодавчими актами України. Згідно зі ст. 4 Закону України „Про основи національної безпеки України” у формуванні та реалізації політики забезпечення національної безпеки України беруть участь Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Збройні сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України, органи і підрозділи цивільного захисту, громадяни України, об'єднання громадян [12].

Як бачимо, проблема безпеки надзвичайно актуальна. Певна річ, юридична наука не може перебувати осторонь, оскільки заходи, пов'язані із забезпеченням безпеки, здійснюються переважно державою, діяльність якої має організаційно-правову форму.

Яка ж роль юридичних засобів у забезпеченні проблеми безпеки?

Право – необхідний засіб забезпечення безпеки, поза ним неможливо реалізувати

економічний і духовний потенціали суспільства. У більш широкому розумінні варто говорити не лише про правове, але в цілому й про юридичне забезпечення проблеми безпеки. Там, де діяльність здійснюється людиною, можуть бути помилки, недогляд, порушення, іноді явні зловживання. Ці відхилення в системі юридичного забезпечення безпеки людини здатні самі створювати загрозу безпеці [13, с. 80-89].

Інститут юридичної безпеки містить дві проблеми: по-перше, юридичну безпеку можна розглядати як стан юридичної захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави; по-друге, як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від загроз, що виникають у сфері юридичних відносин. Друга проблема є складовою першої, підпорядкована їй, оскільки наявність або відсутність юридичних загроз характеризує рівень юридичної захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави. Забезпечення цих інтересів йде по лінії окремих галузей права: цивільного, кримінального, процесуального, екологічного, трудового й адміністративного [13, с. 81].

Юридична безпека є ширшою, ніж правова, і містить, поряд із правовим забезпеченням, належну діяльність правоохоронних, судових і правозастосовчих органів. Джерелом такого розуміння юридичної безпеки є стаття 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [11]. Увесь цей комплекс конституційних вимог являє собою юридичне забезпечення прав і свобод, життєво важливих інтересів людини, тобто юридичну безпеку особи.

Подане академічним словником української мови визначення слова „безпека» тлумачиться як „положення, при якому не загрожує небезпека кому-небудь, чому-небудь” [14, с. 38]. Словник Д. Ушакова визначає безпеку не тільки як „відсутність небезпеки”, а й як „попередження небезпеки, умови, за яких не загрожує небезпека” [15, с. 113]. Як бачимо, хоч слово „безпека” з формальної точки зору несе в собі заперечення (а саме, заперечення небезпеки, її відсутність), відповідно

до більшості наведених визначень вона виступає як позитивне поняття, яке стверджує наявність позитивних умов, що забезпечують такий стан, при якому не загрожує небезпека. Із цими визначеннями в цілому узгоджені й трактування тих чи інших аспектів безпеки, запропоновані спеціальними науковими словниками.

Розглядаючи проблему екологічної безпеки, зазначимо, що вона базується на концепції всеосяжної системи міжнародної безпеки як найважливішої її частини. З правової точки зору, екологічна безпека є соціальною категорією, властивою винятково людському суспільству, формування якої відбувається в межах існуючих суспільних відносин. Заходи щодо охорони навколишнього середовища розглядаються О. Колбасовим як органічна складова планування і здійснення соціально-економічного розвитку. Виконання екологічних вимог не повинно залежати від економічної вигоди як окремих осіб, так і цілих народів, адже „...загальна обов'язковість екологічних вимог є найважливішим принципом екологічної безпеки. Вона виникає із тотального характеру небезпеки екологічного колапсу, який людство зобов'язане не допустити в ім'я власного порятунку” [9, с. 52].

В.А. Ліпкан вважає, що екологічна безпека – складова національної безпеки, процес управління системою національної безпеки, за якого державними та недержавними інституціями створюються сприятливі умови для забезпечення екологічної рівноваги і гарантується захист середовища проживання населення країни та біосфери в цілому, атмосфери, гідросфери, літосфери і космосфери, видового складу тваринного і рослинного світу, природних ресурсів, збереження здоров'я, життєдіяльності людей, виключаються можливі наслідки впливу порушення екологічної рівноваги на теперішні та прийдешні покоління [2, с. 261].

А. Возженіков під екологічною безпекою розуміє такий стан країни, коли створені умови для припинення негативного впливу навколишнього середовища на людину й економіку в результаті екологічних і кліматичних змін, а також нераціонального використання й неефективної охорони природних ресурсів [16, с. 50]. На нашу думку, А. Возженіков не

зовсім точно з юридичної точки зору трактує аналізоване поняття з багатьох причин. По-перше, з наведеного визначення випливає, що об'єктом екологічної безпеки виступає „країна”. Що мав на увазі автор? Державу, суспільство або населення країни? По-друге, ніколи не зможуть бути створені „умови для припинення негативного впливу навколишнього середовища на людину й економіку”, тому що практично будь-яка господарська діяльність призводить у тій чи іншій мірі до забруднення навколишнього середовища, що, звісно, впливає на здоров'я людини. Вплив же на економіку, на наш погляд, виявляється неоднозначним. З одного боку, необхідно враховувати витрати на ті чи інші природоохоронні заходи, з іншого – якщо не повною мірою такі заходи проводити, то, звичайно ж, це призведе до деградації навколишнього природного середовища й, відповідно, до погіршення якості тих чи інших природних ресурсів. І, нарешті, сучасний рівень технічної оснащеності та технологічного розвитку людства поки не дозволяє здійснювати таке раціональне використання й охорону природних ресурсів, що можуть повністю виключити негативний вплив на навколишнє природне середовище.

На наш погляд, варто погодитися й підтримати досить перспективну точку зору - С. Дзейтова про поняття екологічної безпеки. У своїй дисертації учений визначає діяльність по забезпеченню екологічної безпеки взагалі самостійною функцією держави, зокрема одночасно внутрішньою та зовнішньою [6, с. 6]. Дане дослідження проблеми забезпечення екологічної безпеки держави, суспільства й окремої особистості доводить наукову новизну запропонованої С. Дзейтовим ідеї виділення екологічної безпеки в самостійну функцію держави.

А. Архіпов же у своїх міркуваннях трохи звужує це поняття й уточнює його сутність, пропонуючи визначити екологічну безпеку як „захищеність соціально значимих інтересів громадян, суспільства й держави, а також природного середовища, ресурсів, біосфери від будь-якого екологічно несприятливого впливу, що створюють загрозу здоров'ю людей, стійкому розвитку й функціонуванню екосистем і виживанню людства” [3].

Ряд учених, включаючи С. Євтеєва, Ю. Старикова, під екологічною безпекою розуміють «...захист навколишнього природного середовища від нерациональної діяльності людини, зокрема обмеження забруднень і використання природних ресурсів; структурну та якісну перебудову господарської діяльності для досягнення стійкого розвитку, включаючи економію енергії та природних ресурсів, перехід на природозберігаючі безвідходні технології; управління екологічним ризиком техногенних аварій, природних катастроф, міжнародних конфліктів» [7, с. 120-122].

З цією думкою не згоден С. Гавриш. Він вважає, що «...поняття екологічної безпеки за своїм змістом неоднорідне і має принаймні два значення: як певний стан природного об'єкту і як система соціальних встановлень, найважливіша цінність, що гарантуються державою громадянам для їх повноцінного існування» [5, с. 82]. Вчений зауважує, що таке розуміння екологічної безпеки «... є дуже вузьким, не відповідає повною мірою природі цього явища, штучно ізолює саму діяльність від її предмета. Зведення екологічної безпеки лише до різних видів діяльності переводить її в площину проблем виключно технологічного процесу, що позбавляє безпеку найважливішого сенсу як однієї з основних цінностей людського суспільства» [5, с. 89]. Дослідник класифікує зворотний бік екологічної безпеки (екологічну небезпеку) за видами: «запланована» небезпека, яка свідчить про прийнятність ризиків технологій; «загрозна» (віддалена) небезпека, де ризик досягає своїх порогових величин; небезпека, яка свідчить про ризик технологій, над дією яких втрачений контроль. В основу поняття екологічної безпеки вченим покладена концепція допустимого рівня ризику, а під нешкідливістю ним розуміється концепція мінімізації рівня технологічного ризику [5, с. 82].

М. Кисельов під екологічною небезпекою розуміє «перераховані в нормативно-правових актах види господарської чи іншої діяльності, що чинять шкідливий вплив на навколишнє середовище та є небезпечними для життя й здоров'я людей внаслідок порушень нормативів якості навколишнього середовища» [8, с. 57]. Але в даному визначенні не врахований істотний блок загроз, що виходять

від впливів природи чи здійснення навмисних екологічних злочинів тощо.

В. Андрейцев під системою екологічної безпеки розуміє сукупність заходів на державному і суспільному рівнях з ліквідації екологічно небезпечної обстановки в різних регіонах країни. На його думку, «невід'ємним елементом цієї системи повинен стати соціально-правовий механізм гарантування екологічної безпеки, який включає ряд взаємообумовлених і взаємозв'язаних заходів щодо запобігання й усунення погіршення екологічної обстановки або окремої ситуації, небезпечної для життя і здоров'я населення, стану навколишнього середовища, використання і відновлення природних ресурсів» [4, с. 34]. Автор підкреслює, що соціально-правовий механізм гарантування екологічної безпеки об'єднує три основні групи заходів: а) превентивні; б) регулятивно-розпорядчі; у) виконавчо-охоронні (захисні). На перше місце серед превентивних заходів він ставить інститут екологічної експертизи.

Якщо розглядати забезпечення екологічної безпеки як один з елементів попередження надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, то необхідно враховувати наявну законодавчо закріплену класифікацію надзвичайних ситуацій. Діюча класифікація надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру проведена залежно від кількості людей, що постраждали в цих ситуаціях, людей, у яких виявилися порушеними умови життєдіяльності, розміру матеріального збитку, а також межі територій поширення вражаючих факторів надзвичайних ситуацій. При цьому екологічна безпека може бути розглянута в глобальних, регіональних, локальних та умовно точкових межах, у тому числі в межах держав і будь-яких їхніх підрозділів [2, с. 261].

Безпеку варто класифікувати також за типами загроз, запобігання яким є завданням забезпечення безпеки. Серед усієї безлічі загроз, незалежно від сфери виникнення та суб'єктів, яким вони загрожують, можна виділити їх три основних типи.

До першого типу віднесемо загрози, викликані об'єктивними процесами та явищами, і безпосередньо не пов'язані з цілеспрямованими діями або бездіяльністю будь-яких

суб'єктів. Це об'єктивні загрози, виникнення яких зумовлене природними та іншими факторами, від яких залежить існування та благополуччя окремих людей, суспільства в цілому й усього людства. Вони зазвичай перебувають у динамічному розвитку. У зв'язку з цим можуть виникати небезпечні ситуації, що загрожують життю й здоров'ю людей, благополуччю соціуму.

Прикладами загроз цього типу можуть слугувати такі фактори: тектонічні процеси, що протікають у корі Землі й призводять до землетрусів, цунамі, виверження вулканів тощо; виникнення нових штамів мікроорганізмів (бактерій, вірусів); зміна клімату Землі. Однак поряд із загрозами, що виникають із природних факторів, до цього типу необхідно віднести також деякі загрози соціальної, економічної, геополітичної природи, які виникають у силу дії факторів, хоча й пов'язаних з діяльністю людей, однак таких, що мають об'єктивний, закономірний характер. До таких загроз можна, наприклад, віднести економічні кризи.

Другий тип загроз – це загрози, хоча й пов'язані безпосередньо з цілеспрямованою діяльністю соціальних суб'єктів, однак ця діяльність не має на меті створення загрози. Загроза виникає як побічний результат цієї діяльності, через її недостатню організованість, оснащеність, неврахування об'єктивних факторів, які можуть активізуватися внаслідок цієї діяльності і спричинити загрозу для людей або суспільства в цілому. Такі загрози можуть виникати в процесах виробничої діяльності, у процесі експлуатації транспорту або інших механізмів, розробці та використанні природних ресурсів тощо.

Третій тип загроз становлять загрози, спричинені цілеспрямованими діями певних соціальних суб'єктів. Слід зазначити, що поняття „суб'єкт” у сучасній філософії, соціології, соціальній психології вживається в різних значеннях. Для деяких філософських підходів характерне зближення цього поняття з поняттям „людина”. У цілому ж «суб'єкт» як філософська категорія розкриває певну якість активності людини, її здатність до самовизначення та саморозвитку, спроможність добудувати субстанцію, творити, розвивати та реалізовувати її нові можливос-

ті [17, с. 21]. Поняття „суб'єкт” використовується не лише стосовно індивідуального, а й соціального рівня діяльності. До соціальних суб'єктів відносять соціальні групи, колективи, організації, суспільство в цілому, державу [18, с. 26]. Відповідно до загроз, спричинених цілеспрямованими діями соціальних суб'єктів, можна віднести такі загрози, як тероризм, організована злочинність, міжнародне шпигунство, промислове шпигунство, комп'ютерна злочинність, інші види злочинності, експансіоністська політика іншої держави тощо.

Вважаємо, що для забезпечення екологічної безпеки України необхідно визначити екологічний стан кожного регіону, і в залежності від результатів згрупувати адміністративно-територіальні одиниці (області) України за рівнем екологічної безпеки та переважаючими видами загроз. До останніх слід віднести такі як невирішеність питання щодо знешкодження, переробки, утилізації чи захоронення залишків небезпечних хімічних речовин, сумішей речовин невизначеного складу та надзвичайно токсичних відходів, наприклад мононітрохлорбензолу (ДП „Горлівський хімічний завод”, Донецька область), гексахлорбензолу (ТзОВ „Оріана-Галев”, Івано-Франківська область), залишків ртуті та шламів хлорного виробництва (ВАТ „Радикал”, м. Київ), берилійвмісних відходів (ДНВП „Захід”, м. Київ), а також завезеної у попередні роки з-за кордону суміші речовин „Премікс” (Закарпатська область), виготовленого з гудронів модифікатора (Львівська область), непридатних пестицидів, накопичених в усіх областях, що пов'язано з відсутністю досконаліх, екологічно ефективних технологій знешкодження та відповідного сучасного устаткування для їх переробки. Складною залишається екологічна та соціально-економічна ситуація на підприємствах гірничої хімії в Івано-Франківській та Львівській областях.

Отже, класифікація адміністративно-територіальних одиниць України за рівнем екологічної безпеки та переважаючими видами загроз може виглядати наступним чином:

1. Група найвищого рівня екологічної безпеки, що включає Донецьку і Дніпро-

петровську області. У цій групі техногенні джерела безпеки переважають природні. Характер прояву безпеки визначається індустріальною спрямованістю економіки областей. Більша частина промислових підприємств є об'єктами підвищеної безпеки, загальна кількість яких становить 12,5 % від загальної кількості об'єктів з підвищеною безпекою в Україні. Серед об'єктів з підвищеною безпекою переважають хімічно небезпечні та вибухо- і пожежонебезпечні об'єкти.

2. Група областей зі значним рівнем екологічної безпеки та високою диференціацією загроз. Об'єднує Запорізьку, Київську, Івано-Франківську області та АР Крим. У цілому для групи характерне переважання техногенних загроз над природними. Маючи високий рівень забруднення навколишнього природного середовища, кожна з областей за окремими видами загроз значно перевищує загальноукраїнський рівень.

3. Група областей зі значним рівнем екологічної безпеки та однорідністю загроз. Включає Луганську, Херсонську, Черкаську, Харківську, Львівську області. Показники екологічної безпеки мають найменші відхилення від середніх значень по Україні.

4. Група областей середнього рівня екологічної безпеки. До неї входять Чернігівська, Чернівецька, Хмельницька, Тернопільська, Рівненська, Одеська області. Для групи характерне переважання природних загроз над техногенними. Области можна об'єднати у підгрупи за зональною ознакою та особливостями проявів геологічних небезпек.

5. Група областей з рівнем екологічної безпеки нижчим за середній рівень по країні об'єднує Полтавську, Сумську, Миколаївську, Кіровоградську, Закарпатську, Житомирську, Волинську і Вінницьку області. Характерною особливістю групи є помірне техногенне навантаження на екосистеми. Викиди та скиди по всіх областях є нижчими порівняно із середніми по Україні значеннями [19, с. 40-41].

Висновки

Проведений вище аналіз наукових точок зору щодо визначення поняття та сутності екологічної безпеки надав нам можливість сформулювати власне визначення даного

поняття: «Екологічна безпека громадянина, суспільства та держави – це стан захисту їх природного середовища й життєво важливих інтересів у процесі взаємодії громадян, суспільства, держави і природи від ймовірних загроз: з боку природних об'єктів, природні властивості яких змінені шляхом забруднення, засмічування в результаті антропогенної діяльності (при виникненні аварій, катастроф, при здійсненні тривалої господарської, оборонної й інших видів діяльності); дії природних явищ і стихійних лих; знищення, псування або виснаження природних об'єктів (тобто загрози незабезпеченості суспільства й держави природними ресурсами); навмисного забруднення (з метою екологічних диверсій, екологічної агресії)».

Відносини щодо забезпечення екологічної безпеки виникають при здійсненні господарської або іншої діяльності, а також при надзвичайних ситуаціях природного й техногенного характеру. На відміну від відносин з охорони навколишнього природного середовища та природокористування, які також виникають при здійсненні господарської чи іншої діяльності, вони становлять безпеку для життя й здоров'я людей.

Отже, сьогодні простежується гостра необхідність якнайшвидшого вирішення питання правового регулювання відносин у сфері забезпечення екологічної безпеки і як елемента екологічної функції держави, і як складової національної безпеки України. Вважаємо, що на сучасному етапі державного розвитку необхідно систематизувати накопичений теоретичний та емпіричний матеріал з даної проблеми. Це важливо не лише для теоретичного правознавства, але й для галузевих юридичних наук, особливо для науки адміністративного права, у межах якої досліджується організаційно-правова проблематика функціонування державної системи управління в адміністративно-політичній сфері, що охоплює такі безпосередньо пов'язані із забезпеченням безпеки й правопорядку напрями державної діяльності, як особиста безпека, суспільна безпека, державна безпека тощо. В основу формування державної екологічної політики має бути покладено принцип, згідно з яким екологічна безпека

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються науково-теоретичні підходи до визначення поняття та сутності екологічної безпеки як складової національної безпеки та елементу екологічної функції держави, здійснюється їх критичний аналіз, на підставі якого пропонується власне визначення поняття «екологічна безпека», визначається сутність забезпечення екологічної безпеки як одного із елементів попередження надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру

SUMMARY

This article deals with theoretical and practical approaches to the definition of the concept and nature of environmental security as a component of national security and the ecological functions of the State, is their critical analysis, which offers its own definition of "ecological safety" is the essence of environmental security as an element of the emergency prevention of technogenic and natural character

стає важливим елементом та складовою національної безпеки держави.

Література

1. Пономаренко Г.О. Управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави: адміністративно-правові засади: монографія / Г.О. Пономаренко . – Харків, 2007. – 448 с.
2. Національна безпека України: навч. посіб. / В.А. Ліпкан. - К.: Кондор, 2008. – 552 с.
3. Архипов А.М. Экологическая функция государства: монография / А.М. Архипов. – М., 1996. – 432 с.
4. Андрейцев В.І. Екологічне право та проблеми екологічної безпеки / В.І. Андрейцев // Радянське право. – 1990. – № 4. – 34-38 с.
5. Гавриш С.Б. Основные вопросы ответственности за преступление против природной среды / С.Б. Гавриш: диссертация на соискание научной степени доктора юридических наук за специальностью: 12.00.08. – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право.- Харьков, 1994. – 194 с.
6. Дзейтов С.Г. Государство и экологическая безопасность: Монография / С.Г. Дзейтов. – СПб., 1994. – 223 с.
7. Евтеев С.А. Создается система экологической безопасности / С.А. Евтеев, Ю.А. Стариков // Вестник АН СРСР.–1989.–№ 6. – 93-99 с.
8. Кисельов М.М. Національне буття серед екологічних реалій: навчальний посібник / М.М. Кисельов, Ф.М. Канак. – К. : Вентурі, 2008. – 184 с.
9. Колбасов О.С. Концепция экологической безопасности (юридический аспект) / О.С. Колбасов // Советское государство и право. – 1988. – № 12. – 145-161 с.
10. Заржицький, О.С. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики

України (теоретичні аспекти) [Текст]: моногр. / О.С. Заржицький. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – 200 с.

11. Конституція України від 28.06.1996 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

12. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

13. Юсупов А.А. Юридическая безопасность человека в России. Угрозы и вызовы в сфере юриспруденции (по материалам научно-практической конференции) // Государство и право. – 2002. – № 4. – С.80-89.

14. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд. 18-е, стереот./ Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1986. – 797 с.

15. Толковый словарь русского языка: В 4 т. [Сост. В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.А. Ларин и др.] / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М. : Русские словари, 1994. Т. 1 – 844 с., Т. 2 – 754 с., Т. 3 – 792 с., Т. 4 – 689 с.

16. Возжеников А.В. Парадигма национальной безопасности реформируемой России: монография. [Изд. II, испр. и доп.] / А.В. Возжеников. – М.: ЭДАС ПАК, 2000. – 246 с.

17. Огнев А.С. Теоретические основы психологии субъектогенеза / А.С. Огнев. – М., 1997. – 317 с.

18. Ломов Б.Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений / Б.Ф. Ломов // Психология личности в социалистическом обществе. – М., 1989. – 65-69 с.

19. Нестеренко, Наталія Миколаївна Адміністративно-правові засади реалізації екологічної функції держави [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нестеренко Наталія Миколаївна; Національний університет біоресурсів і природокористування України. – К., 2011. – 217 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ЗАБУДОВИ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ

СЕРГІЄНКО О.В. - здобувач кафедри адміністративного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття посвячена вопросам правового регулирования установления права собственности и права землепользования на земельные участки, которые предполагаются для осуществления строительства. С этой целью осуществлен анализ всех категорий земель, выделенных украинским законодательством. Для каждой категории выделены виды объектов строительства, которые могут быть построены на этих землях. Проанализированы виды документов, которые удостоверяют право собственности на землю и землепользования для нужд строительства. Отдельное внимание уделено институту суперфиции как основному институту землепользования для застройки территорий.

Ключові слова: земельні ділянки, власність на землю, землекористування, сервітут, суперфіцій, оренда землі, містобудування, містобудівна діяльність, будівництво, об'єкти будівництва.

Україна невпинно крокує шляхом розвитку правових інститутів. Останні роки розвиток частини з них зумовлений необхідністю приведення законодавства до стану, що відповідає кращим світовим стандартам. Зокрема необхідність розвитку ринку будівництва вимагає від нашої держави і розвитку права у напрямку встановлення загально визначених форм використання землі, з метою створення безпечного та комфортно середовища проживання людини. Концептуально ситуація змінилася у 2011 році, коли в Україні суттєво змінилися погляди і підходи до правового регулювання в галузі

будівництва, і відповідно з'явилася ціла низка законодавчих новел, що істотно змінили процес взаємовідносин у галузі.

Отже, Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності» визначено, що «замовник – ... особа, яка має намір щодо забудови території (однієї чи декількох земельних ділянок) і подала в установленому законодавством порядку відповідну заяву». Цим же законом визначено, що «об'єктами будівництва є будинки, будівлі, споруди будь-якого призначення, їх комплекси, лінійні об'єкти інженерно-транспортної інфраструктури». Статтею 24 зазначеного закону визначено, що «право на забудову земельної ділянки реалізується її власником або користувачем». Очевидно, що першою умовою реалізації права на забудову земельної ділянки є набути на неї право власності чи користування.

До назначеної теми неодноразово зверталися науковці В.І. Андрейцев, В.К. Гуревський, В.Є. Збирита, Р.І. Марусенко, А.М. Мірошниченко, О.О. Погрібний, І.І. Каракаш, Є.О. Мічурін, Н.І. Тітова, М.В. Шульга та інші. Проте є необхідність у комплексному дослідженні питання правового регулювання набуття права на використання земельних ділянок для провадження діяльності з забудови територій.

Метою даного дослідження є встановлення правових підстав використання права власності та набуття права користування на земельні ділянки, на яких власники чи землекористувачі мають намір здійснити бу-

дівництво, виходячи із норм законодавства України.

Законами, що регулюють зазначену сферу відносин, є Конституція України, Цивільний кодекс України, Земельний кодекс України та Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності». Відповідно до Статті 13 Конституції України земля в межах території України є об'єктом права власності Українського народу. Цей об'єкт власності зобов'язує свого власника і не може бути використаний на шкоду людини і суспільству [1 ст.13]. Отже, будівництво розпочинається із з'ясування суспільних відносин щодо права на землю.

Таким чином предметом даного дослідження є з'ясування взаємозв'язку між особливостями правового регулювання порядку використання земель та особливостями правового регулювання питання забудови території.

Законодавець, створюючи уречівлене земельне право, основоположні гасла і принципи виклав безпосередньо як у чотирнадцятій статті основного закону, так і безпосередньо у першій статті Земельного кодексу України [2 №3-4 ст.27]:

по-перше, земля – це основне багатство, а отже, і питання її використання набувають особливого змісту (не дивно, що законодавець визначає його основним багатством, адже інститут держави без землі (території) взагалі не існує);

по-друге, використання права одних осіб щодо землі не може завдавати шкоди чи порушувати права інших осіб.

Оскільки земля основне багатство, то і питання її використання для будівництва є одним із основоположних у суспільних відносинах.

Відповідно до статей 19 та 20 глави 4 ЗКУ необхідно розуміти, що землі відносяться до відповідних категорій, мають цільове призначення та види використання. Останні визначаються з урахуванням містобудівної документації. Відповідно до Глави 27 ЦКУ [3] забудова земельної ділянки відбувається виключно за її цільовим призначенням. Відповідно до статті першої Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності «містобудівна документація – за-

твержені текстові та графічні матеріали з питань планування, забудови та іншого використання земель».

Відповідно ЗКУ виділено дев'ять категорій земель:

- землі сільськогосподарського призначення;
- землі житлової та громадської забудови;
- землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- землі оздоровчого призначення;
- землі рекреаційного призначення;
- землі історико-культурного призначення;
- землі лісгосподарського призначення;
- землі водного фонду;
- землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Відповідно до статті 21 Глави 4 ЗКУ поняття категорії земель та їх цільового призначення ототожнюються, що, без сумніву, є феноменом українського законодавства. Статтею першою Закону України «Про землеустрій» цільове призначення землі визначається як «використання земельної ділянки за призначенням, визначеним на підставі документації із землеустрою...» [3 ст.282], тобто цільове призначення є процесом використання, а не характеристикою землі, що ще більше стає незрозумілим у порівнянні з нормами Земельного кодексу України.

Безпосередньо для будівництва передбачені землі житлової та громадської забудови (глава 6 ЗКУ) та землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення (глава 13 ЗКУ).

Віднесення земель до будь-якої з категорій не визначає відсутності можливості їх використання саме для будівництва. Так, відповідно до частини другої статті 22 глави 5 ЗКУ визнано існування господарських будівель та інфраструктури оптових ринків на землях сільськогосподарського призначення, що знайшло своє подальше підтвердження у частині третій зазначеної статті, якою на пряму передбачено, що землі сільськогосподарського призначення надаються, зокрема, для ведення особистого селянського господарства, розміщення об'єктів

інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції. У свою чергу, відповідно пункту третього статті 23 визначено лише пріоритет використання земель сільськогосподарського призначення для ведення сільськогосподарської діяльності, і одночасно визначена можливість їх використання під будівництво. А частинами 3 та 4 статті 35 передбачено право на використання земель садівництва для «зведення необхідних будинків, господарських споруд тощо» та віднесено до земель загального користування садівницького товариства «земельні ділянки, зайняті ... дорогами, проїздами, будівлями і спорудами загального користування». І навіть на землях городництва відповідно до частини 3 статті 36 «можуть бути зведені тимчасові споруди», при цьому слід зазначити, що ЗКУ статусу таких будівель не визначає, отже це можуть бути і капітальні споруди. Щодо земель природоохоронного фонду та іншого природного призначення, а також земель оздоровчого призначення, то главами 7 та 8 ЗКУ передбачено їх використання у широкому змісті, включаючи «штучно створені об'єкти», і діяльність людини щодо використання їх «для профілактики захворювань і лікування людей», що, очевидно, без будівництва реалізовано бути не може. Відповідно до статей 51 та 52 на землях рекреаційного призначення передбачені можливості розміщення цілої низки різноманітних об'єктів: будинки відпочинку, пансіонати, об'єкти спорту, бази, клуби, табори, дачні будівлі, дороги, проїзди, будівлі і споруди загального користування. Наявність об'єктів будівництва на землях історико-культурного призначення є очевидною, що і закріплено нормами глави 10 ЗКУ. Щодо земель лісогосподарського призначення, то главою 11 ЗКУ, знову ж таки, передбачено їх широке використання «для потреб лісового господарства», що на практиці реалізується і шляхом будівництва капітальних об'єктів: наприклад, будинків лісника, відповідних господарських будівель, об'єктів інфраструктури. Землі водного фонду теж передбачені під розміщення ряду капітальних об'єктів, зокрема, гідротехнічні та водогосподарські споруди та канали, об'єкти портової інфраструктури

та водного транспорту, берегоукріплювальні та протиерозійні гідротехнічні споруди, переправи тощо, що безпосередньо передбачено статтями 58, 59 та 63 глави 12 ЗКУ.

Власники земельних ділянок мають право спорудження житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, що передбачено статтею 90 Глави 14 ЗКУ, та статтею 375 Глави 27 ЦКУ.

Аналогічним правом наділені і землекористувачі відповідно до статті 95 Глави 15 ЗКУ. Особливостями встановлення такого права є наявність одразу декількох видів такого права: право постійного землекористування (стаття 92), право оренди (стаття 93), право концесіонера (стаття 94).

Відповідно до статті 99 Глави 16 ЗКУ право земельного сервітуту передбачає як безпосередньо розміщення самого об'єкту будівництва на земельній ділянці: прокладання ліній електропередач, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій, водопроводів, так і використання землі для проведення підготовчих та експлуатаційних робіт: встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів. Зазначене повністю кореспондується з абзацом другим пункту 4 статті 34 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності». Окремо необхідно зазначити, що відповідно до статті 402 ЦКУ таке право встановлюється договором, законом, заповітом або рішенням суду. Щодо закону, то дискусія в наукових колах зводиться до теоретичності такого положення [8, с. 267]. Що стосується набуття права на сервітуту за заповітом, то і в цьому випадку є ціла низка практичних питань, які теж потребують вирішення: визначення особи користувача, відомостей щодо обслуговуваного майна тощо [8, с.109]. Окремо слід зазначити про наявність окремої проблематики щодо обмеження у праві користування землями безпосередньо самим власником, адже розміщення об'єкту будівництва вимагає у подальшому встановлення охоронних зон [6, с.83].

Главою 16-1 ЗКУ передбачено встановлення права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) та будівництва (суперфіцій). Фактично обидва права, у свою чер-

гу, надають право на забудову землі, тільки перший щодо певних видів об'єктів, а другий – будь-яких, визначених самим правом. Окрім того, відповідно до статті 413 Глави 34 ЦКУ право суперфіцію виникає на підставі договору або заповіту.

Абзац перший пункту 4 статті 34 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» передбачений спеціальний режим використання земель під будівництво, тобто без наявного документу, що засвідчує право власності чи користування земельною ділянкою.

Документи, якими підтверджується виникнення, перехід та припинення речових прав на земельну ділянку під будівництво, є [9]:

- закон, яким встановлено сервітут на земельну ділянку;
- державний акт на право приватної власності на землю, державний акт на право власності на землю, державний акт на право власності на земельну ділянку;
- державний акт на право постійного землекористування;
- рішення суду, предметом якого було право власності чи землекористування, яке набрало законної сили;
- договір оренди, концесії, емфітевзису чи суперфіцію;
- заповіт, яким встановлено сервітут на земельну ділянку. Незважаючи на статтю 413 Глави 34 ЦКУ Порядком не визначено заповіт як документ, яким встановлюється право суперфіцію

Отже, у Земельному кодексі України використання земель під забудову визначено у двох основних формах: безпосередньо передбачені для використання під забудову та такі, що передбачені під забудову з урахуванням особливостей таких земель. Таким чином, проведення будівництва можливе на землях усіх категорій.

Загальною особливістю зазначених правовідносин без сумніву є те, що право власності та землекористування виникає лише з моменту його державної реєстрації у реєстрі прав на нерухоме майно [7].

Окремо необхідно зазначити, що право земельного сервітуту не завжди може бути оформлено договором сервітуту. Зокрема,

встановлений сервітут законом, заповітом чи рішенням суду, які реєстраційною службою можуть бути зареєстровані у реєстрі прав на нерухоме майно. Що стосується набуття сервітуту Законом, то дане питання вимагає подальшого законодавчого врегулювання, оскільки уявити такий Закон на сьогодні не є можливим.

Незрозумілим залишається питання відсутності широкого використання суперфіцію як основоположного права використання чужої землі для будівництва [6] , яке ще не знайшло свого масового застосування, і перш за все потребує доопрацювання як на законодавчому рівні, так і на рівні узгодженості в підзаконних актах.

Безумовною перевагою договорів суперфіцію є право переходу користування земельною ділянкою разом із правом власності чи користування об'єктом будівництва, розташованому на ній, що не вимагає у подальшому переоформлення такого права окремо.

Право оренди земельної ділянки для будівництва є найбільш розповсюдженим, проте абсолютно очевидно, що фактично воно є специфічним правом, яке в силу своєї строковості [3 , с.257] може використовуватися для забудови земельних ділянок при делегуванні права на забудову земельної ділянки іншій особі, яка в майбутньому може не набувати права власності на збудований об'єкт. Таке твердження є справедливим з тієї точки зору, що вимогою статті 792 ЦКУ особливістю договору найму (оренди) земельної ділянки є строковість та можливість передачі в найм і будівель та споруд, розташованих на цій ділянці.

Неприпустимим, з точки зору побудови кодифікованого законодавства, є наявність відмінних норм права у кодексі та інших галузевих законах. Очевидно, що для забезпечення єдності норм права необхідно усі земельні питання регулювати включно у Земельному кодексі України, вилучивши ці норми з інших законів. Зважаючи на особливості положень Закону України «Про реєстрацію речових прав на нерухоме майно і їх обтяжень», положення Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» повинні бути доповнені необхідністю син-

хронізації інформації даних єдиного реєстру речових прав на нерухоме майно та єдиного реєстру отриманих повідомлень про початок виконання підготовчих/будівельних робіт, зареєстрованих декларацій про початок виконання підготовчих і будівельних робіт, виданих дозволів на виконання будівельних робіт, зареєстрованих декларацій про готовність об'єкта до експлуатації та виданих сертифікатів, повернутих декларацій та відмов у видачі таких дозволів та сертифікатів.

Набуття права на землю громадянами та юридичними особами відбувається на підставі положень Глави 19 ЗКУ, що відбувається шляхом розробки проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки. З точки зору будівництва розроблення цього проекту передбачає, що об'єкт повинен відповідати вимогам закону щодо свого місця розташування, а також генеральному плану населеного пункту та іншій містобудівній документації (ст.118). Звернемо увагу на визначення ряду термінів, на які посилається ЗКУ. Такі визначення закріплені у статтях 1 та 2 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», отже, «генеральний план населеного пункту – містобудівна документація, що визначає принципів вирішення розвитку, планування, забудови та іншого використання території населеного пункту». До іншої містобудівної документації можна віднести «детальний план території – містобудівна документація, що визначає планувальну організацію та розвиток території» та «план зонування території (зонінг) – містобудівна документація, що визначає умови та обмеження використання територій для містобудівних потреб у межах визначених зон». Отже, використання земельної ділянки під будівництво вимагає додатково врахування органами земельного господарства спеціальних вимог органів містобудування: генерального плану населеного пункту, детального плану територій та зонінгу. Особливо необхідно зазначити, що без наявності містобудівної документації, замовником якої є орган місцевої державної виконавчої влади (обласні, Київська і Севастопольська міські та районні державні адміністрації) та органи місцевого

самоврядування (сільські, селищні та міські ради, та їх виконавчі органи), здійснити розроблення проекту землеустрою неможливо. Окрім того, з 01 січня 2015 року без наявного зонінгу отримати містобудівні умови і обмеження забудови земельної ділянки теж неможливо. Виходячи з принципу диспозитивності цивільного права, у земельному та містобудівному праві накладені істотні обмеження на власника землі та землекористувача щодо порядку набуття права власності на землю чи землекористування та його подальшої реалізації у вигляді набуття права на її забудову.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Згідно з чинним земельним законодавством забудові підлягають усі категорії земель. Визначальним у цьому питанні є поняття цільового призначення, яке може докорінно змінити порядок використання кожної окремої ділянки землі, незважаючи на її категорію в цілому.

2. Існує два режими набуття права на використання земель: поза межами населених пунктів (рішення приймається суб'єктами державної виконавчої влади) та в межах населених пунктів (рішення приймається органом місцевого самоврядування, для прийняття якого визначальною є наявна містобудівна документація).

3. Право власності на землю надає значні права власнику щодо свободі у прийнятті рішення про використання землі під будівництво, проте і це право в українському законодавстві не є всеосяжним. Проект землеустрою визначає межі волі власника, а не його власну волю. Таким чином, права власника землі в Україні значно обмежені.

4. Українське законодавство все ще перебуває на стадії усвідомлення та розвитку певних земельних інститутів. Так, інститут оренди землі ототожнюється інституту суперфіцію, і, у свою чергу, інститут сервітуту в частині будівництва лінійних об'єктів замінює собою інститут суперфіцію. Очевидно, що з метою уніфікації законодавства та дотримання основоположних принципів романо-германської школи права доцільним було б обмежити використання інституту

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу правового регулювання питання встановлення права власності та права землекористування на земельні ділянки, на яких здійснюватиметься будівництво. З цією метою проаналізовано усі категорії земель, виділені українським законодавством. Для кожної з категорій виділено види об'єктів будівництва, які можуть бути збудовані на цих землях. Проаналізовані види документів, які посвідчують право власності на землю та землекористування для потреб будівництва. Особливу увагу приділено інституту суперфіцію як основному інституту землекористування для забудови територій.

SUMMARY

The paper analyzes the legal regulation of the issue of the right of ownership and land use rights to land on which construction will be carried out. To this end, analyzed all categories of land allocated Ukrainian legislation. For each of the categories identified types of construction that can be built on these lands. Analyzed types of documents certifying land ownership and land use for construction purposes. Special attention is paid to the Institute superficies as basic institutions for land development areas.

сервітуту земель виключно з метою реалізації права пройти і прийняти принципове рішення про існування інституту оренди землі для цілей забудови територій виключно для мети, коли право замовника будівельних робіт делегується іншій особі.

5. Доцільним також видається і необхідність урегулювати норми земельних відносин виключно у спеціалізованому законі Земельному кодексі України, і не допускати регулювання земельних питань іншими законами, усунуло б двозначності у формуванні практики правозастосування особливо у такому соціально напруженому середовищі як забудова територій.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 (Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2222-IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, № 2, ст.44 № 2952-VI від 01.02.2011, ВВР, 2011, № 10, ст.68 № 586-VII від 19.09.2013, ВВР, 2014, № 11, ст.142 № 742-VII від 21.02.2014, ВВР, 2014, № 11, ст.143).
2. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, №3-4, ст.27.
3. Закон України «Про землеустрій» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№36, ст.282.

4. Мірошниченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України, 5-те видання, змінене і доповне. – К.: Алерта, 2013. – 544 с.

5. Харитонова Т.Є. До питання встановлення земельного сервітуту за законодавством України. / Т.Є. Харитонова // Науковий вісник Херсонського державного Університету. – 2013. – Випуск 6. Том 1. – С.107-110.

6. Марусенко Р.І. Допустимість і доцільність установлення земельних сервітутів як передумови ефективного використання та охорони земельних ресурсів. / Р.І. Марусенко. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – №65-66/2005. – С.81-83.

7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно і їх обтяжень» від 17.10.2013 №868.

8. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, №51, ст.553.

9. Крамаренко О.В. Поняття та види прав на землі для будівництва багатоквартирних житлових будинків у містах. / О.В.Крамаренко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 256.

10. Там само. – С.257.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

СОЛОД Ілля Володимирович - аспірант кафедри господарського права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття посвячена дослідженню форм захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, їх особливостей та проблем.

Ключові слова: захист, суб'єкти господарювання, порушення прав.

Як у законодавстві України так і у сьогоденній практиці його застосування існує досить значний обсяг засобів та способів, за допомогою яких можлива реалізація права на захист прав та законних інтересів суб'єкта господарювання. Так, до основних з них прийнято відносити визнання права, поновлення становища, визнання недійсними чи скасування актів органів державної влади, відшкодування збитків тощо. Крім того, існує безліч інших способів, що передбачені законом та є проявом певної "творчості" фахівців у галузі права, які діють в інтересах тієї чи іншої особи – суб'єкта господарювання та залежать від конкретних обставин справи.

Вибір конкретних способів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання є похідним від дозволяючих норм закону, на кшталт передбачених частиною 2 статті 20 ГК України та нормативно-правових актів, що визначають правовий статус органів, до компетенції яких віднесено реалізацію впливу на порушника під час здійснення такого захисту.

Визначати ж детальний та чіткий перелік засобів та способів захисту суб'єкта господарювання на законодавчому рівні є недоцільним. Адже жодна норма законодав-

ства не може обмежувати суб'єкта захисту прав та законних інтересів у виборі форми захисту, а встановлені нею обмеження критично сприймаються як з боку суспільства, так і з боку міжнародних інституцій.

Таким чином, у першу чергу, важливим є саме розуміння, чим є відповідні форми захисту, а також їх особливості при застосуванні суб'єктами господарювання.

Дослідженнями питання форм захисту прав та інтересів особи займалася досить значна кількість вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких Антонюк О. І., Брагинский М. И., Васильева В.А., Вінник О.М. Воложанин В.П., Єлісейкін П.Ф., Кібенко О.Р., Кіщак Ю., Курильов С.В., Луць В.В., Паліок В., Притика Д. М., Спасибо-Фатєєва І.В., Шакарян М.С., Щербина В.С. та ін.

Разом із тим, єдиного погляду на систему форм захисту прав та інтересів особи в сучасній науці не існує. Особливого значення це набуло за умови необхідності вибору перспектив застосування певної форми захисту для господарюючих суб'єктів.

Метою цієї статті є дослідження форм захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, їх особливостей та проблем.

Завданням цієї статті є удосконалення систематизації форм захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Комплекс внутрішньо погоджених організаційних заходів щодо захисту прав і охоронюваних законом інтересів прийнято розуміти формою захисту. Форму захисту суб'єктивних прав розуміють як встанов-

лений законом порядок захисту права, що здійснюється тим чи іншим юрисдикційним органом притаманними йому методами, які залежать від його правової природи [1, с. 316 – 317].

В аспекті ж наявності випадків підміни в юридичній літературі поняття порядку захисту і поняття форми захисту вважаємо що форма захисту вказує на суб'єкт, який здійснює право на захист, тому її необхідно відмежувати від порядку здійснення захисту, що розкриває, яким чином, способом, методом право на захист реалізується в рамках тієї чи іншої форми захисту. Форма захисту відображається через визначений порядок захисту прав та інтересів, що реалізовується тим чи іншим заінтересованим суб'єктом.

При цьому значення має співвідношення форм захисту та конкретних способів і засобів захисту, за допомогою яких реалізовується захист прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Форма захисту є більш широким поняттям, яке включає в себе такі шляхи реалізації, як певні прийоми, способи, засоби, порядки, методи тощо, в якості складових елементів, розмежованих за характером і сферою реалізації, втілення в життя.

Іншими словами, під формою захисту можна розуміти діяльність особи, спрямовану на захист прав та інтересів, у межах, що не заборонені законом, а також із використанням наданих такій особі можливостей для встановлення преюдиції, застосування норм права, обрання порядку, засобу та способу захисту та їх реалізації тощо.

За радянських часів поширеною була думка про розмежування форм захисту за наявністю спору між учасниками правовідносин. Так, Воложанін В.П. вказував на безспірний і спірний порядок (форму) примусового здійснення суб'єктивних цивільних прав та інтересів. При чому під безспірними формами захисту прав та інтересів вважалося самостійне здійснення права уповноваженою особою та безспірне примусове здійснення прав та інтересів в адміністративному порядку. У свою чергу, під спірним порядком вказаний науковець вважав судову, громадську та адміністративну форму розгляду й вирішення цивільних справ

[2, с. 7 – 8]. До відповідної думки схилилися й інші науковці, вказуючи на необхідність розмежування форм захисту саме через наявність ознак спору [3].

Відповідне твердження вважаємо неприйнятним, воно не враховує, що конфлікт інтересів не завжди передбачає наявність заявленого спору, а відповідно, спірного порядку вирішення такого конфлікту. Сторони ж схильні вирішувати відповідні конфлікти без звернення до суду, адже саме позасудові шляхи захисту сприяють більш універсальному урегулюванню суперечливих питань, які не можна вважати спором.

Іншу мову можна вести при удосконаленні вказаного твердження до умов сучасності. Так, аналізуючи практику застосування законодавства України, можна прийти до висновку, що способи та засоби захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання здебільшого мають спільні ознаки. За таких умов їх можна звести до двох основних форм захисту прав та інтересів, які застосовуються на практиці: судові (реалізуються в судовому порядку, через визначений державою процесуальний закон) та позасудові (реалізуються через процедури, передбачені або не заборонені законодавством як самостійно, так і через третіх осіб).

Частіше зустрічається твердження про необхідність розмежування форм захисту за суб'єктним складом та характером зв'язку особи, що уповноважена вирішувати спір та учасниками спірних правовідносин. Відповідно виділяють вирішення спору за допомогою: юрисдикційного акту однієї зі сторін правовідносин; акту органу, що не є учасником спірних правовідносин, але пов'язаного з одним або обома учасниками спірного правовідношення; діями органу, що не є учасником спірних правовідносин і не пов'язаний з ними правовими або організаційними відносинами, крім процесуальних [4, с. 162].

Однак відповідний розподіл зводиться до юрисдикційних та неюрисдикційних форм, що є традиційним.

При цьому юрисдикційна форма захисту передбачає можливість захисту у судовому (шляхом звернення до суду) чи адміністративному порядку (звернення до уповнова-

жених державних органів, посадових осіб). До неюрисдикційної форми захисту включають, зокрема, самозахист, який передбачає можливість застосування особою різних способів, засобів, заходів захисту, зокрема заходів оперативного впливу [5, с. 305].

Поміж тим, вважаємо за можливе розмежування форм захисту на процесуальні та позапроцесуальні форми, що відрізняються між собою мірою застосування певного завчасно визначеного процесу, правил взаємодії, поведінки тощо, як сукупності діяльності суб'єктів правовідносин. Адже саме через рівень регламентованості того чи іншого процесу учасники правовідносин мають можливість розробляти механізми захисту своїх прав та інтересів, а також втілювати їх у життя.

На думку ж Свердлик Г.А., слід виділяти більш розгалужену систему форм захисту за суб'єктним складом, що передбачає судову, адміністративну і самостійну форми захисту, а за деяких умов ще й захист прав, який здійснюється органами та (або) особами, які не є суб'єктами цієї форми захисту [6, с. 20].

Подібні твердження зустрічаються і в працях інших авторів, за тим лише уточненням, що адміністративна форма захисту являє собою позасудову форму захисту [5, с. 305].

Така класифікація форм захисту прав та інтересів є неприйнятною, оскільки вона не передбачає можливість існування не пов'язаних із вказаними формами способів захисту, які реалізуються в інших, у тому числі, новітніх альтернативних порядках захисту. Самостійна форма захисту є нічим іншим, як самозахистом, який не можна ставити на один рівень із позасудовим захистом, адже він є його частиною. Здійснюваний же захист органами чи особами, які не є суб'єктами цієї форми захисту є суто звуженням альтернативного вирішення спору.

У той же час, з огляду на те, що адміністративний захист може бути застосований не завжди, а лише щодо правовідносин, які пов'язані із виконанням своїх функцій державою чи делегованих нею повноважень, і має законодавчо визначений чіткий порядок реалізації, можна стверджувати про його залежність від інших позасудових форм, за аналогією з альтернативним захистом прав

та інтересів суб'єктів господарювання.

Разом із тим позасудова форма захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання являє собою взаємопов'язаний механізм захисту в позасудовому порядку як такому. Відповідний механізм є взаємодією засобів, відповідних норм права, фактичної діяльності суб'єктів, які у своїй сукупності спрямовані на захист прав суб'єкта господарювання, гарантують їх дотримання іншими учасниками відносин та сприяють притягненню до відповідальності порушників таких прав та законних інтересів.

Зустрічаються твердження і щодо наявності інших двох форм захисту – судова та несудова. Причому несудова форма активно використовується лише шляхом захисту своїх прав та інтересів через звернення до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування [7, с. 59]. Таку позицію вважаємо прийнятною за умови розширеного об'єктивного розуміння несудової форми захисту, що реалізується не лише через звернення до несудових органів, а й через інші позасудові порядки, що не є юрисдикційними, на кшталт самозахисту, досудового порядку.

У свою чергу, не потрібно ототожнювати позасудовий захист із позасудовими формами захисту, адже перший є більш широким поняттям, що покликане поєднати всі аспекти захисту без звернення до судових органів.

Причому реалізація судової форми захисту є похідною від юрисдикційної, яка так чи інакше зводиться до необхідності закріплення рішення юрисдикційного органу в судовому порядку. Більше того, юрисдикційний орган приймає до свого провадження виключно ті категорії спорів, які віднесені до його відання на рівні законодавства, а отже, не забезпечує абсолютний захист прав та інтересів суб'єктів господарювання.

За твердженням же Петренко О. Б., форма захисту і являє собою визначений порядок захисту прав та інтересів, що здійснюється тим чи іншим юрисдикційним органом [8, с. 90].

Неюрисдикційні ж форми захисту включають у себе як самозахист, так і досудовий (претензійний) захист, а також будь-які інші

способи, засоби, міри та заходи, що спрямовані на забезпечення непорушності права та законного інтересу особи без доведення конфліктної ситуації до суду чи іншого аналогічного за своєю компетенцією органу держави. Такі способи є більш еластичними та здатними не допустити погіршення становища заінтересованої особи, а отже, вважаються нами найбільш універсальними для забезпечення належного захисту прав та інтересів особи.

Однак неюрисдикційні форми захисту не передбачають можливості захисту через інші позасудові процедури, які відповідають ознакам юрисдикційності, на кшталт, адміністративно-господарського порядку захисту, що у сукупності із тим же самозахистом чи досудовим захистом формують позасудову форму захисту.

Окреме місце в системі позасудового захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання посідають саме самозахист, адміністративно-господарський захист та альтернативний захист, що реалізуються як комплексна міра по вжиттю заходів негативного характеру по відношенню до порушника прав та інтересів. Причому всі вони є позасудовими формами захисту, однак, мають свої яскраво виражені особливості, недоліки та переваги, відображаючи при цьому як певну доюрисдикційність, так і наявність ознак юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту.

Якщо адміністративно-господарський захист має доволі регламентовану процедуру реалізації та необхідність звернення до третіх осіб, то самозахист та альтернативний захист має відповідну процедуру реалізації та суб'єктний склад, створений самим суспільством у рамках сучасних правовідносин. У той же час, вони є більш вільними від волі законодавця в порівнянні з судовою формою захисту та досудовим захистом. Наприклад, жоден чинний нормативно-правовий акт не може зобов'язати особу обов'язково реалізувати адміністративний захист чи альтернативний захист, у той час, коли обов'язковість самозахисту та досудового захисту нерідко прямо передбачаються законом. Це дозволяє знаходити інноваційні шляхи до подолання саме конфлікту, а не

спору, як форми його прояву, що має досить позитивні наслідки. Більше того, такий стан речей дозволяє вести мову про необхідність виділення вказаних позасудових форм захисту до категорії доюрисдикційних, про що будемо вести мову нижче.

Конкретні шляхи захисту прав та законних інтересів залежать від багатьох чинників, на кшталт, загальних та спеціальних законів, що регламентують конкретне правовідношення, специфіки порушеного інтересу, характеру порушення, обставин, за яких сталося таке порушення, тощо.

Саме ж по собі обрання шляху захисту не означає здійснення самого захисту як такого. Адже необхідним є саме досягнення поставленої цілі, яка б відповідала законним інтересам зацікавленої особи. На практиці вже на стадії досягнення поставлених цілей і відбувається прояв більшості проблем із реалізацією свого права. Зокрема, звернення до третьої особи із заявою щодо захисту свого суб'єктивного права та законного інтересу може призвести як до позитивних наслідків, які не відповідають (не в повній мірі відповідають) поставленій цілі, так і до наслідків негативного характеру, що передбачають ще більше погіршення становища особи, носія порушеного права та інтересу.

При застосуванні методів та засобів захисту прав суб'єктів господарювання мають враховуватись певні особливості відносин, у яких право на захист реалізовується.

Одне лише право на захист може розглядатися як можливість зацікавленої особи вживати певних заходів, звертатися до компетентного органу з вимогою про захист свого порушеного чи оспорюваного права, підтримувати свої вимоги всіма передбаченими у законі засобами, вимагати прийняття об'єктивно істинного рішення, вимагати забезпечення реалізації прийнятих у встановленому законом порядку рішень.

Поряд з тим правовий захист може розглядатися як системна сукупність юридичних норм, що спрямовані на попередження й ліквідацію правопорушень, узгодження спільних дій, унеможливлення негативних наслідків для всіх учасників тощо. Саме правовий захист забезпечує реалізацію захисних функцій щодо існування і здійснення

відповідних прав.

Право на захист передбачає самостійність щодо реалізації дій, направлених на недоторканість власних прав, припинення їх порушення і ліквідацію наслідків відповідних порушень. Тобто захист прав і законних інтересів є нічим іншим як регламентована законом можливість особи самостійно реалізовувати заходи, що спрямовані на забезпечення прав і законних інтересів саме такої заінтересованої особи.

У свою чергу, реалізація права на захист через звернення до третьої особи, на кшталт, органу держави чи місцевого самоврядування, за примусовим захистом порушеного права залежить від обов'язку такої особи щодо належного розгляду відповідного звернення. Водночас, наявність права на захист за такою процедурою не гарантує обов'язкового задоволення інтересу заявника, адже залежить, передусім, від суб'єктивної волі посадової особи, матеріального та процесуального права, обставин справи та інших впливаючих факторів. Тобто право на захист є суто підставою для обрання того чи іншого шляху захисту свого суб'єктивного права та законного інтересу, а його змістом – конкретна матеріально-правова вимога. Відповідна вимога має супроводжуватись визначенням матеріального права, порушення якого є підставою порушення права та розгляду питання щодо захисту права.

Узгоджувальний же порядок захисту й власні дії особи розраховані на випадки як потенційного, так і реального порушення прав, виникнення розбіжностей між зацікавленими особами і тому подібні ситуації. Такі дії спрямовані на вирішення конфлікту у позасудовому порядку, як альтернативному судовому, який переповнений рядом недоліків, негативних наслідків, потребою матеріальних витрат тощо. У той же час, реалізація правових норм за такої форми захисту відбувається у вигляді дотримання відповідної норми, використання передбачених у ній прав і виконання обов'язків, але не їх застосування.

Як зазначав Елісейкін П.Ф., подібні обставини дозволяють розглядати єдність форми захисту під загальною назвою до-

юрисдикційне врегулювання спорів, яке відіграє значну роль у формуванні і розвитку відносин, основ диспозитивності і “автономії” у здійсненні належних прав, майнової відповідальності [9, с. 58 – 59].

У свою чергу, саме така доюрисдикційність формує позасудову форму захисту, що передбачає суміщення різноманітних позасудових процедур захисту у своїй сукупності.

З огляду ж на те, що судова форма захисту є досить недосконалою, актуальним є питання забезпечення рівності судової та позасудової форм захисту за рівнем компетенції, взаємодоповнення і взаємовиключення.

За вказаних обставин виникає закономірне питання відносно того, якою має бути поведінка особи, право та законний інтерес якої ще не порушене, але існує ймовірна загроза такого порушення у перспективному майбутньому. Адже зазначені норми ГК України та ЦК України передбачають реалізацію прав на захист здебільшого за умов порушення, невизнання або оспорювання права у минулому, тобто за фактом здійснення певних протиправних дій. У свою чергу, передбачається юридична можливість остаточного вирішення конфлікту лише через суд, що впливає, насамперед, з норм статті 55 Конституції України.

На думку ж Ромовської З., правовий захист, окрім самозахисту, неможливий поза діяльністю суду чи іншого уповноваженого органу. Поновлення порушеного права самим порушником є добровільною компенсацією збитків та не може вважатися захистом [10, с.480].

Разом з тим жодна держава світу не має можливості обмежити зацікавлену особу у праві на позасудовий захист своїх прав та інтересів, а тим паче, коли йде мова про порушення прав чи інтересів суб'єкта господарювання. Тим самим забезпечення захисту лише через суд призводить до невирішеності та неврегульованості конфлікту, а отже, і до постійного наміру учасників правовідносин винайдення інших шляхів захисту своїх прав та інтересів.

Таким чином, можемо стверджувати про об'єктивну можливість існування поряд із іншими розмежуваннями форм за-

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню форм захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, їх особливостей та проблем.

SUMMARY

The article investigates the forms of protection of the rights and interests of business entities, their characteristics and problems.

хисту, такого, що передбачає судову та позасудову форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, що мають окремі особливості, однак завжди передбачають сукупності відповідних дій заінтересованої особи, що обумовлені юрисдикційними, неюрисдикційними чи доюрисдикційними чинниками.

Висновки

Форма захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання завжди являє передбачений чи не заборонений законодавством порядок захисту прав та інтересів відповідної особи, що здійснюється через певні процедури, які мають спільні між собою ознаки та характеристики, взаємопов'язані методи, способи та засоби, які залежать від природи такого захисту.

Розмежування форм захисту можливе як за суб'єктним складом, що є найрозповсюдженішим та традиційним, так і за сукупністю заходів захисту, що полягають у застосуванні судових чи позасудових процедур. Причому виправданим є розмежування на судову форму захисту, що втілюється через передбачену законодавством процесуальну процедуру у поєднанні з реалізацією матеріального права із загальною ціллю – вирішення спору чи конфлікту в судовому порядку, та позасудову форму захисту, яка передбачає вирішення спору та конфлікту без необхідності звернення до суду та втілюється в межах юрисдикційних, неюрисдикційних та доюрисдикційних процедур у своїй сукупності.

Література

1. Антонюк О.І. Деякі аспекти визначення місця самозахисту цивільних прав у системі правового захисту / О.І. Антонюк // Донец. ін-т внутр. справ України. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2002. – № 3. – С. 314 – 321.
2. Воложанин В.П. Понятие юрисдик-

ции по гражданским делам / В.П. Воложанин // Проблемы защиты субъективных прав в советском гражданском судопроизводстве. – Ярославль. – 1979. – С. 108 – 112.

3. Шакарян М.С. Соотношение судебной формы с иными формами защиты субъективных прав граждан / М.С. Шакарян // Актуальные проблемы защиты субъективных прав граждан и организаций. Сб. науч. трудов. – 1985. – С. 7 – 16.

4. Курылев С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск. / С.В. Курылев // Труды Иркутского гос. университета. Серия юридическая. – 1957. – Вып. 3. – С. 144 – 217.

5. Корпоративне право України: підручник / В.В. Луць, В.А. Васильєва, О.Р. Кібенко, І.В. Спасибо-Фатєєва [та ін.] ; за заг. ред. В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 384 с.

6. Свердлык Г.А. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация /- Г.А. Свердлык, Э.Л. Страунинг // Хозяйство и право. – 1999. – № 2. – С. 16 – 27.

7. Кіщак Ю. Форми захисту прав і свобод особистості в процесі земельної реформи / Ю. Кіщак., В. Паліюк // Підприємництво, госп-во і право. – 2001. – № 9. – С. 59 – 60.

8. Петренко О.Б. Класифікація цивільно-правових способів захисту прав на об'єкти промислової власності / О.Б. Петренко // Вісн. Хмельниц. ін-ту регіон. упр. та права. – 2004. – № 3 (11). – С. 87 – 97.

9. Елисейкин П.Ф. Природа доюрисдикционного урегулирования разногласий / П.Ф. Елисейкин // Вопросы развития и защиты прав граждан. Сб. статей. – 1975. – С. 51 – 60.

10. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс: підручник / З. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ ЕНЕРГЕТИКОЮ В РАМКАХ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

КАРМАН Ярослава Олександрівна - студентка 4 курсу відділення міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 341

Стаття посвячена вопросу отношений Украины и Европейского Союза относительно правового регулирования торговли энергетикой в рамках Соглашения об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом в 2014 году. Автором рассматриваются исторические аспекты правовых вопросов установления отношений между Украиной и Европейским Союзом в сфере торговли энергетикой и исследуются современные перспективы, предусмотренные Соглашением об ассоциации по вопросам ценообразования, формирования единого энергетического рынка, безопасности атомной энергетики, транзита и поставок газа и нефти, либерализации торговли энергетическими товарами в рамках углубленной и всеобъемлющей зоны свободной торговли.

Ключові слова: відносини України та Європейського Союзу, торгівля енергетикою, правове врегулювання.

Співробітництво Європейського Союзу та України почалося з моменту набуття останньою незалежності. Питання енергетики завжди гостро поставало як на території нашої держави, так і на європейському просторі. Укладання ряду документів інститутами Європейського Союзу показує систематичність та високий рівень правового регулювання питань торгівлі енергетикою та створення єдиного енергетичного ринку. Базуючись на вже наявних спільних міжнародних договорах між Україною та Європейським Союзом, а також підписаною в 2014 році Угодою про асоціацію, сторони рухатимуться до повної лібералізації торгівлі енергетикою.

Великої уваги для України заслуговує практика ЄС у питанні правового регулювання торгівлі енергетикою. Фрагментарно ЄС починає займатися регулюванням енергетичного сектора вже з 1960-х рр.. [1] У ряді перших правових актів ЄС можна виділити наступні: «Про запаси нафти» 1968 Директива № 68/414, «Про поставки нафти» 1973 Директива № 73/238. Інститути ЄС активніше починають займатися правовим регулюванням енергосектора економіки після нафтової кризи, що виникла в 1973 році. У 1974 р. були розроблені перші резолюції Ради ЄС, визначили його нову стратегію в області комунітарної енергетичної політики, а також цілі комунітарної енергетичної політики до 1985 р. За ними пішли так звані енергетичні стратегії, програми, Білі та Зелені книги ЄС. І, нарешті, в 1990-х рр.. вийшли перші юридично значимі Регламенти і Директиви, що регулюють сектор енергетики [1].

У Договорі про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) є норми, що прямо регулюють сектор енергетики (наприклад, розділ XXI «Енергія»). Також є ряд норм, що побічно стосуються енергетики (наприклад, статті, які встановлюють правила функціонування внутрішнього і зовнішнього ринку; статті, присвячені довіллю, захисту споживачів, ряд спеціальних положень, що стосуються функціонування енергосектора, розкритий у Розділі XVI «Транс'європейські мережі» ДФЄС [2].

Крім ДФЄС, до числа джерел у сфері енергетичного права ЄС можна віднести і Договір про Європейський Союз (ДЕС) [3], Договір до Енергетичної Хартії (ДЕХ), Директиву Європарламенту та Ради стосовно спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії 1990 року (Директива по електроенергії), Директиву Європарламенту та Ради стосовно спільних правил для внутрішнього ринку природного газу (Директива щодо газу) 1991 року і ряд інших актів.

Європейська Енергетична Хартія (ЄЕХ), Стратегії, Програми, Плани і Декларації ЄС та Договір про заснування Енергетичного Співтовариства є орієнтирами, дотримуватися яких зобов'язують положення цілого ряду норм (наприклад, статей 170 і 171) установчого ДФЄС. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства (Договір про Енергетичне Співтовариство) вступив у дію в 2006 році. Він поєднує країни ЄС та Балканського півострова, Україну і Молдову для сприяння енергетичній безпеці, стабільності, розвитку та солідарності шляхом інтеграції енергетичного ринку, взаємних зв'язків, гармонізації правил, норм та політичного курсу з прийнятими в ЄС, а також координації енергетичної політики [4].

Україна офіційно стала членом Договору про Енергетичне Співтовариство у вересні 2010 року, з підписанням протоколу, який визначив графік впровадження *acquis communautaire*.

Директиви ЄС по електроенергії і газу носять порівняно найбільш концептуальний характер. Директива по електроенергії 1990р. та Директива по газу 1991 р. (Директиви по електроенергії і газу) містять загальні правила транспортування, розподілу та зберігання зазначених енергоресурсів, доступу до мереж і настановам зберігання, правила експлуатації систем. Їх дія поширюється не тільки на держави-членів Євросоюзу, але і на країни, що не входять до складу ЄС: чотири держави в рамках Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), а також одинадцять держав у рамках Договору про енергетичне співтовариство (ДЕС). Також ЄС прагне до розширення складу суб'єктів економічної діяльності в енергетичному сек-

торі, як за рахунок залучення до неї третіх держав, так і в якості прямих адресатів правових приписів ЄС – юридичних і фізичних (приватних) осіб[5].

У Директивах по електроенергії і газу затверджується принцип лібералізму, тобто свободи економічної діяльності на всьому ринку ЄС і істотне зниження державного регулювання та власності на активи в секторі енергетики. Обидва документи містять заборону на всі види протекціонізму і дискримінації. Найважливішим аспектом Директив є правила конкуренції, обов'язкові для всіх держав-членів ЄС. Вони також наділені наскрізною дією і включаються інститутами ЄС в усі видавані ними акти. Створення конкурентного енергетичного ринку бачиться можливим завдяки відкритому доступу приватних інвесторів до енергомереж. З тексту Директив по електроенергії та газу слідує суто економічні цілі та завдання: створення єдиного ринку електроенергії (природного газу), недискримінація, конкуренція, доступ до мереж і настановам зберігання, ефективні тарифи і захист прав кінцевих споживачів[6].

Договір до Європейської Енергетичної Хартії 1994 (ДЕХ) є концептуальним документом, що визначає економічну і юридичну стратегію ЄС на довгу перспективу, як усередині, так і зовні. ДЕХ виходить з Генеральної угоди з тарифів і торгівлю 1947 р. (ГАТТ). Звідси і норми, допускають виключення для держав, тимчасово в ньому не беруть участь. ДЕХ є документом, що вимагає від договірних сторін масштабної перебудови внутрішньо-економічних правовідносин по ліберальному зразку. До ДЕХ також включені такі цілі, як: охорона навколишнього середовища, нерозповсюдження ядерної зброї, зміни клімату, транскордонного забруднення повітря, енергозбереження, енергоефективності, виробництва поновлюваних джерел енергії і т.п. Принципово важливим питанням для сектора енергетики, що знайшли відображення в тексті ДЕХ, є суверенітет. Договір, слідує принципам міжнародного права, проголошує державний суверенітет над енергетичними ресурсами. Проте вже з норм статті 18 (Суверенітет над енергетичними ресурсами) впливає, що сувере-

нітет над енергоресурсами в контексті ДЕХ поширюється тільки на розвідку і розробку енергоресурсів. За рамки національного контролю введена інфраструктура транспортування і розподілу газу[7].

Комісія та держави – члени ЄС активно використовують і таку форму активів, як стратегії, наприклад: Лісабонська Стратегія зростання та зайнятості ЄС «The Lisbon strategy for growth and employment», прийнята в березні 2000 року (із змінами в 2006 р.), або прийнята в грудні 2005 року Стратегія по біологічним видам палива «An EU Strategy for Biofuels». Єврокомісія 10 листопада 2010 схвалила проект нової Енергетичної стратегії ЄС на найближчі десять років.

Відносини між ЄС і Україною спираються на Угоду про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року(УА). На Паризькому саміті 2008-го року лідери ЄС і України домовилися, що Угода про асоціацію, підписання якої було здійснено минулого року, замінить Угоду про партнерство і співробітництво[9].

Необхідно зазначити, що згідно з рішенням Міністерської ради Енергетичного співтовариства від 6 жовтня 2011 року, членам Співтовариства необхідно привести своє законодавство у сфері енергетики у відповідність до вимог ЄС, встановленими «третім енергетичним пакетом». У зв'язку з цим, Україна має розпочати внутрішні процедури стосовно схвалення та імплементації його вимог до національного законодавства [11].

Відповідно до Додатку XXVII до Глави I «Співробітництво у сфері енергетики, включаючи ядерну енергетику» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» УА, Україна зобов'язується поступово наблизити своє законодавство до законодавства ЄС у встановлені терміни стосовно таких нормативно-правових актів ЄС:

Електроенергія : Директива № 2003/54/ЄС стосовно спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії; Регламент (ЄС) № 1228/2003 про умови доступу до мережі міжнародного обміну електроенергією, зі змінами і доповненнями, внесеними Рішенням Комісії 2006/770/ЄС; Директива № 2005/89/ЄС щодо заходів із забезпечення безпеки постачання електроенергії та інвес-

тицій в інфраструктуру.

Газ: Директива № 2003/55/ЄС стосовно спільних правил для внутрішнього ринку природного газу; Регламент (ЄС) - № 1775/2005 про умови доступу до мереж газопостачання; Директива № 2004/67/ЄС стосовно заходів щодо забезпечення безперервного постачання природного газу.

Нафта: Директива № 2006/67/ЄС щодо підтримання мінімальних запасів сирової нафти і/або нафтопродуктів.

Розвідування та розробка вуглеводнів: Директива № 94/22/ЄС про умови надання і використання дозволу на розвідування, розробку і виробництво вуглеводнів.

Енергетична ефективність: Директива № 2004/8/ЄС про заохочення когенерації; Директива № 2002/91/ЄС щодо енергетичного функціонування будівель; Директива № 2006/32/ЄС про ефективність кінцевого споживання енергії та енергетичні послуги; Директива № 2005/32/ЄС, що встановлює вимоги до екологічного проектування енергопоглинаючих продуктів.

Ядерна енергетика: Директива-№ 96/29/Євратом, що встановлює основні стандарти безпеки для захисту здоров'я працівників та населення від небезпеки, що виникає від іонізуючої радіації; Директива Ради № 2006/117/Євратом про нагляд та контроль за перевезенням радіоактивних відходів та відпрацьованого ядерного палива; Директива Ради № 2003/122/Євратом про контроль за високоактивними законсервованими та покинутими радіоактивними джерелами.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що відносини між Україною та ЄС у сфері енергетики є досить тісними і у зв'язку з укладенням Угоди про асоціацію потребують подальших змін, особливо стосовно приведення законодавства України до вимог і стандартів ЄС.

На сьогодні відносини між Україною та ЄС регулюються Угодою про асоціацію, Планом дій Україна-ЄС від 21 лютого 2005 р., двостороннім Меморандумом про порозуміння щодо співробітництва в енергетичній галузі від 1 грудня 2005 р., а також у двох спільних звітах про виконання зазначеного меморандуму (за 2006 і 2007 рр.). Окрім

того, енергетична сфера виступає предметом регулювання внутрішніх засадничих документів, а саме Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. і Зеленої книги ЄС „Європейська стратегія стабільної, конкурентоздатної та безпечної енергетики” і низки інших.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС – це перша угода, що включила в себе конкретні положення з питань енергетики, пов'язані з торгівлею. Глава 11 Розділу IV бере до уваги, що Україна вже є членом Договору про енергетичне співтовариство (EnCT), який накладає зобов'язання по реалізації законодавства ЄС по електроенергії і газу. Глава охоплює електроенергетику, нафту і природний газ.

Можна виділити чотири стовпи торгівлі енергетикою, що визначені в даній Угоді: 1) Правила ціноутворення на енергетичні товари. Жодна із Сторін не буде встановлювати ціни на експорт енергоносіїв вище, ніж внутрішні ціни (заборона подвійного ціноутворення); 2) транспорт і транзит енергетичних товарів. Глава повторює зобов'язання, викладені в статті V ГАТТ[12] та статті 7 Договору до Енергетичної Хартії. Переривання транзиту або прийом енергетичних товарів, які призначені для іншої сторони забороняється. Прискорений порядок вирішення спорів дозволить швидко втручатися, якщо ці правила порушуються. Механізм раннього попередження ліг в основу стандартів для дипломатичних консультацій у разі проблем з безпекою поставки; 3) сторони зобов'язуються створити юридично чіткі і функціонально незалежні регулятори для забезпечення конкуренції та ефективного функціонування ринків газу та електроенергії; 4) правила недискримінаційного доступу до розвідки і видобутку вуглеводнів (газу і нафти). Після того, як район буде доступним для розвідки і видобутку, недискримінаційний доступ та ліцензування повинні надаватися особам з обох сторін.

Розглянемо детальніше умови торгівлі енергетикою в рамках Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. В Угоді передбачені заходи щодо попередження встановлення подвійного ціноутво-

рення та заборона митних зборів та кількісних обмежень (стаття 271 УА)[9].

- Ціни на газ та електроенергію для промислових споживачів мають визначатися виключно на ринкових засадах (на основі попиту і пропозиції)[9].

- У якості виключення із правила ринкової торгівлі енергоносіями, держава може встановлювати зобов'язання для компаній, що є суб'єктами так званого «загального економічного інтересу», постачати газ та електроенергію за регульованими цінами. При цьому, дане зобов'язання має бути чітко та прозоро визначеним, підконтрольним, застосовуватись у пропорційний та недискримінаційний спосіб, і мати кінцевий строк застосування. Також застосування цього зобов'язання не має закривати доступ на ринок для інших компаній[9].

- У випадку застосування регульованих цін на газ та електроенергію на внутрішньому ринку держава повинна гарантувати, що методологія розрахунку регульованої ціни буде оприлюднена перед введенням такої ціни в дію, а не навпаки.

- З метою гарантування ефективної конкуренції та ефективного функціонування ринку, регуляторна агенція (далі – регулятор), на яку покладені функції встановлення регульованих тарифів, повинна бути юридично та функціонально незалежною від будь-якого державного органу чи приватної юридичної особи і мати достатні для цього повноваження. Рішення і процедури, що застосовуються нею, повинні бути неупередженими по відношенню до всіх учасників ринку[9].

Імплементация даних норм до національного законодавства буде вимагати від України здійснення докорінного реформування ринків природного газу та електроенергії на основі моделі, що запроваджується сьогодні в ЄС (в рамках 2-го та 3-го Енергетичних пакетів законодавства). Очевидно, що застосування принципу ринкового ціноутворення буде неможливим без юридичного та організаційного розділення вертикально-інтегрованих монополій на ринках газу та електроенергії, які сьогодні домінують на відповідних ринках в Україні, у сегментах видобування (генерації), транзиту і постачання[11].

Запровадження ринкової моделі ціноутворення буде потребувати від держави створення нового законодавства, гармонізованого із відповідними директивами ЄС, та повноцінної їх імплементації, яка полягатиме в усуненні бар'єрів для появи конкурентного середовища на енергетичному ринку[14].

У першу чергу, таке середовище буде критично залежати від зміни статусу та моделі роботи нинішнього регулятора на енергетичному ринку – Національної Комісії, що здійснює регулювання у сфері енергетики. Очевидно, що для забезпечення недискримінаційного та прозорого встановлення тарифів на газ та електроенергію регулятор повинен отримати реальну незалежність від уряду та розраховувати тарифи, виходячи виключно із потреб розвитку енергетичної інфраструктури[11].

У статті 273 УА передбачене зобов'язання Сторін стосовно транспортування електроенергії та газу, зокрема, доступу третьої сторони до стаціонарної інфраструктури. Сторони мають адаптувати своє законодавство, як зазначено в Додатку XXVII до цієї Угоди та Договору про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 року з метою гарантування, що тарифи, опубліковані до набрання ними чинності, процедура розподілу пропускнуої спроможності і всі інші умови є об'єктивними, обґрунтованими і прозорими та не дискримінуватимуть за походженням, власністю або призначенням електроенергії або газу. З метою подальшої інтеграції ринків енергетичних товарів, кожна Сторона повинна враховувати енергетичні мережі та можливості іншої Сторони при розробці програмних документів щодо попиту та плану постачання, взаємозв'язку, енергетичних стратегій і планів розвитку інфраструктури[9].

Стаття 275 УА передбачає зобов'язання кожної Сторони вживати всі необхідні заходи з метою заборони та усунення несанкціонованого відбору енергетичних товарів, що переправляються транзитом або транспортуються їх територією. Особливої уваги заслуговує стаття 276 про збої у постачанні. Зокрема тут зазначається, що кожна Сторона гарантує, що оператори системи пере-

дачі вживатимуть необхідні заходи з тим, щоб: 1) мінімізувати ризик випадкового переривання, скасування або зупинки транзиту і транспортування; 2) швидко відновити нормальну роботу такого транзиту або транспортування, яка була випадково перервана, скасована або зупинена[10].

В Угоді передбачається заборона «переривати або зменшувати, вимагати від будь-якого суб'єкта, що знаходиться під їх контролем, у тому числі державних торговельних підприємств, переривати або зменшувати, або дозволяти будь-якому суб'єкту під їх юрисдикцією переривати або зменшувати існуючий потік, крім випадків, коли це чітко передбачено в контракті або в іншій угоді, що регулює такий транзит або транспортування до завершення процедур вирішення спору в рамках відповідного контракту».

Проте також виключається відповідальність Сторони, у разі якщо таке переривання транзиту скорочення постачання відповідно до статті 276, якщо Сторона не має можливості постачати енергетичні товари, у результаті дій пов'язаних з третьою країною або особою, яка підконтрольна або знаходиться під контролем або юрисдикцією третьої країни[10].

Зростання безпеки енергопостачання дозволить мінімізувати ризик виникнення форс-мажорних ситуацій (раптове припинення постачання) і, відповідно, передавання бюджетних коштів на ліквідацію їх наслідків (надання допомоги населенню, аварії на об'єктах енергетичної інфраструктури тощо). Також це дозволить ефективніше боротися із економічними злочинами, пов'язаними із несанкціонованим відбором енергоносіїв, і покращити міжнародний імідж України як надійного транзитера.

Угода передбачає створення Регуляторного органу для електроенергії та газу, що повинен бути легально відібраний і функціонально незалежним від будь-якого державного чи приватного суб'єкта господарювання. Він має бути достатньо уповноваженим, щоб гарантувати ефективну конкуренцію і ефективне функціонування ринку[9].

Проте стаття 278 УА передбачає, що у випадку конфлікту між положеннями цієї

Частини та положеннями Договору про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 року або положеннями права ЄС, що застосовується за Договором про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 року, останні будуть переважати у такому конфлікті[14].

Угодою передбачена можливість доступу та здійснення діяльності із розвідки, видобування та виробництва вуглеводнів відповідно до міжнародного права, зокрема Конвенцію Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року.

Сторони зберігають за собою право визначати райони в межах своєї території, а також в їх архіпелажних і територіальних водах, виключній економічній зоні та континентальному шельфі, доступній для здійснення діяльності розвідки, вивчення і видобутку вуглеводнів, а також передбачений обов'язок здійснити всі необхідні заходи, видавати ліцензії на доступ та здійснення діяльності із розвідки, видобування та виробництва вуглеводнів відповідно до встановленої Сторонами процедури із точним зазначенням типу ліцензії, відповідної географічної території або її частини та запропонованої дати чи часових рамок дії ліцензії[9].

Залучення обсягів інвестицій до сектору видобування вуглеводнів, зростання обсягів внутрішнього видобутку первинних енергоносіїв дозволить збільшити надходження до бюджетів різних рівнів за рахунок надходження обов'язкових платежів до бюджету згідно із УРП та рентних платежів.

Зазначені норми мають на меті спростити освоєння запасів вуглеводнів на території Сторін Угоди та встановлюють принцип взаємного недискримінаційного відношення до компаній, що здійснюють пошук, розвідку і видобування вуглеводнів. Імплементация даних норм у національне законодавство України створить додаткові гарантії для європейських видобувних компаній, що працюють чи планують працювати в Україні, що до них будуть застосовуватися регулювання у сфері видобутку вуглеводнів, еквівалентне аналогічному регулюванню в країнах-членах ЄС[10].

Україна вже зробила перші кроки в цьому напрямі, розробивши адекватне за-

конодавство із спільного видобування вуглеводнів, зокрема визначивши механізм ліцензування добувних компаній та регулювання стосовно угод про розподіл продукції (УРП). Це вже дало змогу залучити перших іноземних інвесторів до розробки національних запасів вуглеводнів упродовж 2011-2012 років.

Тому, відповідно до умов Угоди, нині найбільш перспективними напрямками співпраці між Україною та ЄС в енергетичному секторі є: 1) інтеграція ринків електроенергії. Поступове формування єдиного енергетичного ринку або розвиток трансграничних ринків електроенергії через спільне фінансування пріоритетних інфраструктурних проектів і гармонізацію регуляторного середовища; 2) безпека атомної енергетики. Залучення інвестицій на подовження терміну дії блоків АЕС і підвищення безпеки їхнього функціонування згідно з міжнародними стандартами; 3) реструктуризація вугільної промисловості. Надання державної допомоги галузі у такий спосіб, що не порушуватиме міжнародних зобов'язань України та відповідатиме інтересам регіонального розвитку; 4) транзит і постачання газу та нафти. Підвищення ефективності та надійності транзиту російського газу територією України, а також реформування внутрішнього ринку газу через гармонізацію регуляторного середовища, подібно до ринку електроенергії[15].

Угода про асоціацію між Україною та ЄС вперше включила в себе конкретні положення з питань енергетики, пов'язані з торгівлею. Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі Україна-ЄС є невід'ємною складовою Угоди і передбачає лібералізацію торгівлі енергетичними товарами.

Особливої уваги в Угоді приділяється питанням ціноутворення, зокрема тут передбачені заходи щодо попередження встановлення подвійного ціноутворення та заборона митних зборів та кількісних обмежень. Визначено, що ціни на газ та електроенергію для промислових споживачів мають встановлюватися виключно на ринкових засадах, визначається питання регульованих цін. Важливими умовами для обох сторін виступають норми, що регулюють питання

збоїв у постачанні, закріплення яких зумовлено попередньою практикою співпраці між Україною та ЄС (енергетичні кризи). Угодою визначається відповідальність сторін за такі переривання та виключення відповідальності у разі, якщо в цьому винна третя сторона, встановлюються загальні засади вирішення питань щодо переривання чи припинення транзиту[10].

Угодою передбачена можливість доступу та здійснення діяльності із розвідки, видобування та виробництва вуглеводнів відповідно до міжнародного права, зокрема Конвенцію Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року.

Глава 11 Розділу IV Угоди формулює основні засади для створення та функціонування глибокої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі у сфері енергетики. Встановлюються основні права та обов'язки сторін в торгівлі енергоносіями та визначаються засади здійснення ціноутворення, транспортування, транзиту енергетики та видобутку вуглеводнів[9].

Співробітництво ЄС з Україною у сфері енергетики набуває дедалі більшого значення разом із зростанням уваги європейських країн до питань енергетичної безпеки. Енергетика належить до найбільш пріоритетних напрямів співробітництва України з ЄС та містить значний потенціал для майбутнього зближення та поглиблення співпраці особливо в рамках Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Література

1. Володин О.Н. Основные правовые тенденции европейской интеграции в практике реализации энергетической политики ЕС: Автореф. дисс. ...канд. юрид. наук. М., 2010, С. 14
2. Договор о функционировании Европейского Союза / Режим доступа: <http://eulaw.ru/treaties/tfeu>
3. Договор о Европейском Союзе. – Режим доступа: <http://eulaw.ru/treaties/teu>
4. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_926
5. Рекомендації учасників засідання Робочої групи на тему: «Україна та Енер-

гетичне Співтовариство: невикористані можливості та подальші перспективи» 03 жовтня 2013 року. – Електронний ресурс / Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/1003_rekom.pdf

6. Поливана Т. // Приєднання до Енергетичного співтовариства: чи стануть поставки газу в Україну надійнішими? // Міжнародний центр перспективних досліджень. – 2009. – Електронний ресурс / Режим доступу: http://icps.com.ua/pub/files/54/93/PB_3_2009_UKR.pdf

7. Тихонова Е.В., Дырдов В.И. / Принципиальные особенности действующей регламентации энергетической политики ЕС / Е.В. – 2012. – Електронний ресурс / Режим доступу: http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1297&Itemid=108

8. Communication the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the committee of regions. Energy 2020/A strategy for competitive, sustainable and secure energy/SEC (2010) 1346

9. Угода про асоціацію між Україною та ЄС. – Електронний ресурс / Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/association_agreement/guide.pdf

10. Європейське право: право Європейського союзу : підручник : у трьох кн. / за заг. ред. В.І. Муравйова. – К. : Ін Юре, 2015 – Книга третя : Право зовнішніх зносин Європейського Союзу / В.І. Муравйов, М.М. Микієвич, І.Г.Білас та ін. – К. : Ін Юре, 2015. – 408 с.

11. Рекомендації учасників засідання Робочої групи на тему: «Україна та Енергетичне Співтовариство: невикористані можливості та подальші перспективи» 03 жовтня 2013 року. – Електронний ресурс / Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/1003_rekom.pdf

12. Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 року http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/981_003

13. EU-Ukraine Association Agenda to prepare and facilitate the implementation of the Association Agreement / as endorsed by the EU-Ukraine Cooperation Council (Luxembourg, 24 June 2013) . – Електронний ресурс / Ре-

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена питанню відносин України та Європейського Союзу стосовно правового регулювання торгівлі енергетикою в рамках Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 року. Автором розглядаються історичні аспекти правових питань встановлення відносин між Україною та Європейським Союзом у сфері торгівлі енергетикою та досліджуються сучасні перспективи, передбачені Угодою про Асоціацію з питань ціноутворення, формування єдиного енергетичного ринку, безпеки атомної енергетики, транзиту і постачання газу та нафти, лібералізації торгівлі енергетичними товарами в рамках поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі.

жим доступу: http://ceas.europa.eu/ukraine/docs/eu_ukr_ass_agenda_24jun2013.pdf

14. Oleksandr Sushko Olga Zelinska // EU-UKRAINE ASSOCIATION AGREEMENT: GUIDELINE FOR REFORMS. – Електронний ресурс / Режим доступу: // http://www.kas.de/wf/doc/kas_32048-1522-1-30.pdf120912140526

SUMMARY

The article focuses on the issue of Ukraine-EU relations regarding legal regulation of energy trade in terms of Ukraine-EU Association Agreement 2014. The author investigates the historical aspects of legal matters of establishing the relations between Ukraine and European Union in the field of energy trade as well as studies the current perspectives set forth in the Association Agreement on the issues of price formation, the creation of single energy market, nuclear power safety, transit and supply of gas and oil, liberalization of energy products trade in terms of Deep and comprehensive free trade agreement.

15. Denys Kuzmin and Iryna Maksymenko // ANALYSIS OF THE EU – UKRAINE RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE ASSOCIATION AGREEMENT AND RELATED DOCUMENTS AND THE EU 2014-2020 FINANCIAL PERSPECTIVE // Center for International Studies, Department of International Relations, Odesa National University. – 2012

КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДЕРЖАВНІЙ СТРУКТУРІ США

**МУЗИЧЕНКО О. - студентка 4 курсу спеціальності «Міжнародна інформація»
Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені
Тараса Шевченка**

В этой статье речь идет об использовании коммуникативных технологий в качестве эффективного инструмента ведения внешней и внутренней политики на примере Соединенных Штатов Америки. Широкий диапазон использования коммуникативных технологий превратил их в средство государственного контроля и пропаганды, а так же стал ключевым стимулятором развития понятия «Цифровая дипломатия».

Ключові слова: комунікативні технології, цифрова дипломатія, мережа Інтернет, політика США

Постановка проблеми

Сьогодні використання інформаційних технологій та сучасних комунікаційних засобів дозволяє при реалізації пріоритетних національних проектів не тільки скоротити загальне відстоювання інтересів країни від розвинутих країн у соціальній сфері, але й впровадити найбільш передові та прогресивні стандарти соціального обслуговування.

Завданням комунікативних технологій (політична реклама, PR, пропаганда та їх різновиди), які використовують у ході виборчих кампаній у цілому комплексі політичних технологій, є надання можливості політичним діячам, суб'єктам виборчого процесу репрезентувати своє розуміння головних проблем та шляхів їх вирішення, окреслити перед виборцями власний проєкт політичної реальності.

Незважаючи на всі об'єктивні переваги цифрових технологій, політики та державні службовці, на словах не признаючи важливості Інтернету та комунікативних технологій, на практиці продовжують розглядати питання розвитку цифрової дипломатії виключно в контексті ризиків та погроз.

Роль цифрової дипломатії величезна, у зв'язку з чим навіть країни, де застосування комунікативних технологій не є пріоритетним напрямком у веденні своєї зовнішньої політики (загалом країни пострадянського простору), в останній час відводять все більшу роль у ієрархії механізмів ведення внутрішньої та зовнішньої політики.

Таким чином, наявність більш широкого спектра інформаційних ресурсів та засобів комунікації приводить до того, що володіння нею стає важливою стратегічною перевагою.

У зв'язку з цим у даній статті поставлено за мету дослідити використання комунікативних технологій у зовнішній та внутрішній політиці США.

Аналіз досліджень та публікацій:

Дослідженням питань використання комунікативних технологій займалися такі автори, як Г. Почепцов, С. Чукут, І. Арістова, К. Маркелова, Ф. Дороговцев, С. Квіт, І. Роуланс, М. Хілла.

Більшість науковців, зокрема С. Чукут та А. Жубенков, стверджує, що комунікативні технології є інструментами створен-

ня каналів зв'язку, завдяки якому може активно здійснюватись політичний вплив.

Науковець А. Чхарташвілі виділяє такі прийоми використання комунікативних технологій, як поширення текстових повідомлень, новин, тематичних відеороликів, залучення аудиторії до спонсорства заходів політичного лідера шляхом швидких сервісів «donate», поширення повідомлень відеороликів із закликами взяти участь у політичному та суспільному житті.

Г. Шаханов вважає, що комунікативні технології дозволяють уряду регулювати соціальну комунікацію та обмінюватись контентом.

Виклад основного матеріалу:

У демократичних країнах сформовано цілу низку нормативно-правових, управлінських, технологічних механізмів цієї взаємодії, серед яких особливої ваги набуває використання комунікативних технологій як важливий засіб підвищення ефективності державного управління [7]. Стратегія урядування має визначальний вплив на процеси демократизації політичної системи країни в цілому, при цьому особливої актуальності набувають механізми демократизації ухвалення урядових рішень, створення чітких, прозорих, зрозумілих процедур їх підготовки, впровадженні ефективних механізмів участі громадян в управлінні державними справами.

Умовно комунікативні технології можна поділити на психологічні та соціальні [10].

Психологічні технології використовуються для досягнення ефективного впливу на окремих індивідів та їх групи і встановлення з ними ефективного двостороннього контакту з урахуванням особливостей їхньої поведінки та сучасних знань у сфері психологічних наук [11].

Соціально-комунікативні технології використовуються для досягнення ефективного впливу на певні соціальні групи і встановлення з ними ефективного двостороннього контакту з урахуванням особливостей їх існування та взаємодії [12]. У технологій панування в сучасний період одним із головних завдань виступає досягнення максимального впливу на людей при

мінімальних витратах, забезпечення їх «добровільної» підпорядкованості. На думку американського футуролога Е. Тоффлера, найбільш ефективним інструментом сучасної влади є знання, що дозволяють «досягти поставленої мети, мінімально витрачаючи ресурси влади; переконати людей в їхній особистій зацікавленості в цих цілях; перетворити противників у прихильників та союзників». Говорячи про комунікативні технології потрібно згадати таке поняття, як цифрова дипломатія. Цифрова дипломатія – використання можливостей мережі Інтернет та інформаційно – комунікаційних технологій задля вирішення дипломатичних задач. У рамках цифрової дипломатії використовуються нові медіа, соціальні мережі, блоги та інші подібні медіаплатформи у глобальній мережі. В електронній дипломатії беруть участь державні відомства, у першу чергу, зовнішньополітичні, керуючі органи, а також недержавні організації, чия діяльність пов'язана з реалізацією зовнішньополітичної повістки дня. Головні цілі цифрової – просування зовнішньополітичних інтересів, інформаційна пропаганда через Інтернет – телебачення, соціальні мережі та мобільні телефони, спрямована на масове створення політичної еліти [1].

Термін «цифрова дипломатія» спочатку використовувався по відношенню для публічної політики США, що проводилася з опорою на цифрові технології [3]. Першими програмами, що отримали підтримку у 2002 – 2003 роках, коли адміністрація Джорджа Буша – молодшого почала переносити традиційні радіо – і телеканали міжнародного транслювання у мережі Інтернет. У 2006 році держсекретар Кондоліза Райс сформувала групу цифрової взаємозалежності, до складу якої ввійшли спеціалісти, що займаються моніторингом інформації та дезінформації щодо США, яку транслюють користувачі у соціальних мережах. Тоді ж держсекретар заявила про запуск першого офіційного блоку Держдепартаменту, відкрила державний портал та декілька електронних журналів [4].

Так, у 2010 – 2011 році Білим Домом були опубліковані декілька офіційних документів, які дають основу задля подальшого

керування цифровою дипломатією. Серед них був документ «Публічна дипломатія: укріплення взаємодії США зі світом», де були окреслені задачі, задані урядом США задля цифрової дипломатії. Зокрема, до списку таких задач ввійшли дискредитація ідеологічних противників США, протидія інформаційній діяльності Китаю в Інтернеті, обмеження медіаприсутності Росії на просторах колишнього Радянського Союзу, протидія зовнішній культурній політиці Ірану, реалізованій через соціальні мережі [2].

Сьогодні можна виділити три напрями, за якими розвивається дипломатія комунікативних технологій у США:

1) пошук союзників для популяризації

Ця робота, загалом, проходить за допомогою неурядових організацій, політичних партій інших країн, діаспори та бренди.

2) протистояння ісламському тероризму

Як приклад можна навести Держдепартамент США та його цифрову команду. У команді працює декілька десятків людей, що дуже добре володіють іноземними мовами, вони реєструються у різноманітних мережах країн ісламського світу, ведуть повноцінні бесіди та розповідають про суть та ціль політики США на Близькому Сході [9]. Взаємодія на рівні всього суспільства, а не еліти.

Комунікативні технології (особливо соціальні мережі) активно використовуються у виборчих компаніях. Наприклад, під час виборчої компанії Барака Обами для забезпечення горизонтальної комунікації між кандидатом та виборцями було використано такі соціальні мережі, як Twitter, Facebook, LiveJournal, YouTube, MySpace, Flickr, Google +, Instagram, Tumbler, Pinterest та інші. Було також створено виборчий портал mybarackobama.com, низка музичних кліпів, наприклад пісня «Obama Obama» Ліла Вейна, промо-ролики, що закликають іти на виборчі дільниці за участю відомих особистостей на кшталт Еллен Дженерес, Селени Хомес, Едварда Нортон. Створювались також інтерактивні он-лайн ігри (напр. «voted – check in the precinct») та зняті фільми («Шлях, яким ми

йшли»).

Держдепартамент та Агентство міжнародного розвитку США реалізує фінансове та політичне керування неурядовими організаціями, що спеціалізуються на захисті та підготовці дисидентів мережі: Internews, Meta-Activism Project, Mobile Accord Inc, MobileActive, New Tactics, Open Net Initiative, Tech Change, Activism Media Politics, Ashoka и др.

Дипломати та політики повинні навчитись взаємодіяти зі звичайними людьми, які стали активними учасниками міжнародних відносин за допомогою інформаційно – комунікативних технологій.

3) використання нових комунікативних можливостей.

4) присутність у соціальних медіа

Соціальні медіа діють набагато оперативніше, ніж звичайні ЗМІ. Інший бік медалі у тому, що інформацію, подану ними, важче перевірити. Гарним прикладом роботи соціальних медіа є події «Арабської весни», коли по всьому світу пройшли хвилі революційних хвиль [5].

Таким чином, комунікативні технології дуже органічно вписуються у механізм ведення публічної дипломатії. У державних структурах США, таких як ЦРУ, Міністерство оборони, Держдепартамент, Агентство міжнародного розвитку, було створено багато відділів для роботи з іноземною інтернет – аудиторією, а конкретно для аналізу міжнародних та соціальних мереж, блогів, чатів та розповсюдження у них потрібної та вигідної інформації. У наші дні кількість та можливості таких підрозділів зростає [7].

На сьогодні, послі використовують Твіттер для того, щоб показати, як вони працюють. У 2011 році, під час свого виступу, Алек Росс (старший радник президента США з інновацій) повідомив аудиторію, що роль комунікативних технологій стала вирішальною у «Арабській весні» - Інтернет, у свою чергу, спрацював у якості каталізатора повстань, що прокотилися по Близькому Сході та Північній Африці. Можливість організувати протести за допомогою подібних технологій привела, за його словами, до того, що «диктатури сьогодні є уразливими, як ніколи». Цікаво, що всі ці рухи, по

суті, не мали лідерів, роль лідера перейняв на себе Інтернет. У зв'язку з цим Алек Росс назвав Інтернет «Че Геварою 21 століття».

Поставивши на меті досягнення світової інформаційної переваги (якої, він, фактично, досяг), уряд США на даний момент знаходиться на межі розробки нових технологій та методів глобального керування світом без застосування військової сили, водночас повністю не відмовляючись від неї. США активно використовує комунікативні технології також для забезпечення внутрішньої безпеки, як елемента зовнішньої політики. Останній є непов'язаним з діяльністю Міністерства внутрішньої безпеки, створеного у вересні 2001 року [6].

Мається на увазі здійснення впливу на формування політики інших держав таким чином, щоб вона не загрожувала власне американським інтересам. Вплив – включаючи зміну режимів «небезпечних» держав, що в останні роки зазнало ще більш могутнього фундаменту у формі розвитку глобальних інформаційних систем.

Висновки:

Таким чином, на прикладі США можна переконатись у тому, що наслідки загально-розповсюдження ІКТ носять як глобальний, так і національний характер. У них переплітаються проблеми бізнесу, праці, родини, суспільства. Ці проблеми постійно ускладнюються, так як швидкість комунікаційних змін постійно зростає, розповсюдження нових комунікацій часто перевищує можливості. Комунікативні технології надають рівні можливості як для ведення негативної політики, так і для продукування способів її попередження, а також надають інструменти підвищення ефективності методів ведення зовнішньої політики.

Сучасний потенціал інформаційно – комунікативних технологій значно перевищив свої первинні функції. Їх роль як матеріального фактора у міжнародних відносин не може зводитися лише до модернізації та спрощення комунікативних зв'язків держав та інших суб'єктів світової політики. Інформаційно – комунікаційні технології є специфічною силою світової політики та розповсюджують свій вплив як у традицій-

них сферах міжнародних відносин, так і у мережевому просторі.

Сполучені штати Америки залишаються світовим лідером у використанні комунікативних технологій, які стали органічною частиною введення їх державної політики.

Література

1. Дьякова Е. Г. Массовая коммуникация и проблема конструирования реальности: анализ основных теоретических подходов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/46229>.
2. Караменов М. Про ритуальний характер політичних розбіжностей [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/64119/>.
3. Луман Н. Реальность массмедиа [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.stranaoz.ru/?numid=13&article=621>
4. Крос Кетлін. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції/ Крос Кетлін, Гакет Роберт; Пер. з англ. Р. Ткачук. – К.: Основи. 2000. – 142с.
5. Проблемы телевидения и радио: Исслед. Критика. Материалы: Сборник. Вып. 2/МГУ им. М.В. Ломоносова; Фак. журналистики. Каф. радиовещания и телевидения. – М.: Искусство, 1971. – 248с.
6. Георгій Почепцов : “Інформаційна політика: базові принципи” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrinteresy.com.ua/policy/georgij-pochepcov-informacijna-politika-bazovi-principi/>
7. Лалл Джеймс. Мас-медіа, комунікація, культура : глобальний підхід: Пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2002. – 264с.
8. Основы теории коммуникации : учебник / под ред. проф. М.А. Василика. – М.: Гардарики, 2007. – 615с.
9. Май М. Медіа-політика в інформаційному суспільстві = Medienpolitik in der informationsgesellschaft / Манфред Май ; [пер. з нім. В. Климченко, В. Олійник]. – К.: Акад. укр. преси ; Центр вільної преси, 2011. – 286с.
10. Квіт С.М. Масові комунікації : підручник для студ. вищ. навч. закл./ Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.». – К.: Києво –

АНОТАЦІЯ

У цій статті мова йде про використання комунікативних технологій у якості ефективного інструменту ведення зовнішньої та внутрішньої політики на прикладі Сполучених Штатів Америки. Широкий діапазон використання комунікативних технологій перетворив їх у засів державного контролю та пропаганди, а також став ключовим стимулятором розвитку поняття «Цифрова дипломатія».

SUMMARY

- This article deals with the problem of the usage of communication technologies as an effective instrument of domestic and foreign policy on the example of the United States of America. A wide range of ways to use communication technologies has transformed them into common means of performing governmental control and has given a key impetus to the development of "Digital diplomacy".

Могилянська акад., 2008. – 206с.

11. Залізняк Ю. Парадигма відображення дійсності журналістами ВВС на тлі інформаційних процесів в Україні/ Ю.Залізняк. Вісник Львівського університету. Серія журналістики. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – Вип. 25. – С.481-487

12. Зовнішня політика: моральні чинники та роль мас-медіа [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/journalism/25068>

ТЕРОРИЗМ У КОНТЕКСТІ ПРАВА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

ШЕВЧЕНКО Дарія Сергіївна - студентка 4 курсу спеціальності «Міжнародне право» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В цій статті йдеться про міжнародне регулювання поведінки сторін воєнного конфлікту, акцент робиться на такій забороненій формі ведення бойових дій, як тероризм. В контексті зростання кількості озброєних конфліктів особливу увагу приділяється правам людини, так як громадянські особи постійно стають жертвами озброєної боротьби між окремими державами.

Ключові слова: збройний конфлікт, акт терору, насильство, громадянське населення, комбатант

Постановка проблеми

Виникнення й формування права збройних конфліктів зумовлюється насамперед прагненням суспільства запобігти злочинам, які спотворюють смисл відкритого протистояння та спрямовуються на невинних, не причетних до збройної боротьби людей. Однак саме такими показниками характеризуються й терористичні злочини.

Таке застосування засобів боротьби в конфлікті, коли одна сторона в безпосередніх взаємодіях може спричинити суттєву шкоду, не застосовуючи збройних методів, а інша («терористична») використовує нетрадиційні в розумінні воєнного мистецтва способи й засоби впливу на супротивника, породжує значні проблеми для правового регулювання в межах міжнародного права збройних конфліктів.

Тема тероризму та антитероризму стала знаковою для динамічного процесу нинішніх цивілізаційних і міжнародно-по-

літичних трансформувальних. Ці два явища, позначені прямими причинно-наслідковими зв'язками, у свою чергу, входять до кола базових причин і змін у світовій системі, що ведуть до кристалізації небезпечних елементів впливу на загострення розколу міжнародного співтовариства націй. На разі тероризм дедалі частіше сприймається у світі в одному контексті з антиглобалізмом, у той час як антитероризм подається формою захисту сучасних цінностей глобалізованого світу.

Немає підстав вважати цю тему достатньою мірою розробленою в усіх її багатогранних вимірах, включаючи міжнародно-правовий вимір, у зв'язку з цим постає проблема вдосконалення міжнародно-правової бази щодо заборони актів терору під час збройних конфліктів.

Аналіз досліджень та публікацій

Міжнародно-правові питання щодо правової проблематики МГП, що застосовується в період збройних конфліктів, використовувалися праці відомих вітчизняних та іноземних вчених – істориків, правознавців і міжнародників – Д. Беста, Х.-П. Гассера, Г. Гроція, Е. Давида, В.Н. Додонова, Ф. Кальсхофена, А. Кассезе, К. Н. Коршунової, Ю. М. Колосова, Г. Лаутерпахта, І. І. Лукашука, Ф. Ф. Мартенса, Р. А. Мюллерсона, В. П. Панова, Ж. Пікте, О. Г. Румянцева, Ж.-Ж. Руссо, К. Свинарські, О. І. Тіунова та інших.

Виклад основного матеріалу

Тероризм – це соціальне явище, дуже складне, щоб підлягати простому і прагматичному визначенню. Недарма юристи та інші спеціалісти не прийшли до єдиного розуміння його значення і наслідків. Навіть у міжнародному праві не вдалося однозначно визначити тероризм і терористичні акти. Досить поглянути на єдину спробу сформулювати точне визначення, що має авторитет у МГП, щоб уявити собі, які труднощі існують на цьому шляху. Так, Женевська конвенція 1937 року «Про попередження тероризму і покарання за нього» фактично визначає «терористичні акти» як «злочинні дії, спрямовані проти держави, або ті, що мають на меті тероризувати певних осіб, або групу осіб, або населення в цілому» [1]. У наш час зводити тероризм до дій, спрямованих проти держави, за певними причинами означало б випускати з уваги особливості сучасного життя.

Різні міжнародні конвенції, яких немає було прийнято за останні 25 років, обмежуються розглядом окремих аспектів тероризму і тому ніяк не можуть допомогти в пошуках вичерпного визначення. У повсякденне розуміння слова «тероризм» входить багато визначень: всякий тероризм – це злочин; тероризм – це застосування або загроза застосування насилля, як правило, спрямованого проти життя людей; тероризм – це засіб досягнення політичних цілей, які, на думку тих, хто до нього звертається, не можуть бути досягнуті законними засобами; тероризм – це стратегія, яку звичайно використовують організовані групи протягом якогось часу відповідно до прийнятої програми; терористичні акти часто спрямовані на сторонніх людей, які до предмету зацікавлення терористів не мають безпосереднього відношення і не мають впливу на нього (терористи часто-густо наносять удари, не вибираючи жертв); тероризм використовується для нагнітання страху, що само по собі дозволяє досягти поставленої мети; тероризм є тотальною війною (ціль виправдовує будь-які засоби). Тому можна припустити, що всі акти терору, без виключення, заборонені внутрішнім законодавством усіх держав, і є діями, що переслідуються і кара-

ються відповідно до їхнього кримінального законодавства [2].

Терористичні акти, здійснені у воєнний час, мають іншу юридичну конотацію. Насильство, що виявляється в крайніх формах, притаманне як війні, так і тероризму. У цьому зв'язку постає питання що те, яким чином розрізняти ці два види насильства: «дозволене насильство» у воєнному конфлікті, що підкорюється законам війни, і «недозволене насильство», що включає в себе тероризм. Наведені нижче критерії дозволяють їх розрізнити. По-перше, статус особи, що здійснює акт насильства. Особи зі складу збройних сил сторони в конфлікті мають право брати безпосередню участь у бойових діях. Жодні інші особи такого права не мають. Якщо ж вони вдаються до насильства, то тим самим порушують закон. Їхні дії можуть бути кваліфіковані як тероризм. Правило зрозуміле і не має викликати великих проблем під час міжнародних збройних конфліктів. Складності виникають у ситуаціях міжнародних збройних конфліктів і в ході національно-визвольних війн.

По-друге, щоб бути законним, застосування насильства під час війни має здійснюватися з урахуванням обмежень, що накладаються правом війни. Це виходить з положень про захист певних категорій осіб, а також положень про методи і засоби ведення війни під час збройних конфліктів. Значить, навіть службовці збройних сил, законом уповноважені застосовувати насильство, можуть стати терористами в разі порушення ними законів війни. Однак на практиці не завжди легко відрізнити насильство, що носить терористичний характер, від законних воєнних дій.

I-IV Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року, що стосуються захисту жертв збройних конфліктів, та I-II Додаткові протоколи до них від 8 червня 1977 року виступають тут основними документами[3]. Основоположні принцип и міжнародного права, визнані в Статуті Міжнародного військового трибуналу («Нюрнберзькі принципи»), також мають бути взяті до уваги, тому що вони стосуються терористичних актів, які здійснюються в мирний і воєнний час і оголошують їх міжнародним злочином. На-

решті, мають враховуватися при розгляді деяких питань інші конвенції по окремих видах злочинів.

Більша частина положень МГП стосується міжнародних збройних конфліктів, тобто воєнних конфліктів між державами. З 1977 року для держав-учасниць Протоколу I поняття «міжнародний збройний конфлікт» також включає в себе «збройні конфлікти», в яких народи «ведуть боротьбу проти колоніального панування та іноземної окупації і проти расистських режимів за здійснення свого права на самовизначення» (п. 4 ст. I Протоколу I). Тому буде доцільним все ж розділити заборони, визначені в гуманітарних конвенціях, на дві категорії: 1) норми, що обмежують методи та засоби ведення війни, і 2) положення, що надають особам, які перебувають у владі супротивника, захист від невинуватих дій і актів насильства. Що стосується першої категорії положень, які часто називаються «правом Гааги»[4], то тут варто окремо виділити принципово нове положення пункту 2 статті 51 Протоколу I. За загальним зауваженням про обов'язки захищати громадянське населення від небезпеки, що становить загрозу воєнних операцій, у ньому зазначається: «Громадянське населення як таке, також окремі громадянські особи не повинні бути об'єктом нападу. Забороняються акти насильства або загрози насильства, що мають основною метою тероризувати громадянське населення». Це положення однозначно підтверджує, що тероризм не є дозволеним методом ведення війни. З огляду на те, що ця заборона може значити, заслуговує особливого розгляду сфера його застосування. Перше речення говорить про те, що напади на громадянське населення як таке та на окремих громадянських осіб заборонені. Це – категорична і ясна заборона, що охоплює, ймовірно, більшу частину актів терору. Але друге речення забороняє акти насильства, основною метою яких є тероризування громадянського населення. Такі дії не обов'язково мають бути спрямовані проти конкретних громадянських осіб. Важлива наявність наміру тероризувати громадянське населення. Отже, навіть загрози застосувати насильство, що мають на меті тероризувати населення, заборонені.

Неможливо уникнути того факту, що будь-яка воєнна операція або навіть загроза застосування заходів воєнного характеру, наприклад, щодо припустимої, з правової точки зору, мети, але розташованої в безпосередній близькості від житла, може здійснювати «тероризований вплив» на беззахисне громадянське населення. Заборонено і завжди буде заборонятися використання терору як засобу ведення війни. Звідси випливає, що в міжнародному збройному конфлікті будь-яке звернення до терористичних методів ведення війни абсолютно недопустиме. Крім того, не можна забувати, що заборони, викладені ст. 51, не можуть бути не враховані під приводом репресалій[5]. Терористичні напади на громадянських осіб, що ведуть до смерті або до тяжких поранень, посередньо кваліфікуються ст. 85 Протоколу I як серйозні порушення і мають розглядатися як воєнні злочини. [6].

Без сумніву, основними жертвами терористичних нападів стають громадянські особи. Але терор загрожує і культурним цінностям, які також використовуються терористами з метою шантажу. Ст. 4 Гаазької конвенції від 14 травня 1954 року «Про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту» забороняє будь-які ворожі дії щодо цих цінностей, що перебувають під захистом. Однак сумнівно, щоб сама по собі загроза руйнування культурних цінностей з метою тероризування населення була заборонена. Напади на інші об'єкти з метою залякування населення заборонені спеціальними положеннями. На даному етапі слід лише згадати ст. 56 Протоколу I, що забороняє напади на обладнання і споруди, що містять небезпечні сили (такі об'єкти, як дамби, греблі і атомні електростанції), та ст. 53, що захищає культурні цінності та місця відправлення культу.

Громадське населення захищене законом від актів тероризму, чого не можна сказати про військовослужбовців, тому що в рамках дозволеного терор є зброєю, яка може бути використана у воєнних діях проти збройних сил сторони супротивника. Дійсно, звичайні методи ведення «матеріальної» і психологічної війни включають у себе досить широкий спектр дій, які в іншій ситуації розглядалися б як «терористичні».

Але все ж і тут правом війни встановлюються певні обмеження. Насамперед існує давній принцип, відповідно до якого «право сторін, що перебувають у конфлікті, вибирати методи або засоби ведення війни не являється необмеженим», і забороняється «застосувати зброю, снаряди, речовини і методи ведення воєнних дій що можуть заподіяти зайві ушкодження або зайві страждання» (ст. 35 Протоколу I). Застосування цього загального принципу на практиці включає, наприклад, заборону на: використання отруйних газів, віроломство (ст. 37); віддавати наказ не залишати жодного живим (ст. 40). Останнє положення має безпосереднє відношення до даного аналізу, через те що загроза вбивства, спрямована на випадкові жертви, – досить звичайне явище терористичної діяльності. Навіть у збройному конфлікті не можна погрожувати таким чином військовослужбовцям супротивника. Виконання цієї загрози у будь-якому випадку заборонено змістом положень, що надають захист пораненим і полоненим.

З метою повноти аналізу профільних проблем необхідно розглянути правові положення, що стосуються захисту окремих осіб, які перебувають при владі сторони противника, від невмотивованих дій та насильства. За змістом I, II і III Женевських конвенцій 1949 року військовослужбовці сторони противника мають користуватися повагою і захистом з того моменту, як вони здалися у полон або припинили опір. Будь-які посягання на їхнє життя і особу суворо заборонені (I і II Конвенція, абз. 2 ст. 12). Вони користуються також захистом від актів насильства та залякування (III Конвенція, абз. 2 ст. 13). У цьому контексті обмеження, що накладаються на методи і засоби ведення допитів в'язнів, як вони сформульовані в III Женевській конвенції, мають першорядне значення. «Військовополоненим, які відмовляються відповідати, не можна погрожувати, чинити їм образи або якісь переслідування чи обмеження» (абз. 4 ст. 14). Ці положення, по суті, тотожні повній забороні на акти терору щодо переможеного противника [7].

Положення МГП, які застосовуються під час внутрішніх збройних конфліктів, значно меншою мірою деталізовані, ніж положен-

ня, які застосовуються під час міжнародних конфліктів. Будь-який аналіз ситуацій з актами терору під час громадянської війни необхідно починати зі ст. 3, загальної для всіх Женевських конвенцій. Незважаючи на короткість і стислість її формування, немає сумніву в тому, що під час внутрішніх збройних конфліктів будь-які акти терору, спрямовані проти осіб, що не брали участь у військових діях, абсолютно заборонені.

Ст. 3 Женевських конвенцій і ст. 4 Протоколу II надають захист більшій частині населення, оскільки у правових нормах, які застосовуються під час неміжнародного збройного конфлікту, не проводиться різниці між окремими категоріями осіб (комбатантами, громадянським населенням та іншими). Ст. 13 у прямій формі забороняє акти терору щодо громадянського населення. Ця заборона, зрозуміло, стосується обох сторін, тобто урядових і опозиційних збройних сил. І, навпаки, майже не захищені особи, що беруть участь у бойових діях як на боці уряду (як правило, це особовий склад збройних сил), так і на боці опозиції.

Женевські конвенції, Додаткові протоколи і міжнародне публічне право, в цілому, звернені до держав. Держави зобов'язані: 1) утримуватися від застосування терору і 2) робити все, залежне від них, для запобігання актам терору, що здійснюються окремими особами або ж на території, яка перебуває під юрисдикцією цих держав. Це накладає певні обов'язки на осіб, діючих від імені держави, включаючи військовослужбовців, співробітників поліції та інших подібних організацій.

МГП безпосередньо не накладає подібних прямих обов'язків на окремих осіб, які ніяк не репрезентують державу. Однак самі держави зобов'язані вводити відповідні положення до свого внутрішнього законодавства з тим, щоб забезпечити повагу норм міжнародного публічного права. Інша справа – Нюрнберзькі принципи. Деякі дії, класифіковані як злочини проти людства, також однозначно є актами терору. Заборона здійснення подібних дій адресована всім особам і кожному окремо.

Під час неміжнародних конфліктів підхід має бути іншим, тому що одна зі сторін в

конфлікті не розглядається як держава. Тим часом, ст. 3 Протоколу II все ж накладає юридичні обов'язки на сторону опозиції. Всі члени озброєних груп мають додержуватися заборони на акти терору. Командири опозиційних сил зобов'язані забезпечити дотримання заборони і припинити його порушення з боку членів організації, якщо такі порушення будуть мати місце. Будучи групою, опозиційні сили несуть певну відповідальність. Як і урядова влада, опозиція також має вживати всі необхідні заходи з припинення актів терору і покарання за них не тільки членів своїх озброєних угруповань, але й окремих осіб, які діють самостійно і проживають на території, що перебуває під контролем опозиції. Отже, і сторона опозиції під час громадянської війни також пов'язана заборонаю на акти терору.

На думку Х.-П. Гассера, правовий статус, наданий національно-визвольним війнам Додатковим протоколом I 1977 року, потребує вдосконалення, тому що нове правове положення часто неправильно інтерпретується [1].

Деякі вважають, що таке нововведення легалізує тероризм. На нашу думку, це не так. Певною мірою таке неправильне розуміння своїм корінням сягає в термінологію антиколоніалізму. Зокрема, було б неправильно заявити, що призначені народи мають право використовувати будь-які засоби в боротьбі за свою незалежність. Відповідь на питання, чи дозволені в національно-визвольних війнах методи і засоби ведення бойових дій, заборонена, за інших обставин – має бути однозначно негативною. Якщо народ веде війну за свою незалежність «проти колоніального панування та іноземної окупації та проти расистських режимів», то даний конфлікт, відповідно до нового положення, кваліфікується як міжнародний збройний конфлікт.

Це означає, що набирає чинності весь звід положень міжнародного гуманітарного права, що застосовується у міжнародних конфліктах, виключаючи всі відповідні права і обов'язки сторін конфлікту, а також чітку заборону на акти терору. Ті, хто заявляє, що прийняття п 4 ст. 1 Протоколу I призвело до послаблення дійовості правових інструментів, спрямованих на боротьбу з тероризмом,

неправильно розуміють ситуацію, що склалася. Х.-П. Гассер вважає, що нову правову норму слід розглядати швидше як спробу встановлення більш суворого, спрямованого на забезпечення ефективного захисту людини контролю за веденням національно-визвольних війн, які, як показує досвід, характеризуються небезпечними вибухами насилля [8].

Особливу увагу в аспекті проблеми, що розглядається, має статус комбатанта. Ст. 44 Протоколу I визначає нові умови надання статусу комбатанта під час міжнародних збройних конфліктів. Єдине, що може нас в ньому цікавити, – це питання про те, чи пом'якшує ця стаття якимось чином заборону на тероризм і, отже, чи сприяє здійсненню актів терору. Її аналіз приводить нас до висновку, що вона жодним способом не змінила коло обов'язків комбатантів. Кожний, хто має право брати участь у бойових діях, має виконувати вимоги норм права війни, включаючи заборону на терористичні акти. У ст. 43 і 44 не наводиться жодної різниці між двома категоріями комбатантів, а саме – між «бійцями регулярної армії», які зобов'язані виконувати вимоги права війни, і «бійцями ополчення», які, на думку деяких, частково звільнені від цих обов'язків. Всі комбатанти мають дотримуватися одних і тих самих правил, і всіх їх чекають однакові наслідки, якщо вони порушать право війни. Вони зазнають переслідування за порушення права війни і, за певних умов, за військові злочини. Тому бійці ополчення, у разі здійснення терористичного акту проти громадянського населення, також підпадають під кримінальне переслідування [9].

Ст. 44 не припускає невиконання традиційних обов'язків з дотримання гуманітарного права і не забезпечує захист від наслідків здійснення будь-якого терористичного акту.

Варто задуматися, чи не призведе визнання певних аспектів партизанської війни МПГ до збільшення кількості актів терору, здійснюваних комбатантами. Це складне питання. Нове положення визначає, що особи, які здійснили такі акти, і ті, що підбурювали до цих актів, можуть бути притягнуті до відповідності за такі вчинки іншим способом, тому що тепер вони мають притримуватись усіх норм міжнародного гуманітарного пра-

АНОТАЦІЯ

У цій статті йдеться про міжнародне регулювання поведінки сторін під час військового конфлікту, акцент робиться на такій забороненій формі ведення бойових дій як тероризм. У контексті зростання кількості збройних конфліктів особлива увага приділяється правам людини, так як цивільні особи постійно стають жертвами збройної боротьби між окремими державами.

SUMMARY

This article deals with the issue of international regulation of both parties' conduct during military conflict, with a special emphasize on such prohibited form of warfare as terrorism. In the context of the growth of quantity of armed conflicts special attention is paid to the human rights as civilians are frequently becoming victims of armed struggle between particular states.

ва. Це коротке посилання на ст. 44 має бути співвіднесене з коментарями до п. 1 ст. 1 про національно-визвольні війни. Існує думка, що саме у своїй сукупності ці два нових положення можуть послабити захист громадянського населення від актів терору. Нам уявляється, що ці положення призначені для того, щоб уникнути несправедливості, яка має місце в деяких ситуаціях, і віднести їх до сфери дії права міжнародного збройного конфлікту, весь звід норм якого містить досить добре розроблені положення. Жодне з двох розглянутих положень (ні разом, ні окремо) не послаблює заборони на акти терору. Партизани, що ведуть національно-визвольну війну і, в порушення закону, тероризують громадянське населення, є терористами і повинні відповідати за свої дії [10].

Висновки:

Отже, у сфері міжнародного гуманітарного права тероризм і акти терору заборонені за будь-яких обставин безперечно і без всіляких винятків. Влада сторін, що перебувають у конфлікті, а також всі держави-учасниці гуманітарних угод, зобов'язані у судовому порядку переслідувати особу, звинувачену в порушенні заборони тероризму. Міжнародне право збройних конфліктів достатньо добре розроблене і кодифіковане і може послужити моделлю для розробки правових норм, що застосовуються до явища тероризму в мирний час.

Відбувається конкретизація зобов'язань сторін, метою яких у цілому є обмеження жажів збройної боротьби та які покладаються на тих, хто воює, з гуманітарних міркувань діючими конвенціями, загальними принципами права, нормами звичаєвого права і мають рівну силу для всіх учасників

цих конфліктів.

Література

1. Гассер Х.-П. Запрет на акты террора в международном гуманитарном праве. – М., 1994. – С. 4.
2. Международное гуманитарное право и терроризм: вопросы и ответы (21.12.2005) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icrc.org/Web/rus/siterus0.nsf/iwpList99/8A9F52E6EFE0EC75C3256F4800483FD6>
3. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к ним. – М., 1997. – 320 с.
4. Международное право: ведение боевых действий. – М., 1995. – 224 с.
5. Кальсховен Ф. Ограничения методов и средств ведения войны. – М., 1994. – С. 137.
6. Стукаліна Н.Т. Обмеження вибору методів та засобів ведення війни, врегульованих нормами міжнародного гуманітарного права // Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції «Перспективи розвитку озброєння і військової техніки в Збройних Силах України». – Львівський інституті Сухопутних військ. – 2008. – С. 122 – 124.
7. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. – М., 1994. – С. 46.
8. Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. – М., 1995. – С. 30.
9. Действующее международное право (избранные документы) : [учеб. пособие] / сост. : Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М. : МАМП, 2002. – 992 с.
10. Карпенко М.І. Особливості організації бойових дій з урахуванням норм права збройних конфліктів // Право військової сфери. – № 5, 2006. – С. 12-16.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

**ПОПОВА Світлана Миколаївна - доктор юридичних наук, професор
кафедри загальноправових дисциплін Харківського національного університету
внутрішніх справ**

УДК347.734(477)

В статті досліджено напрямлення розвитку банківської системи України та розроблено пропозиції щодо удосконалення правових засад діяльності банків в сучасних умовах реформування фінансових відносин. Автором проаналізовано зміст типових договорів приєднання, на основі яких здійснюється обслуговування фізичних осіб, а також запропоновано підвищити відповідальність банків за порушення банківського законодавства.

Ключові слова: банківська система, Національний банк України, правове регулювання, банківська таємниця, договір приєднання, оферта, акцепт, дистанційне банківське обслуговування.

Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», затверджена Указом Президента України [1], визначає мету, вектори руху, першочергові пріоритети й індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. Одним із таких пріоритетів є забезпечення правових засад діяльності банківської системи нашої держави. У процесі реформування соціально-економічної структури України банківська система є важливою з'єднувальною ланкою між макроекономічними показниками і мікроекономічними процесами, яка суттєво впливає на фінансову безпеку нашої країни.

Дослідженню питань банківської системи України присвячено окремі праці вітчизняних вчених, зокрема О. М. Бан-

дурки, О.В. Васиуренка, В.Я. Вовк, Л.К. Воронової, Н.М. Внукової, М.П. Кучерявенка, Ю.М. Дмитренко, О.М. Тридіда, С.В. Симов'яна, Л. А. Савченко та інших. Але низку питань щодо правового регулювання банківської системи України в умовах перетворень, які нині відбуваються в нашій державі, поки що не вирішено.

Метою статті є дослідження банківської системи України та розробка напрямків вдосконалення правових засад діяльності банків у сучасних умовах реформування фінансових відносин.

Структуру банківської системи, економічні, організаційні і правові засади створення, діяльності, реорганізації і ліквідації банків визначає Закон України «Про банки і банківську діяльність» [2]. Метою цього закону є правове забезпечення стабільного розвитку і діяльності банків в Україні і створення належного конкурентного середовища на фінансовому ринку, забезпечення захисту законних інтересів вкладників і клієнтів банків, створення сприятливих умов для розвитку економіки України та підтримки вітчизняного товаровиробника.

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України відповідно до чинного законодавства.

Найважливіше місце в банківській системі займає центральний банк держави – Національний банк України (НБУ), який відповідно до Закону України «Про Національний

банк України» [3] є особливим органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і принципи організації якого визначаються Конституцією України та іншими законами України. Так, у статті 99 Конституції України зазначено, що основною функцією Національного банку України є забезпечення грошової одиниці нашої держави.

Банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані (ощадні, інвестиційні, іпотечні, розрахунково-клірингові). Банк набуває статусу спеціалізованого, якщо більше 50% його активів є активами одного типу. Статус ощадного банку набуває у разі, якщо більше 50% його активів є вкладками фізичних осіб. В Україні існують державні банки (100% статутного капіталу належить державі), а також вони можуть створюватися у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або кооперативного банку.

Державна реєстрація банків здійснюється Національним банком України. Здійснювати банківську діяльність банк має право тільки після отримання банківської ліцензії. Банківська ліцензія також видається Національним банком України на підставі клопотання банку за наявності документів, що підтверджують:

- наявність оплаченого та зареєстрованого підписного капіталу банку;
- забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням і приміщенням відповідно до вимог Національного банку України;
- наявність як мінімум трьох осіб, призначених членами правління, які мають відповідну освіту та досвід, необхідний для управління банком.

На підставі банківської ліцензії, банки мають право здійснювати такі банківські операції:

- приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;
- відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;

– розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик.

Крім того, банк має право здійснювати такі операції та угоди:

- операції з валютними цінностями;
 - емісію власних цінних паперів;
 - організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;
 - здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг);
 - надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі;
 - придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, приймаючи на себе ризик виконання таких вимог і прийом платежів (факторинг);
 - лізинг;
 - послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей і документів;
 - випуск, купівлю, продаж та обслуговування чеків, векселів й інших оборотних платіжних інструментів;
 - випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;
 - надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.
- За умови отримання письмового дозволу Національного банку України банки також мають право здійснювати такі операції:
- здійснення інвестицій у статутні фонди й акції інших юридичних осіб;
 - здійснення випуску, обігу, погашення (розповсюдження) державної та іншої грошової лотереї;
 - перевезення валютних цінностей та інкасацію коштів;
 - операції за дорученням клієнтів або від свого імені:
 - а) з інструментами грошового ринку;
 - б) з інструментами, що базуються на обмінних курсах і відсотках;
 - в) з фінансовими ф'ючерсами та опціонами;
 - довірче управління коштами і цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами;

– депозитарну діяльність і діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

Але банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних та інвестиційних монет) і страхування, крім виконання функцій страхового посередника.

Арешт на майно або кошти банку, що знаходяться на його рахунках, арешт на кошти та інші цінності юридичних або фізичних осіб, що знаходяться в банку, накладається у випадках, передбачених законами України, або за рішенням суду.

Інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи третім особам при наданні послуг банку і розголошення якої може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнту, є банківською таємницею. Банки зобов'язані забезпечити збереження банківської таємниці. Іншим банкам банк має право надавати загальну інформацію, що становить банківську таємницю, в обсягах, необхідних при наданні кредитів та банківських гарантій.

Банківське обслуговування фізичних осіб здійснюється на підставі договору приєднання. Згідно зі статтею 634 Цивільного кодексу України [4, с. 449] договором приєднання є договір, умови якого встановлюються однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору.

Але такі договори приєднання, які розробляються кожним банком самостійно, містять значні «перекоси» між правами клієнтів та банками. І це відбувається у той час, коли затвердженням Голови правління Всеукраїнської громадської організації «Фінансова грамота України» 95% нашого населення «фінансово безграмотне» [5]

Договір приєднання є новим договором для цивільного законодавства України, визначальна особливість якого полягає в тому, що у розробці його умов бере участь лише одна зі сторін, а інша – позбавлена такої мож-

ливості, тобто не може запропонувати свої умови договору, але має право відмовитися від такого договору.

Офертою, тобто пропозицією щодо укладення договору, яка тягне за собою певні правові наслідки, може вважатися не будь-яка пропозиція взагалі, а лише така, що містить усі необхідні істотні умови договору. Такі публічні пропозиції на укладення договору комплексного банківського обслуговування з необхідними додатками (такими як договір на відкриття карткового рахунку, випуск платіжної картки, встановленого ліміту дозволеного овердрафту (кредиту) та їх обслуговування; договір послуг на відкриття та обслуговування страхових вкладних (депозитних) рахунків; договір послуг про надання в користування індивідуальних сейфів та інше) публікуються, як правило, в засобах масової інформації. Інша необхідна інформація, така як встановлені банком тарифи, програми кредитування, умови залучення депозитів, порядок роботи дистанційних каналів продажу (ДКП) тощо, оприлюднюється на офіційному сайті банку.

Відповідь особи про її прийняття (акцепт) пропозиції повинна бути повною та безумовною. Але якщо особа, якій адресовано пропозицію, навіть не читаючи договір, вчинила дію відповідно до вказаних у пропозиції умов договору (наприклад, отримала в банку кредит), що засвідчує її бажання укласти договір, то така дія є прийняттям пропозиції і фактом про приєднання до договору.

Такий договір регулює відносини між клієнтом та банком (сторонами) щодо надання банком наступних послуг клієнту:

- відкриття й обслуговування поточних рахунків у національній, іноземній валютах та банківських металах;
- відкриття депозитних рахунків, розміщення депозитів у національній, іноземній валютах і банківських металах;
- відкриття й обслуговування карткових рахунків, випуск карток;
- надання дозволеного овердрафту по карткових рахунках;
- надання додаткових послуг по карткових рахунках та картках;
- надання послуг через дистанційні канали продажу (ДКП);

– надання в користування індивідуально-го банківського сейфу (без відповідальності банку за зміст сейфу);

– надання послуг з отримання, відправлення та зміни реквізитів міжнародної платіжної системи (МПС), у тому числі через дистанційні канали продажу (ДКП).

Клієнтом є фізична особа (резидент чи нерезидент), на ім'я якої відкривається банком рахунок (рахунки) та яка виявила бажання оформити одну чи декілька послуг, що надаються банком.

До рахунків банку входять поточний рахунок, картковий рахунок, депозитний рахунок, кредитний рахунок, розрахунковий рахунок, що відкриті або будуть відкриті у майбутньому на ім'я клієнта банку.

У разі акцептування клієнтом умов договору банк зобов'язується відкривати поточні та карткові рахунки клієнту й обслуговувати такі рахунки, видати клієнту картку зі строком дії, зазначеним на її лицьовій стороні та індивідуальний ПІН-код до неї, надавати кредит у формі дозволеного овердрафту на карткові рахунки, відкривати депозитні рахунки і приймати від клієнта депозити (вклади), обслуговувати кредитні рахунки в частині надання інформаційних послуг та зарахування коштів для погашення заборгованості за кредитами, надавати у користування індивідуальні банківські сейфи, надавати послуги з відправлення виплати, повернення раніше відправлених, зміни реквізитів відправлених МПС, надавати інші послуги передбачені договором приєднання.

Банк зобов'язаний:

– належним чином виконувати умови договору;

– відкривати поточні, карткові, депозитні рахунки, проводити комплексне обслуговування усіх рахунків і здійснювати за дорученням клієнта розрахункові та касові операції;

– надавати клієнту інформацію про тарифи, що діють на момент здійснення ним операцій, і можливі строки здійснення операцій;

– гарантувати збереження банківської таємниці;

– виконувати відповідно до чинного законодавства функції податкового агента клієнта.

– надавати право клієнту доступу до системи дистанційного банківського обслуго-

вування (ДБО) та, надавши йому ідентифікаційні дані, здійснювати обслуговування клієнта через систему ДБО;

– надавати користувачу доступ до системи ДБО, проводити її обслуговування і супроводження, вести протоколи обміну інформацією, їх архівацію тощо, надсилати смс-повідомлення, що містять особистий пароль та ОТЦ-пароль (одноразовий цифровий пароль) на номер мобільного телефону, що містить інформацію про підтвердження операцій в ДБО;

– приймати до виконання і виконувати заявки на здійснення договірних списання, електронні документи, які містять доручення клієнта на здійснення операцій через дистанційні канали продажу (ДКП);

– з моменту отримання від клієнта усного чи письмового повідомлення:

а) щодо компрометації чи відкриття ключа електронного цифрового підпису (ЕЦП) – припинити подальше обслуговування клієнта в системі ДБО шляхом блокування електронного запису та ключа ЕЦП клієнта;

б) при виявленні несанкціонованого переказу або спроби переказу – припинити подальше обслуговування клієнта в системі ДБО шляхом блокування облікового запису і ключа ЕЦП клієнта;

в) щодо втрати (крадіжки) мобільного телефону (відповідної SIM-карти) клієнта, на який здійснюється відправлення ОTR-пароллю – припинити подальше обслуговування клієнта в системі ДБО;

– зобов'язання банку в розрізі окремих послуг визначається у відповідних договорах послуг, які є додатками до договору приєднання та є його невід'ємною частиною.

Клієнт зобов'язаний:

– належним чином виконувати умови договору приєднання;

– проводити операції за рахунками, згідно з режимом функціонування рахунків, дотримуючись вимог нормативно-правових актів з питань здійснення розрахунково-касових операцій і правил роботи банку;

– сплачувати вартість послуг банку з обслуговування рахунків та за надання інших послуг у розмірі згідно з тарифами банку;

– подавати інформацію і відповідні документи до банку протягом трьох банківських

днів у документах та інформації (паспортних даних, адреси місця проживання і реєстрації, закінчення строку дії на даних документів тощо), які були надані клієнтом при укладенні договору приєднання;

– з метою виконання вимог законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, на першу вимогу банку надавати будь-які документи або відомості для з'ясування особи клієнта, суті його діяльності та фінансового стану;

– надавати на вимогу банку інформацію і документи, що стосуються податкового стану клієнта та його зміни;

– не використовувати поточні/карткові рахунки для проведення операцій, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності;

– дотримуватися всіх технічних, організаційних, правових та інших вимог, встановлених банком, щодо роботи через ДКП;

– для роботи в системі ДБО відкрити в банку поточний рахунок у національній валюті, а в разі його відсутності забезпечити наявність необхідного для функціонування системи ДБО, що викладено в порядку роботи ДБО, які оприлюднені на офіційному сайті банку;

– зберігати ідентифікаційні дані в місцях, недоступних для сторонніх осіб та не передавати мобільний телефон (відповідну SIM-карту) й інформацію про його місцезнаходження третім особам;

– у випадку підозри на несанкціонований доступ до ідентифікаційних даних, терміново припинити їх використання та довести до відома про це банку;

– не зберігати ідентифікаційні дані клієнта в системі Інтернет-банкінг на будь-якому паперовому чи електронному носіїві;

– після зміни номеру мобільного телефону (SIM-карти) негайно особисто звернутися до банку і написати відповідну заяву;

– клієнт несе відповідальність за всі свої дії через ДКП, якщо вони були здійснені у порядку, передбаченому договором приєднання;

– забезпечити, щоб на поточному, карткових рахунках клієнта завжди обліковувалися суми коштів, достатні для сплати банку комісії за надані послуги на дату їх оплати;

– у відповідності до вимог Податкового кодексу України повідомити банк про свій статус фізичної особи – підприємця або особи, яка проводить незалежну професійну діяльність;

– щоразу при наданні банку заяви про купівлю іноземної валюти, зазначити в ній про перерахування з власного поточного рахунку суми збору на обов'язкове пенсійне страхування;

– зобов'язання клієнта в розрізі інших послуг банку визначаються у договорах послуг, які є додатками до договору приєднання та його невід'ємною частиною.

Банк має право:

– використовувати кошти на рахунках клієнта, гарантуючи при цьому клієнту безперешкодне розпорядження цими коштами з урахуванням режиму рахунків;

– отримувати від клієнта плату за надані йому послуги;

– відмовити клієнту в здійсненні обслуговування рахунків, у разі ненадання клієнтом документів і відомостей, які необхідні банку;

– закрити всі або окремі рахунки клієнта та надати інші послуги за договором, якщо клієнт не надав необхідної інформації для проведення ідентифікації;

– запроваджувати нові програмно-технічні й технологічні засоби з метою вдосконалення роботи ДКП;

– виконувати періодичні перевірки виконання користувачем вимог захисту інформації та зберігання засобів захисту в системі ДБО;

– змінювати й доповнювати договір приєднання і тарифи банку;

– списувати кошти з рахунків клієнта за його дорученням, або шляхом договірного списання, або на підставі вимогостягувачів у порядку та випадках, передбачених законодавством або умовами договору;

– здійснювати договірне списання грошових коштів на користь банку з поточних (карткових) рахунків клієнта у випадку наявності будь-якої заборгованості перед банком за договором приєднання або іншими договорами про надання банківських послуг, у тому числі, комісії, процентів, суми заборгованості по кредиту, суми неустойки та всіх видатків, понесених банком під час виконан-

ня умов даного договору або інших договорів про надання банківських послуг, згідно з їх умовами;

– відмовити клієнту у здійсненні операцій через ДКП у випадку:

а) неповного (невірної) зазначення клієнтом реквізитів операції;

б) невідповідності операцій чинному законодавству та внутрішнім документам банку;

в) у випадку недостатності коштів на відповідному рахунку клієнта для здійснення платежу або сплати комісії банку та в інших випадках, передбачених договором;

– призупинити доступ користувача до системи ДБО в разі порушення або виявленої банком спроби порушення ним умов безпеки доступу до цієї системи;

– блокувати доступ до системи ДБО в разі послідовного неправильного вводу ідентифікаційних даних користувача;

– списувати кошти шляхом договірної списання з рахунку клієнта, у випадку зарахування на цей рахунок несанкціонованого переказу;

– права банку у розрізі окремих послуг визначаються у відповідних договорах послуг.

Банк не несе відповідальності:

– за помилки, затримки або неможливість отримання клієнтом доступу до ДКП, пов'язані з несправністю обладнання клієнта;

– за виконання операцій, у тому числі списання коштів із рахунку клієнта, на підставі незаконно оформлених електронних документів, якщо електронний підпис на цих документах є неправильним;

– за наслідки несвоєчасного повідомлення клієнтом банку про втрату (крадіжку) мобільного телефону, його ідентифікаційних даних;

– за помилкове зарахування (списання) коштів на (з) рахунків клієнта, яке відбулося з його вини;

– за невиконання розпоряджень клієнта щодо проведення операцій за його рахунками у разі недостатності коштів на цих рахунках для здійснення платежу.

Клієнт має право:

– самостійно обирати платіжні документи у формах, визначених чинним законодавством для здійснення розрахунків.

– самостійно розпоряджатися коштами, що знаходяться на його рахунках, у межах, встановлених чинним законодавством України, на умовах договору приєднання.

– користуватися комплексом послуг банку на умовах договору.

– вимагати від банку виконання заявок на здійснення договірної списання електронних документів, які містять доручення клієнта на здійснення операцій через ДКП згідно з умовами договору.

Обслуговування банком клієнта здійснюється за плату, у строки та в порядку, визначених умовами договору. Вартість послуг визначається згідно з тарифом банку та програмою кредитування в національній валюті.

Зазначені в тарифах ставки застосовуються тільки до операцій, виконання яких здійснюється у звичайному порядку. Якщо при обслуговуванні клієнта виникають додаткові витрати, яких не існує при звичайній процедурі виконання відповідної операції, то такі додаткові витрати списуються у їх фактичному розмірі додатково до визначених тарифів.

Сторони звільняються від відповідальності за часткове або повне невиконання будь-якого з положень договору, якщо це невиконання стало наслідком причин, що знаходяться поза сферою контролю невиконуючої сторони. Такі причини включають стихійне лихо, екстремальні погодні умови, пожежі, війни (далі форс-мажор). Про настання форс-мажорних обставин сторони мають інформувати одна одну невідкладно і по їх закінченню надати документи, видані уповноваженими державними органами, що підтверджують факт дії форс-мажору.

Договір комплексного банківського обслуговування фізичних осіб діє з дати підписання та подання до банку заяви про приєднання на визначений строк. Але банк в односторонньому порядку може вносити зміни й доповнення до цього договору (у тому числі і до тарифів), що не суперечать вимогам чинного законодавства України, шляхом вчинення одностороннього правочину банку, опублікувавши його в засобах масової інформації та розмістивши на сайті банку.

Договір може бути розірваний за заявою клієнта в будь-який час.

Банк зобов'язується не розголошувати

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено напрямки розвитку банківської системи України та розроблено пропозиції щодо вдосконалення правових засад діяльності банків у сучасних умовах реформування фінансових відносин. Автором проаналізовано зміст типових договорів приєднання, на підставі яких здійснюється обслуговування фізичних осіб, а також запропоновано підвищити відповідальність пов'язаних з банком осіб за порушення банківського законодавства.

інформацію щодо операцій за рахунками і відомостей про клієнта, що складає банківську таємницю, за виключенням випадків, коли розкриття банківської таємниці без погодження з клієнтом є обов'язком для банку відповідно до чинного законодавства України.

За невиконання або неналежне виконання умов договору сторони несуть відповідальність, передбачену чинним законодавством України та умовами цього договору.

Так, за несвоєчасну оплату послуг банку клієнт зобов'язаний сплатити банку пеню в розмірі подвійної облікової ставки Національного Банку України від суми заборгованості за кожний день прострочення зобов'язання. Всі спори щодо виконання умов договору вирішуються шляхом переговорів. При неможливості вирішення спорів шляхом переговорів, вони вирішуються в порядку, передбаченому чинним законодавством України.

Таким чином, такий стан речей у банківській системі України, за словами голови Національного банку України В. О. Гонтаревої, призвів до того, що за останні місяці загальна сума збитків неплатоспроможних банків через протиправні дії менеджменту банків, які збанкрутували, становить 58 млрд. гривень. За цими фактами було відкрито 239 кримінальних впроваджень на суму 34 млрд. гривень [6].

З метою подальшого усунення таких недоліків у березні 2015 року Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності пов'язаних із банком осіб» [7], який передбачає не тільки адміністративну, але й кримінальну відповідаль-

SUMMARY

In the article the directions of Ukraine's banking system and suggestions for improving the legal foundations of banks in modern conditions of reforming financial relations. The author analyzes the content of model contracts accession on the basis of which the services of individuals, and proposed to increase the liability associated with the bank in case of violation of banking laws.

ність посадових осіб за порушення банківського законодавства. Згідно з цим законом власники банків будуть відповідати своїм майном за навмисне доведення або нехтування заходами з недоведення банку до банкрутства.

Але, на нашу думку, найкращими контролерами ефективної діяльності банків є їх вкладники, які повинні стати акціонерами та входити до Наглядових рад своїх банків. Яскравим прикладом цього є Кіпр, де вкладники одного з великих банків стали його акціонерами, врятували фінансову установу від банкрутства, і, відповідно, свої капітали з відсотками за депозитами.

Література

1. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». Схвалено Указом Президента України від 12 січня 2015 року №5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html>
2. Закон України «Про банки та банківську діяльність» № 28 III від 21.12.2000 р. // Урядовий кур'єр – 2001 – 17 січня
3. Закон України «Про Національний банк України» №679-XIV від 20. 05. 1999р. // Урядовий кур'єр – 1999 – 1 липня
4. Цивільний кодекс України: Коментар. – Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. – 850 с.
5. Кредити потрапили під роздачу // Урядовий кур'єр – 2015 р. – 21 квітня.
6. Вкладники контролюватимуть банки // Урядовий кур'єр – 2015 р. – 13 березня.
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності пов'язаних із банком осіб» №218-VIII від 2 березня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/218-19>

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ФАКТОР ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ ТА КРИМІНАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

ПОПОВА Лілія Миколаївна - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту Харківського національного університету будівництва та архітектури

УДК[336:343.37](477)

В статті автор виділяє економічну складову, що становить одну з головних складових національної безпеки України. Автор аналізує вплив тіньової економіки на стан економічної безпеки України в умовах інтеграції нашої країни в європейське простірство. В статті підкреслено, що найбільш небезпечним наслідком розвитку тіньової економіки є криміналізація суспільства в цілому, що веде до втрати державою своїх регулюючих і контролюючих функцій.

Ключові слова: *тіньова економіка, економічна безпека, економічна політика, національна безпека, криміналізація суспільства.*

Сьогоднішній стан українсько-російських відносин знову загострив питання національної безпеки України. Адже існування, самозбереження та прогресивний розвиток України як суверенної держави залежить від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів. Засади такої політики визначає Закон України «Про основи національної безпеки України» [1]. Національна безпека України реалізується через проведення виваженої державної політики в таких сферах, як політична, військова, економічна, соціальна, науково-технічна, інформаційна тощо.

Особливо важливого значення набуває економічна складова, адже Росія використовує енергоносії у конфлікті з Україною як зброю, але не військову, а економічну, хоча ефективність її не менша [2]. Невипадково

стаття 17 Конституції України [3] проголошує, що забезпечення економічної безпеки держави є однією з найважливіших функцій держави.

Питанням забезпечення економічної безпеки України присвячено окремі роботи вітчизняних вчених, а саме Бандурки О.М., Баранівського О.І., Гейця В.М., Єрмошенка М.М., Камлика М.І., Куркіна М.В., Пономаренка В.С., Турчинова О.В. та інших, але одночасно низка питань з впливу окремих чинників на економічну безпеку держави залишаються ще мало дослідженими, зокрема, вплив тіньової економіки.

Метою статті є аналіз впливу тіньової економіки на стан економічної безпеки України в умовах інтеграції України в європейський простір.

Сучасна економічна політика України відповідно до статті 7 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [4] базується на таких засадах:

- розвиток внутрішнього ринку, підвищення ефективності його функціонування та вдосконалення механізмів державного регулювання, забезпечення збалансованості попиту та пропозиції на окремих ринках;
- проведення раціональної та справедливої податкової політики, яка передбачає зниження податкового навантаження на економіку з розширенням бази оподаткування;
- проведення прозорості та виваженої бюджетної політики як дієвого інструменту соціально-економічного розвитку та інвес-

тування в реальний сектор економіки для підтримки національного товаровиробника і збереження робочих місць;

- підвищення результативності державних видатків, реалізація прозорої політики закупівель за державні кошти, яка гарантуватиме раціональне використання ресурсів;

- проведення ефективної політики управління державним боргом;

- перенесення податкового навантаження з мобільних факторів виробництва (праці та капіталу) на споживання, насамперед, шкідливої для здоров'я людей продукції, ресурсні та екологічні платежі;

- розвиток і зміцнення банківської системи та небанківських фінансових установ;

- забезпечення інституційної та фінансової незалежності Національного банку України одночасно з посиленням прозорості його діяльності;

- посилення рівня захисту прав вкладників;

- впровадження ринкових інструментів акумулювання і перерозподілу довгострокових фінансових ресурсів, у тому числі в рамках введення накопичувального пенсійного забезпечення;

- розвиток ліквідного, прозорого та надійного фондового ринку, ефективне функціонування системи депозитарного обліку цінних паперів;

- забезпечення економічної збалансованості розвитку регіонів, узгодженості напрямів їх розвитку із загальнонаціональними потребами;

- гарантування державою непорушності усіх форм власності як основи ринкової системи господарювання;

- створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, сприятливих умов започаткування бізнесу та виходу з нього, зменшення втручання держави в економічну діяльність суб'єктів господарювання, спрощення системи отримання дозволів, зниження тиску на бізнес з боку контролюючих органів;

- розвиток конкуренції як основного чинника підвищення економіки, забезпечення дієвого регулювання діяльності природних монополій, недопущення проявів

монополізму на державному та регіональному рівнях;

- інтенсифікація інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема, шляхом залучення коштів підприємств і населення, впровадження ефективної системи страхування інвестиційних ризиків, стимулювання спрямування заощаджень громадян на інвестування економіки, забезпечення інноваційної складової інвестицій;

- запровадження економічних стимулів для заохочення модернізації національного виробництва, спрямування інвестицій у новітні технології, формування національної інноваційної інфраструктури та державних програм промислової модернізації;

- розвиток механізмів державно-приватного партнерства з метою залучення інвестицій у модернізацію промислової та соціальної інфраструктури;

- забезпечення взаємопов'язаності стратегії приватизації державного майна із стратегією розвитку економіки України та окремих її галузей;

- забезпечення ефективного управління об'єктами державної власності, запровадження прозорого та ефективного механізму реалізації державою своїх прав власника.

Конкретні засоби та шляхи забезпечення національної безпеки повинні зумовлюватися пріоритетністю національних інтересів, необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам економічних загроз цим інтересам, і ґрунтуватися на засадах правової демократичної держави. Такі національні інтереси та їх пріоритетність зумовлюються конкретною ситуацією, що складається в країні та за її межами.

На тлі зростання нестабільності у світі, збільшуються загрози національній безпеці України у військовій, енергетичній, фінансовій та інформаційній сферах. Відносно України здійснюється Російською Федерацією насильницький перегляд національних кордонів поза нормами міжнародного права, що викликало необхідність проведення Антитерористичної операції на південному сході країни. У новій редакції Стратегії національної безпеки [5] відзначено, що використання витратної економічної моделі, відсутність стимулів до інноваційних процесів і

динамічного розвитку нових технологічних укладів обумовлюють неконкурентоспроможність української економіки, унеможливають кардинальне підвищення рівня та якості життя населення, провокують посилення соціальної напруги та поширення протестних настроїв.

Якщо розглядати економіку як динамічну систему, що розвивається, то в цьому контексті поняття її безпеки є тотожним поняттю стійкості процесу суспільного відтворення. Тобто поняття економічної безпеки є складною багатофакторною категорією, що характеризує спроможність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою збалансованого задоволення потреб населення країни, протистояння дестабілюючому впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.

Ратифікувавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна отримала унікальний шанс побудувати нову державу та зміцнити її національну безпеку. Але для цього Україна повинна виконати певні вимоги, які встановлені Копенгагенськими критеріями – параметрами, яким мають відповідати держави – члени Європейського Союзу. Для цього в нашій країні розроблена Стратегія сталого розвитку «Україна 2020» [6], яка визначає мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних соціально-економічних, оборонних і політико-правових умов розвитку України. Метою цієї Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід держави на провідні позиції у світі.

Задля досягнення цієї мети розвиток України має здійснюватися за такими векторами: економічний прогрес зміцнення сектору безпеки, підвищення відповідальності, формування національної гідності. Так, вектор розвитку передбачає забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ та, як наслідок, підвищення стандартів життя. Україна має стати державою з сильною економікою та з передовими інноваціями. Для цього, передусім, необхідно забезпечити макроекономічну стабільність та стійке зростання економіки

невиснажливим способом, створити сприятливі умови для ведення господарської діяльності та прозору податкову систему. Також треба виконати завдання, які вже визначені чинним законодавством України [4], а саме: здійснити перехід на європейську модель ринкового нагляду та впровадити європейські підходи у сфері делегування функцій держави суб'єктам господарювання.

Крім того, Стратегія сталого розвитку [6] до першочергових відносить таку програму дерегуляції та розвитку підприємництва, метою якої є створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвиток малого і середнього підприємництва, залучення інвестицій, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці. Необхідно також скоротити кількість документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності та видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, скасувати регуляторні акти, які ускладнюють ведення підприємницької діяльності, скоротити кількість органів державного нагляду (контролю), забезпечити надання послуг для громадян та бізнесу в електронному вигляді.

На жаль, сьогодні економічний розвиток нашої країни стримується такими факторами, як:

- недосконала бюджетна політика та слабкість бюджетного планування;
- низька фінансова дисципліна та непрозорі схеми розрахунків, що спричиняють платіжну кризу, призводять до стрімкого падіння курсу національної валюти та створюють умови для неконтрольованого перерозподілу доходів;
- недостатня стимулююча роль заробітної плати, яка ще не стала чинником розвитку виробництва;
- значна диференціація доходів населення та досить високий рівень бідності;
- складні умови для ведення малого підприємництва;
- недосконале корпоративне управління;
- недостатній розвиток фінансово-банківської системи, фондового та страхового ринку;
- значні витрати на оборону та відновлення господарської інфраструктури, постраждалої від бойових дій;

- несприятливий інвестиційний клімат, що стримує залучення інвестицій та гальмує формування ресурсів для проведення структурної перебудови економіки, підвищення її ефективності та конкурентоприможності.

Крім того, низька ефективність відповідних економічних, правових та організаційних заходів сприяє розвитку та функціонуванню в нашій державі «тіньової» економіки та криміналізації суспільства, що створює найнебезпечніші загрози національній безпеці України в економічній сфері.

Результати досліджень вітчизняних та іноземних фахівців свідчить про те, що тіньова економіка (економічні процеси, що приховуються їх учасниками, не контролюються державою і суспільством та не фіксуються в повному обсязі державною статистикою) в Україні створює реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку держави, негативно впливає на суспільне життя: економіку, політику, соціальну та правову сфери, громадську свідомість, міжнародні відносини.

Основними чинниками, що сприяють розвитку тіньової економіки в Україні, на думку проф. М.В. Куркіна [7, с.54], є:

- недосконалість діючої законодавчої бази, існування в чинних законодавчих актах значної кількості необґрунтованих правових норм і обмежень щодо господарської діяльності в усіх сферах економіки, надмірне регулювання підприємницької діяльності;

- нестабільність податкового законодавства, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єктів господарювання та низький рівень податкової дисципліни;

- низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки, корупція в державних органах та органах місцевого самоврядування;

- правова незахищеність суб'єктів господарювання від зловживань з боку осіб державних органів і органів місцевого самоврядування;

- відсутність інвестиційних альтернатив для тіньових капіталів та зацікавленості у їх вкладанні в офіційний сектор економіки;

- втрата історичних традицій, моральних і етичних норм, що мають бути в основі

поваги до приватної власності та підприємницької діяльності.

Сьогодні масштаби тіньової економіки, а також обсяги продукції і фінансових ресурсів, що обертаються у цьому секторі господарства не можна не враховувати при прийнятті законодавчих актів та управлінських рішень на всіх рівнях владних структур. Близько 50% підприємств повністю або частково працюють у «тіні». Оцінки рівня тіньового сектора із застосуванням різних методик свідчать, що в Україні на нього припадає близько 35-45% внутрішнього валового продукту. Такий рівень тіньової економіки можна вважати його нижньою межею. Для порівняння: в Італії рівень тіньової економіки становить близько 28%, у Франції та Німеччині – біля 15%, у США – приблизно 9% ВВП.

При цьому, найбільша активність тіньових українських фірм виявляється в регіонах з добре розвинутою економікою та значним фінансовим потенціалом – у м. Києві, Дніпропетровській, Запорізькій та Харківській областях. Щодо галузей економіки, то в числі найбільш «тінізованих» є промисловість (майже 40%), сільське господарство (25%), торгівля і транспорт (від 7 до 15%). Очолюють тіньові структури, як правило, особи, що мають вищу освіту, добре підготовлені в економічному, юридичному та організаційному планах, значна частина з них пройшла підвищення кваліфікації або перепідготовку у провідних навчально-виробничих комплексах України чи за кордоном, раніше конфліктів з правоохоронними органами не мали.

Легалізація тіньових капіталів забезпечила б значний рівень додаткових надходжень. А в умовах податкової реформи, яка визначена Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» [6], передбачається зменшення як кількості податків, так і їх розміру. Тому забезпечення достатнього наповнення Державного бюджету України в цих умовах стане можливим лише за рахунок значного зменшення тіньового сектору вітчизняної економіки.

Основними негативними наслідками тіньової економіки є:

- порушення грошового обігу та розвиток інфляційних процесів;

АНОТАЦІЯ

У даній статті автор виділяє економічну складову як одну з основних складових національної безпеки України. Автор проводить аналіз впливу тіньової економіки на стан економічної безпеки України в умовах інтеграції нашої країни в європейський простір. У статті наголошено, що найбільш небезпечним наслідком розвитку тіньової економіки є криміналізація суспільства в цілому, що веде до втрати державою своїх регулюючих і контролюючих функцій.

SUMMARY

In the article the author highlights the economic component as one of the main components of the national security of Ukraine. The author analyzes the impact of the shadow economy on the economic security of Ukraine in the conditions of our country's integration into the European space. The author emphasizes that the most dangerous consequence of the development of the shadow economy is the criminalization of society as a whole. This leads to the fact that State loses its regulatory and supervisory functions.

- дискримінація суб'єктів підприємницької діяльності, несумлінна конкуренція або неправомірне обмеження конкуренції;
- скорочення податкових надходжень до державного та місцевих бюджетів;
- нерегламентована зайнятість і неконтрольоване розшарування населення за рівнем доходів;
- нераціональне розміщення трудових ресурсів;
- правовий нігілізм багатьох підприємницьких структур і населення, як реакція на недосконале законодавство;
- відтік капіталів за кордон і суттєве скорочення інвестиційних коштів, які залучаються в національну економіку, що не дозволяє здійснити повномасштабну структурну перебудову господарського комплексу країни та забезпечити збалансованість державного та місцевих бюджетів.

Але найбільш небезпечним наслідком розвитку тіньової економіки є криміналізація суспільства в цілому, що веде до втрати державою своїх регулюючих і контролюючих функцій. Такі поняття, як криміналізація і тінізація економіки, тісно пов'язані між собою: тіньовий сектор є, у більшості випадків, наслідком криміналізації економіки та суспільства в цілому і водночас, – однією з причин цього процесу та його каталізатором. Тому зменшення масштабів тінізації економіки в нашій державі може призвести і до зниження рівня економічної злочинності в країні.

Таким чином, можна зробити висновки:

1) тіньова економіка створює реальну загрозу національній безпеці України та демократичному розвитку держави;

2) в умовах податкової реформи, що проводиться в Україні, забезпечення достатнього наповнення Державного бюджету можливо лише за рахунок зменшення тіньового сектору економіки;

3) зменшення тінізації економіки призводить і до зменшення рівня економічної злочинності в країні.

Література:

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» №964-IV від 19.06.2003 р. // Урядовий кур'єр. – 2003. – 30 липня.
2. Горбулін В. Європейський дим потребує нової системи безпеки // Урядовий кур'єр. – 2003. – 14 січня.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.
4. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» №2411 від 01.07.2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – 1 вересня.
5. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» в ред. Указу Президента України №389/2012 від 08.06.2012 р. // Урядовий кур'єр. – 2012. – 26 червня.
6. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020». Схвалена Указом Президента України Урядовий кур'єр. – №5/2015 від 12.01.2015 р. // Урядовий кур'єр. – 2015. – 15 січня.
7. Куркін М.В. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємств. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2010. – 388 с.

ОЦЕНКА И ПЕРСПЕКТИВЫ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ МЕЖДУ КИТАЕМ И СТРАНАМИ СНГ

ЧЕН Хунцзе - доцент Института России Хэйлунцзянской академии общественных наук

Анализ электронной коммерции между Китаем и странами СНГ позволяет сделать вывод, что Электронная коммерция на данный момент относится к одной из наиболее успешных и развитых отраслей в СНГ и КНР. Обе стороны укреплению приграничного электронной коммерции сильная воля, будет способствовать дальнейшему развитию приграничного электронной коммерции.

Ключевые слова: электронная коммерция, КНР, СНГ, логистика.

Электронная коммерция представляет собой глобальное явление как концептуально, так и в своей реализации. Это происходит быстро, и с развитием технологии электронного обмена данными (EDI), расширением Internet и WWW будет происходить еще быстрее. Влияние электронной коммерции будет всеобъемлющим, затрагивающим как коммерческие компании, так и общество в целом.

В последние годы между Китаем и странами СНГ трансграничная деятельность электронной коммерции развивается с быстрыми темпами. Ввиду того, что Китай и страны СНГ являются соседними странами, торговая взаимодополняемость выгодна, а электронная коммерция имеет низкий порог, высокие прибыли, малые посредники в товарном обращении. Электронная коммерция быстро становится значимой частью региональной экономики, сотрудничество в области продолжает расширяться, а также сталкивается с рядом

проблем, которые необходимо решить.

1. Положение Китая и СНГ в электронной коммерции

В Китае и СНГ существуют колоссальные перспективы развития трансграничной электронной торговли.

Благодаря ценовому преимуществу китайской электронной коммерции, в последние годы быстро развивается между Китаем и странами СНГ трансграничная электронная коммерция, трансграничная электронная торговля в высоком периоде роста. Покупатели быстро осознали удобства электронных покупок: низкие цены, дистанционный сервис, экономящее время и внимание, широту выбора.

Данные «Алибаба» показывают, что по объему продаж в тройку лидеров за пределами внутренних районов Китая вошли Сянган, СНГ и США. А торговая площадка AliExpress также занимает лидирующее место на российском рынке онлайн-шоппинга.

Как свидетельствует статистика «Алибаба», по состоянию этого года количество зарегистрированных пользователей AliExpress на территории СНГ превысило 5 млн человек. Ежедневно через эту площадку в СНГ отправляются товары на сумму не менее 2 млн долл США, в праздничные дни цифра даже удваивается¹.

Приобретение товаров в более чем 30% для небольших электронных продуктов, которые главным образом включают дис-

¹ <http://www.essdd.com/thread-15645-1-1.html>

плеи, мобильные телефоны и видео оборудование

По данным СНГ, в 2013 г. был отмечен существенный рост объемов корреспонденции, поступающей в СНГ из-за рубежа. За год российские граждане получили примерно 28 млн. почтовых отправлений из других стран. Это на 45% больше, чем годом ранее. На долю Китая в этой почте приходится 25%.

Можно сказать, что текущий рост электронной коммерции составляет 25-30% в год, текущая доля в ВВП страны – меньше 1%, доля онлайн-ритейла в общем ритейле – около 2%. И если по числу интернет-пользователей СНГ в прошлом году обогнали Германию и занимаем первое место в Европе (68 млн – 48%), то по числу интернет-покупателей СНГ сильно отстаем – 23 млн. (34%) против немецких 41 млн (61%). Таким образом, существуют все признаки того, что на рост интернет-пользователей наслоится, как это происходит в Китае, рост доли покупателей и частоты покупок. И электронная коммерция, все больше проникая в удаленные уголки СНГ экономики, начнет показывать 40-60% роста.

В настоящее время в пятерку электронной коммерции для СНГ Утконос, Ozon, Комус, Quelle и Связной годовой объем продаж почти 2 миллиардов долларов².

В Китае, кроме больших компаний «Таобао» и «Алибаба», электронные коммерции стран СНГ главным образом сосредоточиваются в провинции Хэйлунцзян. Провинция Хэйлунцзян является важным центром для торговли в СНГ, так и важной транспортной станцией, в сильной поддержке правительства Северо-Восточной Азии, открыли много торговых площадок электронной коммерции для служб стран СНГ.

Провинция Хэйлунцзян становится крупным центром электронной торговли между Китаем и СНГ. В его основу положена русскоязычная платформа. В настоящее время на виртуальных прилавках доступно 9,4 млн. разных видов товаров.

² Канцелярия советника по торгово-экономическим вопросам Посольства КНР в Российской Федерации. <http://ru.mofcom.gov.cn/>

Каждый день из Китая в СНГ отправляется товаров, приобретенных через электронные платформы, на 4 млн. По замыслу разработчиков, должна объединить свыше 80 тыс. предпринимателей, а товарный ассортимент должен составить 20 млн. видов.

«Китайско-российский веб-портал электронной коммерции» (www.bianmao.net) является одной из 24 национальных программ электронной коммерции, ставшей в 2006 году важной точкой поддержки государственной комиссии по экономическому развитию и реформам КНР, а также специализированной торговой платформой электронной коммерции между Россией и Китаем, получившей в 2006 году статус единственной программы в сфере электронной коммерции, которой была оказана финансовая поддержка государственной комиссией по экономическому развитию и реформам КНР (КГКЭРиР).

Это электронная платформа при помощи третьей стороны на русском и китайском языках, предоставляющая торговые услуги в специализированных отраслях.

ООО Хэйлунцзянская почтовая компания «Итун» по информатике и сетевым технологиям финансировала, организовала и осуществляет функционирование портала, «Итун» является инновационным технологическим предприятием почтовой отрасли, основными видами деятельности которого являются электронная коммерция, услуги по использованию ASP (Application Service Provider, т.е. поставщик дополнительных услуг), Опираясь на почтовую отрасль, компания стала поставщиком проекта по информатизации и ASP поставщиком дополнительных услуг в сферах почтовых услуг, электронной торговли, логистики, поставки товаров, производства и т.д.

На стороне политики, КНР намеревается создать солидную регламентирующую базу для развития международной электронной торговли. Будут разработаны нормативные документы, в которых найдут своё отражение процедуры прохождения таможни, вопросы налогообложения и валютных расчётов, а также логистика.

Предприятия электронной коммерции

в Китае смогут возмещать НДС при экспорте 30 декабря 2013 г. Министерство коммерции КНР и Главное государственное налоговое управление КНР (ГГНУ КНР) опубликовали совместное Уведомление «О вопросах налогообложения при розничном экспорте в трансграничной электронной коммерции» (далее – Уведомление № 96-2013), в соответствии с которым предприятия электронной коммерции смогут возмещать НДС при реализации товаров зарубежным потребителям. Эта мера уменьшит себестоимость работы для внешнеторговых компаний, которые реализуют товары зарубежным потребителям в розницу, а также – по мнению Минфина и ГГНУ КНР – будет способствовать развитию электронной коммерции и внешней торговле страны.

КНР сообщает, что согласно основной директиве Министерства торговли прошлого года, только к 2015 году ожидается принятие всесторонних законов и обеспечение национальной информацией в области доверия к электронной коммерции.

2. Вопросы трансграничные электронной коммерции между Китаем и странами СНГ.

Отсутствие инфраструктуры в СНГ есть наиболее сдерживающим фактором для развития трансграничной электронной торговли двух стран. Здесь речь идет о региональном дисбалансе в развитии услуг быстрой доставки и почты, низкой скорости и низком уровне охваченности широкополосного Интернета, высоком тарифе на мобильный широкополосный доступ к сети и низкой степени распространения карточных платежей.

2.1 Отставание транспортных услуг каналов

В виду эффективности и улучшения главных мероприятий в КНР, на территории СНГ осуществление эффективной транспортировки является одним из самых больших проблем электронной коммерции. В трансграничных сделках и сортировании товаров в СНГ большинство уровней транспортной мощности остаются на уровне девяностых годов прошлого века. Столкнувшись с быстрым ростом электронной коммерции сделки с серьезной нехваткой

мощностей, отсутствие трансграничных решающих проектов в области электронной коммерции на таможне, в результате отставания большого количества товаров на таможне, цикл оборота груза, как правило, больше, чем 15 дней, в 2015 году, из за того, что они не могут справиться с давлением грузового транспорта, российская таможня не принимает, обычное дело, посылки.

Между тем, DHL, UPS, EMS и других крупных международных логистических предприятий слишком высоки, пространство СНГ превышает десять районов, логистической компании трудно охватить все области, в настоящее время мало B2C компании могут предоставлять полную систему слежения по распределению товаров. Чтобы максимизировать долю рынка, компании должны бросать много денег на транспорт. В России Lamoda является поставщиком электроэнергии, например, приказы 100 долл были меньше, транспортные расходы могут составлять более 20%³.

2.2 Платежи Узкое

Еще одним важным препятствием для приграничной торговли между Китаем и странами СНГ является платежный вопрос компенсации. В настоящее время в СНГ отсутствует удобная система безопасности платежей для третьей стороны

Потребители полностью уязвимым, механизм оплаты не является совершенным, права не защищены. К тому же, для отдельных потребителей электроники, российские потребители полагаются на оплату наличными, уровень распространения онлайн-платежей относительно низкий. В 2013 году 69% потребителей выбирают кассовые операции, 14% потребителей выбрать кредитную карту. В настоящее время методом трансграничных решений в области электронной коммерции является сотрудничество с логистическими компаниями СНГ, собирают деньги, а затем переводят средства на будущее. Это составляет неизбежные недостатки, увеличение риска финансовой доходности и цикла периода капитала, и так увеличивает сложность эксплуатации электронной коммерции.

³ Чэнь Си. Русский лидер моды—Lamoda. Новая эра в Китае. 03.2014.

Нужно время, чтобы изменить эту ситуацию.

2.3 У китайских фирм электронной коммерции отсутствует средство конкуренции

В настоящее время трансграничная конкуренция у коммерсантов электронной продукции становится ожесточенной с каждым днем, у них прибыли предприятий все меньше и меньше; низкая цена является основным средством китайского приграничного коммерсанта и конкуренция за клиентов, в том числе многих китайских бизнесменов в Китае, во главе с Alibaba, данная конкуренция до сих пор не избавилась от этой модели режима категории. Но в век информации пользователь выбирает номера очень большие, потребители уделяют больше внимания качеству обслуживания, в то время как российские поставщики электроэнергии полагаются на местные преимущества обслуживания, более диверсифицированной в этом отношении, путем развития услуг, чтобы компенсировать отсутствие конкуренции. Среди них, поставщик электроэнергии Lamoda отличается от традиционного поставщика электроэнергии, после получения товара потребители имеют 15 минут, а затем решить, стоит ли покупать, вы можете выбрать наличными или кредитной картой платежей. Эта модель признана за Lamoda привлечь пользователей в России, поставщики электроэнергии предлагают эту услугу более чем одному, есть Ozon и Wildberries компаний.

2.4 Проблемы барьеров в торговле

Еще необходимо время, чтобы установить и реализовать продвинутые законы. Данные GTA показывают, что в мире 2013 года, Россия приняла протекционистскую торговую политику, в первую очередь, на которую приходится 20 процентов мирового торгового протекционизма существующих стратегий, сильный протекционизм России определяет развитие приграничной электронной коммерции в Китае и России⁴.

3. Перспективы приграничной электронной коммерции между Китаем и стра-

нами СНГ.

Рынок электронной коммерции СНГ резко ускоряет темпы роста. К 2020 году может оказаться на уровне показателей сегодняшней Великобритании – 5-6% ВВП (120-150 млрд. долл), онлайн-ритейл – 10-12% от традиционного ритейла. Это означает рост в 10 раз: с 12 млрд. до 120 млрд. к 2020 году. Покупки через Сеть сейчас совершают около 30 млн жителей СНГ. Это почти 50% от общей численности веб-аудитории Поднебесной, насчитывающей более 70 млн. Объем рынка онлайн-коммерции СНГ оценивается в 2 млрд. против - 3 млрд. в Соединённых Штатах. Жители, совершающие покупки через Сеть, тратят на это в среднем 390 долл. в год. Аналитики отмечают, что быстрому развитию онлайн-коммерции в СНГ способствует рост численности интернет-аудитории и низкая стоимость доставки купленных товаров. - К 2020 году, считают, СНГ может стать крупнейшим в мире рынком электронной коммерции для КНР

С быстрым ростом трансграничной электронной коммерции, уровень требований в отношении трансграничных электронной коммерции логистики продолжают расти, за рубежом склад стал неизбежной тенденцией трансграничной логистики электронной коммерции. - С созданием международного пакгауза, чтобы уменьшить трансграничные расходы поставщика электроэнергии на логистику. В настоящее время китайская международная логистическая компания приступила к построению в Украине и России товарной базы. Если состоится, то высокий уровень приграничной логистической системы поставщика электроэнергии будет завершена, это полностью решит транспортную проблему, грузооборот, скорость оборота капитала и значительно повысить эффективность онлайн-потребителей торговых центров в России и на Украине, для приграничного поставщика электроэнергии будет играть важную роль в деле поощрения.

Обе стороны укрепляют приграничную электронную коммерцию, сильная воля, будет способствовать дальнейшему раз-

⁴ http://news.ifeng.com/gundong/detail_2014_01/02/32651086_0.shtml

витию приграничной электронной коммерции. Активно проводимые регулярные встречи и обсуждения станут нормой.

Продолжительный рост уровня взаимного политического доверия и стратегического взаимодействия между Китаем и СНГ, активное участие правительств и деловых кругов двух стран в продвижении торговли, улучшение климата для бизнеса, снижение уровня таможенных пошлин и совершенствование финансовой системы в СНГ предоставляют исключительные возможности для развития трансграничной электронной торговли.

Электронная коммерция на данный момент относится к одной из наиболее успешных и развитых отраслей в СНГ. Несмотря на то, что в СНГ пока что не уделяют такого внимания, как в КНР, в СНГ есть все предпосылки для развития этого бизнеса. Исходя из этого, можно только надеяться на большее влияние со стороны государства на этот вид деятельности. А следовательно, можно отметить, что необходимо инвестировать на развитие электронного бизнеса, т.к. всем известно, что инвестиции - основной двигатель экономики.

Другие развивающиеся рынки, скорее всего, последуют аналогичным курсом. Китайские интернет-магазины уже используют свои преимущества, экспортируя свою продукцию по всему миру прямо с заводов. И предприятия в других странах принимают аналогичную онлайн бизнес-модель.

Китай, возможно, упустил многое во время промышленной революции XIX века. Однако его подход к электронной розничной торговле обречен стать одной из движущих сил интернет-революции XXI века на развивающихся рынках.

Литература

1. <http://www.essdd.com/thread-15645-1-1.html>
2. Канцелярия советника по торгово-экономическим вопросам Посольства КНР в Российской Федерации . <http://ru.mofcom.gov.cn/>
3. Чэнь Си. Русский лидер моды— Lamoda. Новая эра в Китае. 03.2014.
4. http://news.ifeng.com/gundong/detail_2014_01/02/32651086_0.shtml

ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК СИСТЕМНЕ БАГАТОПЛАНОВЕ ЯВИЩЕ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ОПОДАТКУВАННЯ

КОЗЬМУК Наталія Ігорівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки Львівського інституту банківської справи УБС НБУ м. Київ

УДК 333:345

В статті проаналізовано визначення категорії «контроль» з точки зору наукової літератури та відповідуючих законодавчих актів. Визначено роль контролю в системі управлінських функцій, виявлено основні характерні ознаки та особливості процесу контролю.

Ключові слова: контроль, державне управління, система оподаткування, держава, правове регулювання, фінансово-економічна система, спрямованість контролю.

Постановка проблеми

Проблема державного регулювання, його значення в житті суспільства – одна з центральних у фундаментальних і прикладних суспільних науках, особливо в юриспруденції. Нерозв'язаність основних теоретичних і методологічних питань призводить до того, що будь-які судження щодо конкретних суспільних процесів, у тому числі й у галузі державного управління, залишаються необґрунтованими.

Стан дослідження

Теоретичні питання методів здійснення податкового контролю знаходять відображення у працях В.Г. Дем'янишина, М.П. Кучерявенка, Є.С. Вилкової, О.В. Балашової, Г.Ю. Ісаншоної, С.А. Баканової, Л.Ф. Вардересян, Васильєвої М. В., Лабозького В.В., Юткиної Т. Ф., Н.І. Козьмук, П. Бечко, О. Десятнюк, Ю. Іванова, А. Крисоватого, Т. Реви, В. Онищенко, Ю. Палури, М. Сичевського та ін. дослідників.

Проте, у наукових колах немає єдиної думки щодо змісту етапів податкового планування та контролю в Україні та методів їх впровадження в практику. Незважаючи на багатогранні наукові дослідження, на сьогоднішній день лишаються невирішеними проблеми у загальних підходах до організації ефективного податкового контролю в нашій державі. Виходячи з цього, актуальність теми дослідження обумовлюється необхідністю всебічного наукового дослідження особливостей реалізації податкового контролю в цілому та фінансових основ його проведення зокрема.

Мета статті

Метою дослідження є розгляд існуючого категоріального апарату щодо поняття «контроль», виявлення спільних рис та відмінностей між запропонованими визначеннями, визначення єдиного поняття складного економічного терміну «контроль» та формування системи заходів, що він включає.

Виклад основного матеріалу

Сьогодні ефективне правове регулювання є однією з необхідних передумов послідовного впорядкування відносин у галузі контролю у сфері оподаткування. Воно має бути дієвим засобом узгодження, упорядкування, з одного боку, цілеспрямованого керування розвитком економіки в інтересах оптимально можливого задоволення публічних потреб та динамічно

зростаючих інтересів суспільства, а з іншого – засад ринкового господарства, що поступально розвиваються переважно на базі саморегуляції.

Від правильної та чіткої координації контролю залежать не лише поточні результати, а й фінансово-економічна, соціально-культурна й адміністративно-політична системи в цілому.

Координація необхідна для: а) обміну інформацією; б) спільного аналізу і на цій основі спільного планування заходів щодо нейтралізації або послаблення дії негативних факторів, які впливають на правопорушення, що вчиняються у сфері оподаткування, та усунення конкретних причин і умов, що їм сприяють.

Ключову позицію в системі управлінських функцій посідає контроль. За організаційно-правовою природою його необхідно розглядати як систематичну, конструктивну і позитивну діяльність, яка має місце як у сфері регулятивних, так і у сфері правоохоронних відносин, що зумовлено тісним зв'язком контролю з процесом прийняття управлінських рішень [10].

За допомогою контролю забезпечується своєчасність внесення коректив в управлінську діяльність, отримання інформації про реальний стан справ у сфері державного управління, виявлення порушень чинного законодавства. Для здійснення контролю і досягнення завдань, що стоять перед ним, важливими є систематичність, послідовність, всебічність та гласність, проведення аналізу його наслідків з обов'язковими висновками і реагуванням на виявлені недоліки в роботі органів державної виконавчої влади та їх посадових осіб. Саме такий підхід до питання контролю забезпечує йому чільне місце серед основних функцій державного управління, спрямованих на підвищення ефективності державного управління, узгодженість управлінської діяльності та її результативність.

У довідковій, словниковій літературі існує розмаїття визначень поняття контролю, що пояснюється різним підходом укладців до його формулювання, виділенням та характеристикою певних його аспектів, і при цьому всі вони розглядають контроль

досить широко і це взагалі не дає чіткого розмежування визначень контролю, сформульованих вченими-економістами, з визначеннями, наданих філософами, фахівцями в галузі державного управління, політологами тощо.

Так, словник іноземних слів дає два визначення слова “контроль” (фр. – controle) – по-перше, це перевірка, а також спостереження з метою перевірки і, по-друге, – це система органів, що займаються такою перевіркою – контролери [5]. У другій частині слова “контроль” міститься слово “роль” (від латинського “role”), тобто “міра впливу, значення, ступінь участі в чомусь”. “Ступінь участі в чомусь” – одне із тлумачень слова “роль”, слід розглядати як здійснення будь-яких дій. У цьому разі в змісті слова “контроль”, окрім “перевірки” або “нагляду з метою перевірки”, прослідковується ще один зміст цього слова, який іноді не береться до уваги, – протидія чомусь небажаному. Тоді буде доречніше слово “контроль” тлумачити як перевірку, а також спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, виявлення, попередження та припинення протиправної поведінки з боку кого-небудь [5].

У науковій літературі контроль розглядається одними науковцями як виконання законів, рішень тощо [8], інші вважають, що це перевірка, спостереження з метою перевірки, а ті, хто займається перевіркою, контролери. Треті вважають, що контроль – це одна із форм здійснення влади, яка забезпечує дотримання встановлених приписів [11].

Державний контроль привертав увагу і зберігає свої позиції і до цього часу у дослідженнях вчених-представників різних напрямів. Під час розробки питання про сутність контролю сучасними вченими застосовується диференційований підхід до цієї проблеми, залежно від галузі наукових знань, у яких ведуться дослідження. Тому розмаїття поглядів на одну проблему відображає складність і багатогранність цього явища. У той же час аналіз і синтез цих поглядів дає можливість всебічно досліджувати категорію “контроль”.

У науковій літературі розповсюджена думка, що контроль – це лише перевірка кого- або чого-небудь. Саме такий зміст вкладає в це поняття і В.П.Суйц, який розглядає контроль як систему спостережень і перевірок чого-небудь [9]. Такої ж думки дотримуються і Е.І. Петрова, Р.Н. Марченко, Л.В. Барінова, вважаючи, що контроль є однією з найважливіших функцій соціального управління і полягає в тому, що суб'єкт управління здійснює облік і перевірку того, як керований об'єкт виконує його розпорядження .

Дещо ширший зміст у термін “контроль” вкладає Л.Ф. Зверенчук. На його думку, поняття “контроль” може охоплювати два напрями. По перше, контроль – як перевірка виконання прийнятих рішень і дотримання встановлених обмежень. Таке визначення підкреслює функціональне призначення контролю, виникнення його на стадії ухвалення рішення й у процесі його виконання.

Інший аспект цього поняття визначається як виявлення відповідності дійсного стану запланованому, тобто підкреслюється інформаційна спрямованість контролю. У цьому визначенні є позитивний момент – підкреслюється єдність контрольної діяльності на стадії прийняття рішень і їхнього виконання. Разом з тим контроль розглядається як спосіб, механізм порівняння результатів із завданнями. А такий підхід до визначення контролю приховує найважливішу його рису – можливість і необхідність активного впливу на фінансово-господарські процеси, що відбуваються. Отже, настільки вузького розуміння сутності контролю в цілому, безумовно, недостатньо.

У ряді випадків контроль обумовлений зворотними зв'язками, тобто його місце і значення представлене як спосіб організації зворотних зв'язків, завдяки яким орган управління одержує інформацію про хід виконання його рішень.

В.Г.Афанасьєв розглядає контроль в аспекті ухвалення рішення і подає таке трактування контролю.

Контроль – це спостереження і перевірка відповідності процесу функціонування об'єкта прийнятим управлінським рішенням

– законам, планам, нормам, стандартам, правилам, наказам і т.ін.; виявлення результатів впливу суб'єкта на об'єкт, допущених відхилень від вимог управлінських рішень, від прийнятих принципів організації і регулювання. Виявляючи відхилення та їх причини, працівники контролю визначають шляхи коригування організації об'єкта управління, способи впливу на об'єкт з метою подолання відхилень, усунення перешкод на шляху оптимального функціонування системи [1].

У цьому визначенні простежується не тільки комплексне трактування контролю в більш широкому розумінні, але й досить повний набір основних категорій, за допомогою яких можна описати і зрозуміти таке складне явище, як контроль. До числа таких категорій належать: контрольна діяльність, норми контролю, об'єкт і суб'єкт контролю та інші.

Л.М. Крамаровський відзначив спрямованість контролю на своєчасне і повне виявлення відхилень від норми функціонування, встановлення місць їхнього виникнення, причин і винних виконавців, а також надання допомоги для подолання тих недоліків, що виникають .

Е.А.Кочерин трактує поняття контролю як системне багатопланове явище, яке варто розглядати в трьох основних аспектах:

1) контроль як системна і конструктивна діяльність керівників, органів управління – одна з основних управлінських функцій, тобто контроль як діяльність;

2) контроль як завершальна стадія процесу управління, серцевиною якою є механізм зворотного зв'язку;

3) контроль як невід'ємна складова процесу прийняття і реалізації управлінських рішень, що безупинно бере участь у цьому процесі від його початку до завершення .

У цьому визначенні відображені найбільш важливі риси, властиві контролю.

Безсумнівним є багатогранний, комплексний характер державного контролю, що й обумовлює його розгляд вченими як форми, методу, виду, принципу, функції, засобу забезпечення законності державної діяльності, зокрема державного управління. Це підкреслюють такі вчені, як О. Ан-

дрійко, М. Студенікіна, О. Шоріна, О. Мелкадзе, Є. Алісов, Л. Воронова, О. Горбунова, Г. Атаманчук, А. Козирін, Є. Кубко, О. Машков, Н. Нижник, О. Полінець, О. Рябченко.

Контроль виступає саме як функція, оскільки функція – це основний напрямок діяльності суб'єкта. Якщо йдеться про державу в особі її органів (осіб), то контроль і є функцією державної діяльності, основною метою якої є підвищення ефективності діяльності шляхом аналізу, перевірки та спрямування діяльності суб'єктів правовідносин відповідно до їх завдань та встановлених правових приписів. За допомогою контролю забезпечується злагоджена, чітка робота органів державної влади, дотримання посадовими особами, всіма державними службовцями наданих їм прав та сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків для забезпечення добробуту населення [7].

Інші вчені розглядають контроль як процес. Вони вважають, що контроль здійснюється з метою ефективного соціально-економічного розвитку країни. При цьому значення фінансового контролю (до якого ми з усією вірогідністю можемо віднести контроль у сфері оподаткування) виражається в тому, що при його проведенні перевіряються, по-перше, дотримання встановленого правопорядку в процесі фінансової діяльності державними і суспільними органами, підприємствами, установами, організаціями, громадянами та сплати ними податкових платежів, по-друге, економічна обґрунтованість і ефективність здійснюваних заходів, їх відповідність завданням держави. Таким чином, він служить важливим способом забезпечення законності і доцільності проведеної фінансової діяльності.

Контроль як функція державного управління має певні особливості та притаманні йому ознаки. Особливістю контролю є те, що він здійснюється з метою перевірки дотримання і виконання поставлених завдань, прийнятих рішень, тобто фактично після здійснення інших функцій управлінської діяльності. Точніше кажучи, контроль перевіряє і оцінює процес управлінської діяльності. Метою такої оцінки є приведен-

ня діяльності у відповідність із чинними правовими нормами та прийнятими згідно з ними управлінськими рішеннями. Отже, контроль “перевіряє” здійснення інших функцій управління і органічно пов'язаний з ними. Здійснення контролю на кінцевих етапах управлінської діяльності свідчить, що він є інтегруючим засобом дотримання і виконання поставленої мети і завдань перед управлінням і про відповідність йому всіх інших функцій державного управління. Тому, поділяючи думку О.Ф. Андрійко[2], можна стверджувати, що контроль у державному управлінні є самостійною функцією, органічно пов'язаною з іншими функціями управління.

Основними властивостями системи контролю є наявність зв'язків (прямих і зворотних), подільність на частини, наявність структури, цілеспрямованість, гомеостаз (властивість збереження визначеної стійкості в деяких заданих межах при впливі зовнішніх факторів) і багатоаспектність, тобто контроль розглядається як система зі своїми характеристиками у відповідних змінах. Тому контроль за організаційно-правовою природою необхідно розглядати як систематичну, конструктивну і позитивну діяльність, яка має місце як у сфері регулятивних, так і у сфері правоохоронних відносин, що зумовлено тісним зв'язком контролю з процесом прийняття управлінських рішень.

Державний фінансовий контроль призначений для реалізації фінансової політики держави, створення умов для фінансової стабілізації. Це насамперед розробка, затвердження і виконання бюджетів усіх рівнів і позабюджетних фондів, а також контроль за фінансовою діяльністю державних підприємств і установ, державних банків і корпорацій. Фінансовий контроль з боку держави, недержавної сфери економіки торкається лише сфери виконання грошових зобов'язань перед державою, включаючи податки та інші платежі, дотримання законності і доцільності при витраті бюджетних субсидій і кредитів, а також дотримання встановлених урядом правил організації грошових розрахунків, ведення обліку і звітності.

Основний зміст фінансового контролю у відносинах, регульованих фінансовим правом, полягає в:

– перевірці виконання фінансових зобов'язань перед державою і органами місцевого самоврядування, організаціями і громадянами;

– перевірці правильності використання державними і недержавними підприємствами, установами, організаціями грошових ресурсів (банківських позичок, позабюджетних і інших коштів);

– перевірці дотримання правил здійснення фінансових операцій, розрахунків і збереження коштів підприємствами, організаціями, установами;

– виявленні внутрішніх резервів виробництва;

– усуненні і запобіганні порушенням фінансової дисципліни. У разі їхнього виявлення у встановленому порядку вживаються заходи впливу до організацій, посадових осіб і громадян, забезпечується відшкодування матеріальних збитків державі, організаціям, громадянам.

Державний фінансовий контроль ґрунтується на Конституції України, Цивільному, Господарському, Бюджетному та Податковому кодексах України, законах України, нормативних актах органів місцевого самоврядування.

Фінансовий контроль включає:

– податковий контроль;

– бюджетно-фінансовий контроль;

– митний і валютний контроль;

– відомчий і внутрішньогосподарський контроль.

Податковий контроль – це перевірки виконання суб'єктами господарювання і фізичними особами своїх фіскальних зобов'язань перед державою.

Бюджетно-фінансовий контроль забезпечує мобілізацію доходів бюджетів усіх рівнів, перевірку доцільності і законності витрати коштів бюджету.

Митний і валютний контроль забезпечує економічну безпеку країни.

Відомчий і внутрішньогосподарський контроль здійснюється з метою підвищення ефективності діяльності підприємства, сприяє виявленню внутрішніх резервів,

зростанню прибутку, попередженню порушень цивільного і податкового законодавства.

В Україні функціонує досить розгалужена система органів фінансового контролю. Державні органи та органи місцевого самоврядування здійснюють фінансовий контроль у ході обговорення і затвердження проектів законів про бюджет, розробки пропозицій про податкову політику, розвиток податкового законодавства й удосконалюванні податкової системи України, а також при затвердженні звітів про виконання бюджетів.

Із набранням чинності Податковим кодексом України, поняття „податковий контроль” здобуло законодавче визначення. Згідно зі ст. 61 Податкового кодексу України, це система заходів, що вживаються органами контролю з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань проведення розрахункових і касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на органи контролю. Способами здійснення податкового контролю відповідно до вимог ст. 62 Кодексу є:

– ведення обліку платників податків;

– інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної податкової служби;

– перевірки та звірки [6].

Таким чином, об'єктом податкового контролю є правильність обчислення податкового платежу, своєчасне і повне його перерахування, виконання інших дій, безпосередньо пов'язаних з виконанням платником своїх податкових обов'язків (постановка на облік в органах податкової служби, складення та подання податкової звітності тощо).

Предметом податкового контролю, у першу чергу, є своєчасність і повнота виконання платниками податків своїх податкових обов'язків [3,4]. Однак при цьому варто також враховувати, що поряд зі сплатою податків, до числа основних обов'язків підприємств-платників

податків належать також ведення у встановленому порядку обліку своїх доходів (витрат) і об'єктів оподаткування і надання податковим органам і їхнім посадовим особам документів, необхідних для нарахування і сплати податків. З урахуванням цього законність складання первинних облікових документів, реєстрів бухгалтерського (податкового) обліку і звітності, а також вірогідність і повнота інформації, що міститься в них, про об'єкти оподаткування, теж становить предмет податкового контролю.

Податкові відносини виникають у держави в особі суб'єктів податкового контролю із суб'єктами оподаткування – юридичними і фізичними особами, а значить, їх також можна віднести до суб'єктів податкового контролю.

Відповідно до норм ст. 41 ПКУ, Контролюючими органами є:

- органи державної податкової служби – щодо податків, які справляються до бюджетів та державних цільових фондів, а також стосовно законодавства, контроль за дотриманням якого покладається на органи державної податкової служби;

- митні органи – щодо мита, акцизного податку, податку на додану вартість, інших податків, які відповідно до податкового законодавства справляються у разі ввезення (пересилання) товарів і предметів на митну територію України чи територію спеціальної митної зони або вивезення (пересилання) товарів і предметів з митної території України або території спеціальної митної зони.

Інші державні органи не мають права проводити перевірки своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків, у тому числі на запит правоохоронних органів.

Податковий контроль у частині здійснення заходів, що вживаються митними органами з метою перевірки правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, є складовою частиною митного контролю.

Органи Служби безпеки України, внутрішніх справ, податкової міліції, прокуратури та їх службові (посадові) особи не

можуть брати безпосередньої участі у проведенні перевірок, що здійснюються контролюючими органами, та проводити перевірки суб'єктів підприємницької діяльності з питань оподаткування.

Ефективність податкового контролю характеризується:

- рівнем мобілізації в бюджетну систему податкових доходів і інших обов'язкових платежів;

- повнотою обліку платників податків і об'єктів оподаткування;

- якістю податкових перевірок, зниженням числа судових розглядів і скарг платників податків на дії суб'єктів податкового контролю;

- скороченням часу на контакти з платниками податків.

Контроль відіграє важливу роль у зміцненні державної дисципліни і законності при формуванні органів держави, при плануванні, реалізації правоохоронних повноважень. Він – один з найважливіших засобів попередження порушень закону, виявлення незаконних дій чи помилок при застосуванні закону. Це один із необхідних для застосування заходів, що сприяють суворому дотриманню закону в державному апараті.

Висновки

Податковий контроль відіграє значну роль у зміцненні державної дисципліни і законності при формуванні органів держави, при плануванні, реалізації правоохоронних повноважень. Він – один із найважливіших засобів попередження порушень закону, виявлення незаконних дій чи помилок при застосуванні закону. Це один із необхідних заходів у системі забезпечення ефективного функціонування держави. Потрібно враховувати, що дана складова системи державного регулювання та контролю потребує якісного інформаційного забезпечення, висококваліфікованих фахівців та суттєвого реформування. А багатогранність визначення податкового контролю свідчить про широкий спектр дії та можливостей застосування даного важелю з боку фіскальних органів.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано трактування терміну «контроль» з точки зору наукової літератури та нормативно-правових актів. Визначено роль контролю в системі управлінських функцій, виявлено основні характерні ознаки та особливості процесу контролю.

SUMMARY

In the article the interpretation of the term "control" in terms of scientific literature and legal acts. The role of control in the system management functions. The basic characteristics and features of the control.

Література

1. Азаров М.Я., Кольга В.Д., Онищенко В.А. Все про податки: Довід-ник. – К.: Експерт-Про, 2000. – 492 с.
2. Андрійко О. Ф. Державний контроль теорія і практика: Наукова доповідь/ НАН України, Інститут держави і права імені В М Корецького НАН України. – К.: Наукова думка, 1994. – 115 с.
3. Козьмук Н.І. Розвиток та перспективи бюджетно-податкового планування і прогнозування в Україні / Н.І. Козьмук // Європейські перспективи .- Випуск №7. – 2014. – с. 19-25.
4. Козьмук Н.І. Стратегії та перспективи бюджетно-податкового планування і прогнозування в Україні / Н.І. Козьмук // Збірник тез доповідей за матеріалами міжнар. наук.-практ. конференції «Фінансово-економічний збалансований розвиток України: проблеми та шляхи їх подолання» . – Дніпропетровськ, 2014. – с. 152-154 с.
5. Мала українсько-російська енциклопедія з податків: Підприємництво. Економіка. Митниця. Податки. Фінанси. Банки. Право / В.Жадько (упоряд). – К.: ПП «Павлушка», 2000. – 736 с.
6. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI
7. Сокіл А.О. Податковий апарат УРСР в період НЕПу (1921-1928 р.р.): Автореф. дис. к.ю.н. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2003. – 20 с.
8. Соколовська А. М. Податкова система держави: теорія та практика становлення. – К. : Знання-Прес, 2004. – 454 с.
9. Соколовська А.М. Податкова система України: теорія та практика становлення. – К.: НДФІ, 2001. – 372 с.
10. Шакур В.І. Урбанізація і злочинність в Україні: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / Нац юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Харків, 1996. – 56 с.
11. Юридична енциклопедія в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана. – 2001.

КООПЕРАЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА КАК ФОРМА СОТРУДНИЧЕСТВА ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКЦИИ

КУЛИКОВСКАЯ Екатерина Владимировна - Полесский государственный университет, Пинск, Брестская область, Республика Беларусь

Статья посвящена исследованию сбытовой политики предприятий агропромышленного комплекса. В статье обобщен материал по исследуемой теме, проанализированы теоретические подходы к определению категории «сбыт». На основании анализа эффективности деятельности субъектов агропромышленного комплекса Республики Беларусь устанавливается, что особое значение в настоящее время приобретают интеграция и кооперация АПК.

Ключевые слова: реализация продукции, товародвижение, кооперация, интегрированные формирования.

Актуальность темы исследования

Агропромышленный комплекс (АПК) призван обеспечивать основные потребности страны в сельскохозяйственной продукции и продовольствии. Для достижения и поддержания продовольственной безопасности необходим высокий уровень развития АПК.

Анализ последних исследований и публикаций

Теоретические и практические разработки в области заявленной проблематики исследования были предметом научных поисков таких ученых, как: Т.К. Омурзаков, Н.М. Шарнина, Т.Н. Байбардина, С.А. Ефимова и пр.

Цель статьи

Целью данного исследования является анализ теоретических и практических во-

просов кооперации и интеграции предприятий агропромышленного комплекса как формы сотрудничества для эффективной реализации продукции.

Объектом настоящего исследования являются предприятия агропромышленного комплекса, которые включают сельскохозяйственные, перерабатывающие предприятия, а также организации, обеспечивающие сбыт произведенной продукции. Предмет исследования – организационно-экономический механизм сбытовой политики предприятий АПК. Выбор объекта и предмета исследования обусловлен актуальностью обеспечения эффективности деятельности предприятий АПК, так как вопросы производства и реализации продукции данных предприятий напрямую влияют на обеспечение продовольственной безопасности, которая является важнейшим условием сохранения суверенитета и независимости, экономической стабильности и социальной устойчивости страны.

Изложение основного материала

Для Республики Беларусь продовольственная безопасность является также фактором поддержания конъюнктуры национального и региональных продуктовых рынков, обеспечивающих достаточный уровень сбалансированного питания населения и эффективного развития внешнеторговых продовольственных и сырьевых связей, усиление экспортной ориентации агропромышленного комплекса.

В хозяйственной деятельности предприятий агропромышленного комплекса основными вопросами являются производство и реализация готовой продукции. При наличии жесткой конкуренции главная задача системы управления сбытом — обеспечить завоевание и сохранение организацией предпочтительной доли рынка и добиться превосходства над конкурентами.

Сбыт продукции – это завершающий этап производственного цикла, имеющий достаточно четкий понятийный аппарат, основные теоретические подходы к определению данной категории указаны в табл. 1.

Анализ литературных источников [1-4] показал, что авторы сходятся в определении категории «сбыт» и отдельно для сельскохозяйственных предприятий выделять понятие не целесообразно. В наиболее общем виде сбыт – это комплекс различных мероприятий по продвижению товара от производителя к потребителю.

Ефимова выделяет три группы таких мероприятий [4]:

- к организационным мероприятиям относятся:
 - 1) подбор партнеров по сбыту;
 - 2) заключение договоров с ними;
 - 3) учет и контроль выполнения договоров;
 - 4) определение каналов сбыта;
 - 5) разработка планов сбыта и графиков поставок;

– коммерческими мероприятиями являются:

- 1) изучение рынка, потребителей;
- 2) стимулирование сбыта;
- 3) продвижение товара на рынке.

– технологические мероприятия включают в себя:

- 1) отгрузку, погрузку, разгрузку продукции;
- 2) прием ее по количеству и качеству;
- 3) транспортировку;
- 4) хранение;
- 5) подготовку к продаже.

Наиболее перспективными тенденциями, определяющими развитие сбытовой деятельности сельскохозяйственных предприятий на современном этапе в Республике Беларусь, являются: укрупнение аграрного бизнеса; производство товаров с уникальными характеристиками; развитие инфраструктуры товародвижения, складского и транспортного хозяйства; расширение форм интеграции сельскохозяйственных товаропроизводителей с другими участниками системы распределения продукции; использование электронной торговли и форм сбыта продукции путем заключения контрактов. Все это требует повышения роли службы сбыта как одного из координаторов, направляющих деятельность предприятия на производство конкурентоспособной и востребованной продукции и реализующих ее с

Таблица 1 –

Анализ теоретических подходов к определению категории «Сбыт»

Определение	Автор
система целенаправленных мер по продвижению сельскохозяйственной продукции на рынок и организация своевременных расчетов за нее, на основе комплексного использования маркетинговых, инфраструктурных и производственных факторов бесперебойного функционирования и устойчивого развития сельхозпредприятия	Омурзаков, [1]
комплекс мер по распределению готовой продукции (организация передачи права собственности на продукцию и ее физическое перемещение от производителя к конечному потребителю) в рамках реализации общей политики маркетинга предприятия	Шарнина Н. М., [2]
распределение и движение товара от производителя до потребителя. Это деятельность предприятия, направленная на обеспечение доступности товара для покупателя, выполнение всех операций с товаром с момента завершения производства до передачи покупателю.	Байбардина Т. Н., [3]
комплекс коммерческих, организационных и технологических мероприятий по доведению товара до конечного потребителя.	Ефимова, [4]

Источник: собственная разработка автора на основании [1-4].

оптимальной экономией ресурсов предприятия [5].

Сегодня на мировом аграрном рынке Беларусь не только в состоянии обеспечить свою продовольственную безопасность, но и имеет возможность получить дополнительную выручку за счет экспорта (таблица 2).

Главными статьями экспорта агропродовольственной продукции Беларуси являются: молочные продукты, мясные продукты.

Современная ситуация в экономике Беларуси характеризуется динамичной трансформацией структуры хозяйствующих субъектов в поиске наиболее эффективных организационных форм сотрудничества. Тенденция концентрации капитала, с одной стороны, и узость экономического поля в отраслях национальной экономики, с другой, заставляют различные хозяйствующие субъекты объединяться для привлечения внешних инвестиционных ресурсов, повышения конкурентоспособности, борьбы за рынки сбыта и, в конечном счете, – потребителя.

Аграрно-промышленная интеграция имеет объективный характер, она возникает на определенном этапе развития производительных сил на основе общественного разделения труда и может осуществляться в самых различных формах – от разовых контрактов по выполнению отдельных производственных или сбытовых операций до долгосрочных договорных отношений по циклу операций в виде так называемой устойчивой контрактации.

Экономические интересы производителей сельскохозяйственной продукции, предприятий перерабатывающей промышленности, организаций торговли разобщены. Вследствие неурегулированности платежей

между производителями сельскохозяйственного сырья и ближайшими их партнерами значительная часть прибавочного продукта, созданного в сельском хозяйстве, реализуется не по месту его производства, а в перерабатывающей промышленности и торговле.

В сельском хозяйстве горизонтальные производственно-экономические связи развиваются на основе предметной и постадийной специализации. В скотоводстве – это кооперация молочных хозяйств со специализированными комплексами по выращиванию и откорму крупного рогатого скота; в птицеводстве – постадийная кооперация птицефабрик по получению пищевых яиц; в семеноводстве зерновых и трав – кооперация экспериментальных баз, специализированных семеноводческих и товарных хозяйств и т.п.

Под вертикальной интеграцией понимается организационно-технологическое объединение предприятий, относящихся к разным отраслям экономики, где существует контроль одного предприятия (интегратора) над двумя или несколькими последовательными стадиями производства и сбыта продукции. В агропромышленном секторе такими интеграторами обычно выступают перерабатывающие или торговые фирмы, которые с целью более полного соответствия потребностям рынка подчиняют своему контролю сельскохозяйственные предприятия.

В настоящее время во многих регионах страны создаются, а в некоторых из них действуют интегрированные агропромышленные формирования, характеризующиеся большим разнообразием организационно-правовых форм, рода деятельности, а также форм собственности и взаимодействия участников. В частности, набирают силу вертикально интегрированные

Таблица 2
Уровень самообеспечения основной сельскохозяйственной продукцией в Республике Беларусь (процентов)

Продукция	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013г.
Мясо и мясопродукты	119,4	118,3	118,8	128,4	132,6
Молоко и молокопродукты	214,0	199,4	177,9	195,1	200,9
Рыба и рыбопродукты	14,6	14,5	19,3	18,7	14,4
Картофель и картофелепродукты	92,0	102,0	92,9	98,4	95,7
Овоще-бахчевые культуры	95,4	96,9	90,8	81,0	92,9
Фрукты и ягоды	76,2	82,1	37,7	68,2	52,6

Источник: собственная разработка автора на основании [6]

структуры типа холдингов, созданные на базе экономически крепких хозяйств или промышленных перерабатывающих предприятий. Здесь объединены производство, переработка и реализация сельскохозяйственной продукции. Это позволяет перерабатывающим предприятиям решить проблему сырья, производителям – увеличить свою долю в стоимости конечного продукта.

Анализ эффективности работы сельскохозяйственных предприятий показал, что более устойчивое экономическое положение имеют те из них, которые с учетом конъюнктуры рынка создали в рамках предприятия относительно замкнутый цикл «производство-переработка-реализация». Это позволяет им продавать без посредников значительное количество продукции и получать дополнительные доходы, обеспечивающие рентабельность производства. Однако с народнохозяйственной точки зрения создание на каждом предприятии собственной переработки при имеющихся неиспользуемых мощностях крупных перерабатывающих и пищевых предприятий экономически не целесообразно.

В настоящее время в Беларуси увеличивается число интегрированных структур в АПК, растет число частных инвесторов в предприятия сельского хозяйства с технологической цепочкой «производство сырья-переработка-реализация». Интеграционные объединения по сравнению с отдельными предприятиями обладают рядом преимуществ, которые способствует повышению доходности всех участников процесса производства. Конкурентоспособность таких структур повышается за счет продвижения продукции под общей торговой маркой, брендом, перераспределения доходов внутри самих структур.

За последние годы число частных инвесторов в сельскохозяйственное производство и их активов заметно увеличилось. В таблице 3 представлены примеры успешного инвестирования в сельское хозяйство.

Основными факторами, определяющими уровень и динамику интеграционных процессов, является развитие сырьевой базы и

Таблица 3
Примеры интеграционных объединений в агропромышленном комплексе Республики Беларусь

Предприятие	Характеристика
Группа компаний «Серволукс»	Крупнейший производитель и оператор агропромышленного рынка Республики Беларусь. В составе «Серволукса» объединены все технологические этапы: сельскохозяйственное производство в Смолевичском и Пуховичском районах, производство комбикормов в Оршанском районе, фабрика родительского стада в Быхове, производство мяса птицы под Могилевом и Минском и фирменная сбытовая сеть, которая покрывает почти все регионы Беларуси. Одним из основных видов деятельности также является поставка оборудования для животноводства и производства кормов.
Иностранное предприятие «ИНКО-ФУД» ООО - резидент СЭЗ «Брест»	Мясоперерабатывающий завод европейского образца. Изначально крупное мясоперерабатывающее предприятие в СЭЗ «Брест» выкупило у государства убыточную птицефабрику «Западная» в Столинском районе. Купив контрольные пакеты акций двух хозяйств в Каменецком районе, «ИНКО-ФУД» обозначил серьезный интерес к созданию собственной сырьевой базы.
Группа компаний «Галерея вкуса»,	Вертикально интегрированный производственный холдинг, в состав которого входят собственные птицефабрика и мясокомбинат, сеть фирменных магазинов в Столбцовском районе и в г. Минске.
	Предприятие ОАО «Савушкин продукт» является фирмой-изготовителем, занимается оптовой и розничной продажей.
ОАО «Савушкин продукт»	Основные виды деятельности: переработка молока, кроме консервирования, и производство сыров, производство фруктовых и овощных соков, нектаров и морсов. Предприятие является фирмой-изготовителем, занимается оптовой и розничной продажей. Сырьевую зону ОАО «Савушкин продукт» составляют около 90 хозяйств, которые поставляют на предприятие 40% молочного сырья Брестской области.

Источник: собственная разработка автора

перерабатывающей промышленности, интенсивность межотраслевых связей, инвестиционная привлекательность отраслей, финансовое положение товаропроизводителей, государственная поддержка в виде дотаций, субсидий. Несовершенство межотраслевых взаимоотношений сильно отражается на конъюнктуре продовольственного рынка. Межотраслевая несбалансированность наиболее ярко выражена в структуре цены на конечную продукцию.

Выводы

Таким образом, в настоящее время в технологической цепочке «производство сырья, его переработка и реализация» в значительно худшем положении оказывается центральное звено АПК – сельское хозяйство. Выход из создавшейся ситуации видится в развитии кооперативно-интеграционных процессов, ориентации всех участников объединений на единый конечный результат. Только путем объединения усилий производителей сырья, переработчиков, торговли, финансовых структур, их взаимозаинтересованной работы в конечных результатах друг друга и общем максимальном конечном результате возможно поправить положение в АПК в лучшую сторону.

Мировой опыт показывает, что там, где перерабатывающие предприятия имеют мощные сырьевые зоны, устойчивые связи с сельскохозяйственными товаропроизводителями, повышается общая эффективность аграрного производства. Поэтому особое значение придается развитию кооперации и агропромышленной интеграции, которые являются важным условием снижения издержек производства и обращения продукции. Кооперация и интеграция способствуют повышению доходности всех участников процесса производства, переработки и реализации сельскохозяйственной продукции, а также привлечению инвестиций в аграрную сферу и восстановлению производственного потенциала АПК.

Факторами, оказывающими влияние на повышение эффективности интеграционных объединений, являются:

- использование единых каналов сбыта;
- проведение общих маркетинговых мероприятий;

SUMMARY

Article is devoted to research of marketing policy of the enterprises of agro-industrial complex. In article material on the studied subject is generalized, theoretical approaches to definition of category "sale" are analysed. On the basis of the analysis of efficiency of activity of subjects of agro-industrial complex of Republic of Belarus is established that integration and cooperation and agrarian and industrial complex are of particular importance now.

- рост конкурентоспособности за счет узнаваемости общей торговой марки.

Кооперация и интеграция должны способствовать повышению доходности всех участников процесса производства, переработки и реализации сельскохозяйственной продукции, а также привлечению инвестиций в аграрную сферу и восстановлению производственного потенциала АПК.

Литература

1. Омурзаков Т.К. Совершенствование системы управления сбытом сельскохозяйственной продукции (на материалах Северо-Казахстанской области): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (сельское хозяйство). – Астана, 2010. – 25 с.
2. Шарнина Н.М. Управление сбытовой деятельностью сельскохозяйственных предприятий: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. – Йошкар-Ола, Марийский государственный университет, 2009. - 23 с.
3. Байбардина Т.Н., Байбардин И.А. Учеб. пособие / Т. Н. Байбардина, И. А. Байбардин, И. И. Грищенко, Л. И. Старовойтова - Мн.: ЗАО «Техноперспектива», 2004. - 319с.
4. Ефимова С. А. Управление сбытом или как увеличить объем продаж : учеб. пособие для вузов / С. А. Ефимова. – М. : Альфа-Пресс, 2007. – 208 с.
5. Куликовская Е. В. Аспекты сбыта продукции в сфере агропромышленного комплекса // Формування ефективної моделі розвитку підприємств: тези I Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 лист. 2013 р.). – Житомир: ЖДТУ, 2013. – С. 152-155.
6. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. Балансы продовольственных ресурсов Республики Беларусь. – Минск, 2013

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

КАНЦІР Ірина Анатоліївна - кандидат економічних наук, викладач Львівського техніко-економічного коледжу Національного університету «Львівська політехніка»

УДК 336.7

В статті розкрито сутність головних підходів относительно определения пріоритетных направлений функционирования и развития национальной экономики, проанализировано специфику их имплементации. Указано основные проблемы финансового развития государства и предложено вариативные пути их решения.

Ключевые слова: финансовая система, финансовая составная, национальная экономика, институциональная структура, глобализация.

Постановка проблеми

Глобалізація виступає об'єктивним і всеохоплюючим процесом, характерним для сучасного розвитку світової економіки. Україна бере активну участь в інтеграційних процесах, що спричинює виникнення різноманітних і неоднозначних наслідків для національної економіки, які, в першу чергу, позначаються на фінансовому секторі держави. Позитивний або негативний вектор цих наслідків багато в чому залежить від рівня розвитку національної фінансової системи, позиції країни у світовому господарстві. Глобальна конкурентоспроможність економіки країни обумовлюється стабільністю фінансової системи та ефективністю її адаптації у міжнародному фінансовому середовищі.

Стан дослідження

Питання визначення пріоритетних напрямів розвитку національної економіки загалом та її фінансової складової зокрема

перебувають у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних економістів, про що свідчить численна кількість наукових праць, виданих протягом останніх років. Дослідженню сутності фінансово-економічних відносин присвячені праці зарубіжних учених А. Бірмана, Р. Брейлі, Є. Брігхема, А. Гропелі, М. Портера, С. Роса та ін. Пріоритетні напрями функціонування та розвитку фінансової системи України висвітлені у працях вітчизняних науковців: Василик О. Д., Вовчак О. Д., Коваленко Ю. М., Корнєєва В. В., Міщенко С. В., Науменкової С. В., Опаріна В. М., Стукало Н. В. та ін. Незважаючи на чималий науковий доробок учених, теоретичні та науково-практичні аспекти визначення пріоритетних напрямів розвитку фінансового сектора національної економіки залишаються недостатньо розробленими. Відчутною є нестача науково-обґрунтованих рекомендацій щодо побудови ефективного механізму функціонування та державного регулювання фінансового сектору національної економіки, що визначає не тільки рівень економічного розвитку країни, але і безпосередньо впливає на сучасну фінансово-економічну сферу, розвиток інструментів та механізмів формування економічних ресурсів як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Мета статті полягає у формулюванні пропозицій щодо концептуальних засад розвитку фінансової складової національної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження

У контексті посилення впливу глобалізаційних чинників на стабільність і конкурентоспроможність національних економічних систем важливу роль відіграє регіонально-інтеграційний ресурс, зокрема, у фінансово-банківській сфері. Це підтверджується багаторічним досвідом розвитку фінансової інтеграції в Європейському Союзі, в орбіту якої поступово втягувалися все нові і нові країни, конвергенція банківських систем яких відбувалася за досить складних умов, але на загальноприйнятих у ЄС принципах [1, с. 12].

В умовах поглиблення процесу фінансової глобалізації та посилення її впливу на розвиток національних економік важливого значення набуває така державна політика, яка стимулює ефективний розвиток національних фінансових систем і сприяє їх інтеграції до глобальної фінансової системи. Виняткова актуальність дослідження проблем і особливостей фінансової глобалізації в Україні підсилюється фактом набуття нашою державою членства у Світовій організації торгівлі. Проблема зростання впливу глобалізації на національні фінансові системи актуальна ще й в аспекті розроблення комплексної системи його вимірювання з метою прогнозування їхніх наслідків та ефективного управління даними процесами.

Дослідження проблематики розбудови фінансової складової національної економіки України пов'язане також з визначенням впливу на її розвиток і реструктуризацію процесів глобалізації світової економіки та фінансової інтеграції, а також взаємодії у цьому контексті з міжнародними фінансовими інституціями. Світова глобалізація є об'єктивним і закономірним явищем, незалежно від того, як її сприймають окремі країни, ті чи інші політичні сили й верстви населення [1, с. 12]. У процесі реструктуризації фінансової складової національної економіки відбувалася поступова її інтеграція у світове економічне середовище. При цьому вагому роль у сприянні розвитку національної економічної системи та її інтеграції в міжнародний фінансовий простір

відіграла співпраця України з міжнародними фінансовими інституціями. Фінансові взаємовідносини нашої держави з МВФ були найбільш тісними в період економічної кризи та макроекономічної стабілізації. У сукупності з іншими стабілізаційними заходами фінансова допомога з боку МВФ сприяла приборканню з 1997 р. інфляції [1, с. 12].

Сучасний розвиток глобалізаційних процесів перебуває під впливом численних факторів як суто економічного, так політичного та психологічного характеру, що робить непередбачуваними наслідки глобалізації для національних фінансових систем. Зокрема, Н. Стукало виділено сім груп чинників, під впливом яких перебуває фінансова глобалізація: 1) політичні (посилення впливу політичних подій, у тому числі політичних криз, на стабільність фінансових ринків); 2) економічні (наявність економічних інтересів держав, міжнародних організацій, фізичних та юридичних осіб); 3) регулятивні (послаблення ролі держави, підсилення ролі ТНК, регіоналізація фінансової діяльності, перегляд ролі міжнародних фінансових організацій); - 4) технологічні (розвиток інформаційних технологій, виникнення глобальних електронних фінансових послуг, необмеженість технологічних можливостей здійснення фінансових угод); 5) соціальні (трансформація соціальної політики держави, зрушення у соціальній структурі населення); 6) психологічні (вплив психологічних очікувань на розвиток подій на фінансових ринках); 7) гуманітарні (розшарування населення, збільшення розриву між багатими та бідними країнами, зростання ролі людини та її особистості у фінансах, виникнення етичних акцій) [2, с. 10].

Н. Стукало зазначає, що якісні зміни у фінансах, а саме: сек'юритизація, інновативність, спекулятивність, волатильність, асиметричність в умовах таких глобальних регулятивних трансформацій, як переміщення повноважень з державного на міждержавний рівень, посилення ролі транснаціональних компаній та банків, неодноразовість ролі міжнародних фінансових організацій – мають вирішальний вплив на

національні фінансові системи у контексті їх глобалізаційного розвитку.

Будь-яка сучасна національна фінансова система, у тому числі й українська, може ефективно розвиватися лише за умов активної взаємодії з міжнародними фінансовими ринками, чого вимагають ринкові трансформації в Україні та сучасні умови розвитку суспільства. У свою чергу, правила гри на світових ринках в умовах глобалізації визначаються країнами колективно.

У стратегічній перспективі Україна має повністю інтегруватися до глобальної фінансової системи та стати її повноправним учасником, але це створює нові умови функціонування внутрішнього фінансового ринку, нові правила поведінки українського бізнесу, нові принципи державного управління тощо. У таких умовах необхідна розгорнута, цільова підготовка України, її фінансової системи, а також окремих учасників фінансових ринків до глобальних правил функціонування. Це має відбуватися з урахуванням національних інтересів та інтересів українського бізнесу в цілому, без загрози економічній та фінансовій безпеці держави.

Існує низка міжнародних установ та угод, правила яких мають бути прийняті Україною при виході на глобальні фінансові ринки. Норми та правила міжнародних угод мають поступово адаптуватися і впроваджуватися в українське законодавство та мати пріоритет над ним. Україна має бути готовою до змін правил функціонування глобальної фінансової системи, оскільки глобалізація є постійно триваючим процесом, умови реалізації фінансових операцій постійно лібералізуються, що вимагає відповідних змін у національних законодавствах. Законодавча база України у фінансовій сфері має бути систематизована, повинна враховувати світовий досвід та практику, мусить бути стабільною та передбачуваною [2, с. 12].

Систематизація можливих позитивних та негативних наслідків глобалізації для світової та національних економічних систем продемонструвала, що основними позитивними наслідками є розвиток нових фінансових інструментів, інновацій, інфор-

маційних технологій, розширення доступу до міжнародних фінансових ресурсів тощо.

У процесі лібералізації банківського сектору України основними проблемами, які потребують першочергового вирішення, є недостатня міжнародна конкурентоспроможність вітчизняних банків і висока вартість залучення коштів. Однак існують значні позитивні зрушення у процесі лібералізації українського банківського сектору, що підтверджується зростанням впливу і частки іноземного капіталу в банківському секторі України (кількість банків з іноземним капіталом станом на 01.12.2013 року – 20).

Нами з'ясовано, що основні переваги вступу України до СОТ для її валютно-фінансової сфери полягають у полегшенні доступу виробників до світових ринків капіталу, розвитку нових фінансових інструментів, збільшенні іноземних інвестицій, виконанні необхідних умов для продовження інтеграційних процесів України до ЄС, а також у створенні потенціалу використання можливостей; проте існують і такі проблеми, як підвищення рівня економічного валютного ризику, ймовірність банкрутства українських фінансових установ унаслідок загострення конкуренції, посилення впливу іноземних фінансових установ на фінансовий сектор національної економіки України, ускладнення в сфері державного управління (обмеження свободи в застосуванні інструментів державного регулювання економічних відносин і державної підтримки, наприклад, таких як відмова від пільг при оподаткуванні, обмеження контролю та регулювання фінансових потоків).

Для визначення стратегічних пріоритетів розвитку фінансової складової національної економіки пропонуємо застосовувати сценарний підхід.

На наш погляд, під сценарієм розвитку фінансової складової національної економіки потрібно розуміти модель зміни ситуації фінансових ресурсів, яка враховує декілька варіантів розвитку його зовнішнього середовища. Побудовані сценарії повинні відповідати критеріям якості, а саме бути змістовними та достовірними. Сценарій роз-

витку вважають змістовним, якщо в ньому враховані усі значущі причинно-наслідкові зв'язки між показниками фінансової складової, їх дослідження під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, зокрема політичної ситуації в країні, кон'юнктури зовнішніх ринків.

Сценарні дослідження розвитку фінансової складової національної економіки є важливими елементами прийняття стратегічних рішень, тому для формування масиву інформації та стратегічних цілей, зокрема впровадження нової концепції державного управління фінансової складової, доцільно використовувати поєднання результатів фундаментальних економічних досліджень та економіко-математичного моделювання на основі сучасних інформаційних технологій.

У найближчому майбутньому найбільш реалістичними є два сценарії розвитку світової економіки загалом та економіки України зокрема [3]: 1) у формі U-подібної кривої (це означає стагнацію економіки та наступне її відновлення; вірогідність такого сценарію складає 70%); 2) у формі W-подібної кривої (передбачає другу хвилю кризи, після чого наступить відновлення економіки; вірогідність сценарію – 30%).

Сценарний підхід дозволяє проаналізувати можливі сценарії розвитку зовнішнього середовища, взаємозв'язки між окремими сферами і ланками фінансової системи національної економіки; раціонального розподілу фінансових ресурсів тощо. Для застосування сценарного підходу до моделювання розвитку фінансової складової національної економіки потрібно розробити управлінські рішення, необхідні для забезпечення досягнення поставленої мети. На рис. 1 наведена схема сценарного дослідження функціонування фінансової складової національної економіки.

Стратегічні пріоритети розвитку фінансової складової національної економіки України доцільно спрямовувати на нейтралізацію негативного впливу глобалізації на національну фінансову систему. На нашу думку, основними пріоритетами державної політики в умовах глобалізації мають бути: припинення нарощування боргів,

соціальна спрямованість бюджету, формування нового типу управління державним бюджетом, забезпечення належного рівня та якості суспільних послуг, підтримка високого рівня державних видатків на науку, освіту, охорону здоров'я, забезпечення оптимального рівня децентралізації процесу прийняття фінансових рішень.

На наш погляд, програма підготовчих заходів з метою ефективної інтеграції України до глобального економічного середовища має включати такі елементи:

- визнання визначальної ролі держави у процесі розвитку та стабілізації фінансової складової національної економіки;
- основними статтями видатків з державного бюджету залишити видатки на фінансування сфери суспільних та соціальних послуг, освіти, науки, охорони здоров'я тощо;
- впровадження нової концепції державного управління;
- забезпечення чіткої інституційної структури управління державними фінансами;
- підсилення ролі місцевих органів економічного управління та контролю;
- розвиток фінансових інституцій, у тому числі укрупнення банків, їх вихід на міжнародні ринки, допуск іноземних банків на національні ринки, підвищення конкуренції між банківськими інституціями, діяльність транснаціональних банків тощо;
- посилення ролі єдиної європейської валюти євро на території України;
- стимулювання розвитку нових фінансових інструментів кредитування (лізинг, факторинг, форфейтинг тощо), фондів інструментів (наприклад, міжнародних цінних паперів), інструментів управління ризиками (деривативи) тощо. Це може відбуватися шляхом законодавчого стимулювання, а також у процесі приходу іноземних фінансових інститутів, у першу чергу банків, в Україну.

Входження України до глобальної фінансової системи має передбачати максимальне врахування національних інтересів, існуючих загроз та сучасних тенденцій розвитку фінансових ринків. Діяльність фінансових установ відбудуватиметься за правилами

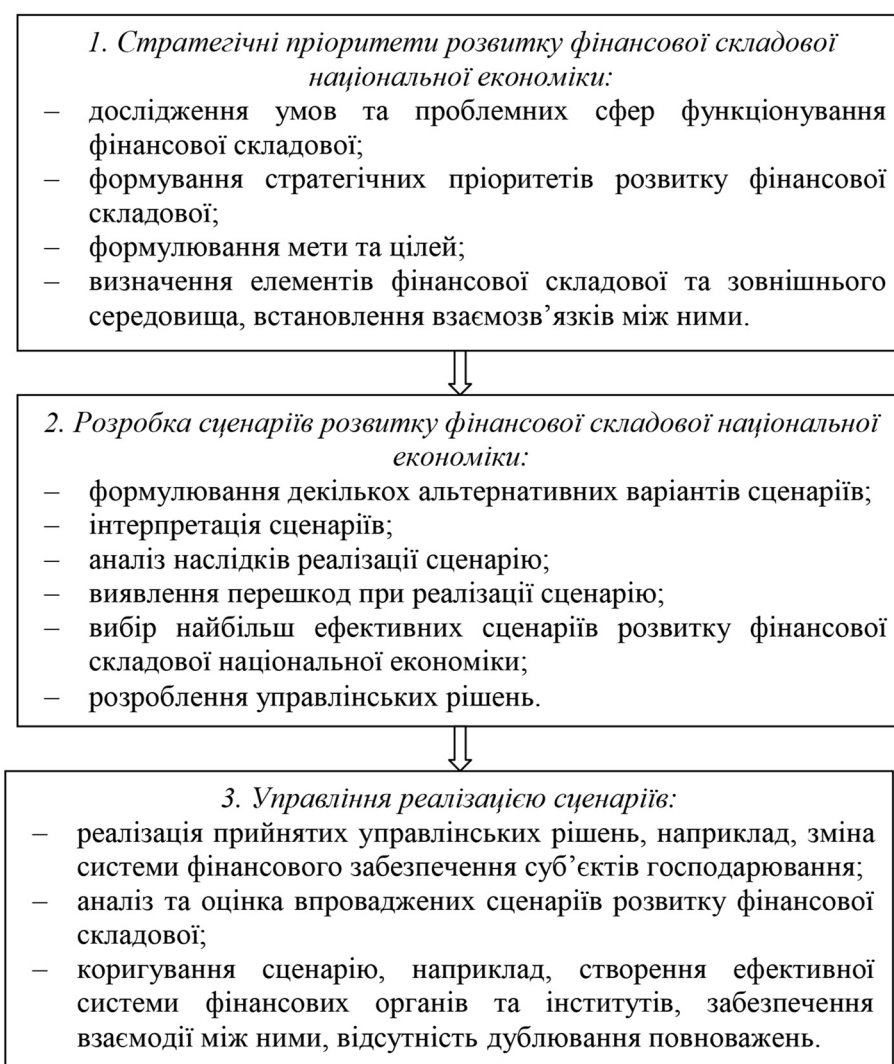

Рис. 1. Схема сценарного дослідження функціонування фінансової складової національної економіки

Джерело: розроблено автором

ми СОТ, Базельських Угод та європейських умов надання фінансових послуг, визначених відповідними директивами Європейського Союзу [1, с. 15].

При цьому слід брати до уваги, що інтеграція України до світового економічного простору відкриває не тільки нові можливості розвитку фінансового сектору, але й породжує потенційні загрози, найсуттєвішими серед яких є втрата контролю над фінансовою системою та можливості підтримки розвитку стратегічно важливих галузей національної економіки, а отже втрату економічного суверенітету країни [1, с. 16].

Державні регуляторні органи повинні відпрацювати цілісний комплекс заходів

для регулювання доступу іноземних фінансових установ до українського фінансового ринку, з метою ефективного використання їх інвестиційного потенціалу та нівелювання негативних наслідків для розвитку вітчизняної фінансової системи.

Режим допуску іноземного капіталу у вітчизняний фінансовий сектор має бути орієнтований на розширення асортименту та поліпшення якості фінансових послуг, посиленні конкуренції на вітчизняному фінансовому ринку, забезпеченні його динамічного та суверенного розвитку.

Важливою передумовою входження фінансового сектору України до світового фінансового простору має стати розробка та реалізація

Концепції інтеграції України у світову фінансову систему. При підготовці такої Концепції слід узагальнити та максимально врахувати досвід країн з перехідною економікою, що вже пройшли цей шлях.

Важливим моментом у процесі інтеграції України до світового фінансового простору є діяльність на корпоративному рівні, а саме: українських банків, інших фінансових інститутів та бізнес-структур. Фінансова глобалізація висуває нові вимоги перед українськими банками та іншими інституціями, тому доцільною є постійна взаємодія корпоративного рівня з Урядом.

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито сутність основних підходів щодо визначення пріоритетних напрямів функціонування та розвитку фінансової складової національної економіки, проаналізовано специфіку їх імплементації. Зазначено нагальні проблеми фінансового розвитку держави та запропоновано варіативні шляхи їх подолання.

Висновки

Україна поступово інтегрується до міжнародних фінансових ринків і наслідки глобалізаційних процесів стають дедалі відчутнішими для вітчизняної фінансової системи. Позитивний чи негативний вектор змін від глобалізації залежить від рівня розвитку національної економічної та фінансової систем країни. Беручи до уваги той факт, що чим могутніша фінансова система країни, тим більше позитивних результатів вона може одержати від процесу глобалізації, в Україні слід виробити таку політику, що буде здатна протистояти викликам фінансової глобалізації, запобігати негативним наслідкам цього процесу [1, с. 16].

Сьогодні, не можна стверджувати про швидке та повне входження України до глобального фінансового простору, процес має бути поступовим: стабілізація національної фінансової системи, її лібералізація, інтеграція, глобалізація. Має бути впроваджена комплексна державна стратегія розвитку національної фінансової системи України в умовах глобалізації, та в її

SUMMARY

The article reveals the essence of the main approaches to determining the priorities of the functioning and development of the financial component of the national economy, analyzed the specificity of their implementation. Specified pressing problems of financial development of state and offered divergent ways to overcome them.

рамках прийнята відповідна система державного регулювання, в основу якої закладені національні інтереси як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях.

Література

1. Крилова А. О. Розвиток фінансового сектору в умовах трансформації економіки України : автореф. дис. кандидата екон. наук : спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит» / А. О. Крилова ; Університет банківської справи НБУ (м. Київ). – Київ, 2013. – 21 с.
2. Стукало Н.В. Глобальні імперативи розвитку національних фінансових систем [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Стукало Наталія Вадимівна ; Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2009. – 32 с.
3. Фондовий ринок України. – К. : УФС-Скарбниця, 1994. – 512 с.

МОДЕЛЬ ЦІНОУТВОРЕННЯ БАНКІВСЬКИХ ПРОДУКТІВ, ЩО ВРАХОВУЄ РИЗИКИ

БОНДАРЕНКО Андрій Ігорович - аспірант Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

В статті досліджено наукові погляди вітчизняних учених по приводу концепції моделі ціноутворення з урахуванням ризиків. Критикується основний підхід до ціноутворення банківських продуктів, як продуктів со специфічним товарним базисом (деньгами), запропоновано нову концепцію ризикорієнтованого ціноутворення останніх, а також сформульовано декілька проблемних питань, які потребують рішення в майбутніх дослідженнях і роботах.

Ключові слова: модель ціноутворення, ризики, методи ціноутворення, підходи до ціноутворення

Постановка проблеми

Процеси глобалізації та інтеграції спровокували зростання ризиків у банківській діяльності, висували нові вимоги перед менеджментом. Особливо це позначилось на ціноутворенні банківських продуктів. Продуктом діяльності банку є нематеріальні та інтелектуальні послуги. Зважаючи на такі особливості, вже тут ми маємо усвідомлювати, що ціноутворення в банківській сфері суттєво відрізняється від ціноутворення на продукти з товарною основою.

Кризи останніх років докорінно змінили принципи ціноутворення в банківській сфері, остаточно звернувши його пріоритети в бік компенсації ризиків. На даному етапі, усі системи ціноутворення враховують ризики лише як додаткові витрати – це хибний підхід, оскільки гроші є носієм ризиків й знаходяться і на початку, і в кінці процесу надання послуг чи продажу продукту. Гроші

сьогодні віддалені від товарної основи (порівняно із повноцінними грошима). У сучасному світі панують кредитні гроші, тобто, з одного боку, власник таких грошей передає мінову вартість, з іншого, відбувається процес передачі ризикової вартості, пов'язаної із грошима (вартість втрат функціональності грошей). Ризикова вартість грошей у ринковому середовищі доволі сильно відрізняється від їх мінової вартості, а в середовищі, де гроші працюють як капітал, ризикова вартість грошей стає ще більш вираженою. Враховуючи останнє, ми зробили висновок про те, що ризикова вартість грошей присутня в усіх відносинах, тому вона – не просто додаткові витрати, а складова частина вартості сучасних грошей. Зважаючи на це, в основі ціноутворення продуктів фінансових установ, зокрема банків, мають лежати ризики. Звісно, крім ризиків, мають бути враховані й інші витрати, проте ми наголошуємо, що центральними елементом у системі ціноутворення банківських (фінансових) продуктів мають бути ризики.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій

Опосередковано питання оцінки і врахування ризиків у нових умовах розглядалися такими вітчизняними науковцями: А.О. Єпіфанов; О.В. Сідак; Т.П. Савченко та О.П. Пожар [1, 2]; Т.Г. Іванова; А.В. Кузнецова. певним чином, ціноутворення з урахуванням ризиків було розглянуте трохи пізніше І.В. Волошиним [3, 4, 5] та М.Б. Логіновим.

За кордоном дослідженням і впровадженням ціноутворення з урахуванням ризиків займаються, в основному, діючі практики і лише в межах операційної необхідності, а у більшості випадків їх (дослідження) спрощено до вдосконалення логіки скорингу чи рейтингових систем. Найбільш комплексно, на нашу думку, до ціноутворення з урахуванням ризиків вдалося підійти Джозе Лінарес-Зегарі та Джону Уілсону (ціноутворення в індустрії кредитних карток) [8], а також Лукасу Їсбедо та Джуну Дарнелу (вплив еластичності попиту на кредити на ціну кредиту) [9].

Мета дослідження – дослідження існуючих концепцій ціноутворення, що застосовуються у банківській діяльності при визначенні депозитних та кредитних ставок з урахуванням ризиків.

Основні результати дослідження

Під моделлю ціноутворення банківських продуктів ми розуміємо систематизований набір правил застосування сукупності різних методів ціноутворення, за допомогою яких можна комплексно визначати цінові орієнтири для продуктів у процесі від залучення до розміщення ресурсів.

Єдиної моделі ціноутворення не існує з багатьох причин. «Банки» – це кредитно-фінансові установи, головне призначення яких акумулювати тимчасово вільні кошти підприємств, населення та бюджетних установ і надавати кредити своїм клієнтам та обслуговувати грошовий обіг. Простіше кажучи, банки є посередниками на грошовому ринку і увесь бізнес їх, в основному, зводиться до процесів «залучення-розміщення» й супутніх послуг. Незважаючи на це, банки мають різну структуру клієнтів, а отже, й різні спеціалізації, кожний з яких фондує різні активи, тому й мови про якусь загальноприйнятну модель досі не йшло, бо ж набагато простіше, по-перше, з точки зору макрорегулювання, здійснювати регулювання диференційовано, по-друге, на рівні банків як суб'єктів специфічної підприємницької діяльності, обирати методи ціноутворення залежно від наявних техніко-технологічних можливостей чи зручності і, по-третє, взага-

лі, керувати процесом ціноутворення в умовах обмежених можливостей і недосконалої фінансової інфраструктури.

У кожній моделі ціноутворення є своя ключова концепція, тобто центральний компонент, який виражає специфіку діяльності конкретного банку, так, наприклад, при трансфертному ціноутворенні, слід розуміти, що таким компонентом є розгалужена структура великих банків. Тобто мета такої специфічної моделі полягає в тому, щоб спростити розрахунок цін виходячи із значної різноманітності витрат, що пов'язана із значною кількістю структурних підрозділів, на базі яких ці витрати формуються. Деякі моделі банківського ціноутворення базуються на конкретних конкурентних перевагах банку в певних специфічних видах діяльності, або ж на певних, установлених статистично, нормативах.

У багатьох моделях ціноутворення використовуються тотожні методи ціноутворення, проте результат у двох уявних банків за однакових вхідних параметрів з великою ймовірністю буде різнитися, це відбувається або ж під впливом концепції ціноутворення, або ж за рахунок специфічних рішень менеджерів. Отримані ціни треба порівнювати із справедливими (теоретичними, ефективними) цінами, оскільки вони не тільки мають забезпечити покриття ризику банку, а й зроблять його діяльність прибутковою, не змушуючи при цьому клієнта платити необ'єктивну або недостатньо обґрунтовану ціну з точки зору умов, що склалися на момент ціноутворення. Справедливою (теоретичною, ефективною) ціною кредиту є така ціна, яка гармонійно поєднує у собі ризики, вигоди для банку та співвідношення попиту і пропозиції продукту на ринку. Різниця в отриманих цінах двох подібних банків, які обрали ціноутворення з урахуванням ризиків, не завжди корелює із теоретичною ціною, оскільки ж ідеальної прив'язки до ризиків у моделях ціноутворення у цих уявних банків не було.

Ще в недавньому часі банки потерпали від внутрішніх і зовнішніх потрясінь, які знайшли свій відбиток як у фінансових показниках, так і у змінах їхньої структури і політиці діяльності. Ці потужні екзогенні та

ендогенні трансформації фінансового сектору не могли не відобразитися на ціновій політиці банків. Зростання ризиків призводить до витрат, які лягають у ціну банківських продуктів. Банки, що застосовують спрощені методи ціноутворення, які в більшості орієнтовані на «ринок та витрати» недооцінюють важливість вірного трансферту ризиків у ціни продуктів. Незважаючи на те, що ризикова надбавка інколи становить величину, що в два і більше разів перевищує витратну складову цін продуктів у банках не квапляться з інвестиціями в інновації, які дозволяли б більш ефективно утворювати і регулювати ціни на банківські продукти використовуючи розширений інструментарій статистики та моделювання. На практиці українські банки за рахунок власних прибутків не в змозі пристосовуватися навіть до змін у рекомендаціях Базельського комітету.

У 2006 році в Україні відбулося дослідження [2, с. 31], під час якого були опитані експерти в галузі ціноутворення на банківські продукти. Було з'ясовано, що для визначення цін 60% банків застосовує витратно-ринкові методи, 20% – лише витратні або лише ринкові та 20% – інші. Можна сказати, що більшість банків у своїй практиці використовують концепції, які при ціноутворенні використовують витратно-ринкові методи, серед яких найпоширенішим є метод трансфертного ціноутворення. Серед концепцій що ґрунтуються на витратних методах, найбільш поширеним є «витрати + прибуток». Інша група підходів і методів ґрунтується безпосередньо на концепції включенні певним чином розрахованої ризикової вартості у ціну, їх ми можемо віднести до групи «ризик-орієнтованих». У цій групі використовуються такі методи ціноутворення: ціноутворення на основі підходу «грошовий потік під ризиком», ціноутворення банківських активів на основі матриці узгодження грошових потоків та ін.

Іноземні науковці, вже згадані раніше (Л. Єйсбеде, Дж. Дарнел, Д. Лінарес-Зегара, Дж. Уїлсон), також розвивають свої теоретичні моделі ціноутворення, так, уже можна знайти інформацію про моделі ціноутворення для певних видів банківських

продуктів, що одночасно враховують і ризики, і вплив попиту та пропозиції продукту на ринку за допомогою математичної моделі. Доволі обґрунтовано аналогічні характеристики ними враховуються через показники еластичності попиту і нахилу кривої попиту, що у результаті привело авторів до ризик-орієнтованої функції відклику при ризик-орієнтованому ціноутворенні і показників оптимальних ставок. Крім цього, іноземні банки, враховуючи рекомендації від 2010 року, більш активно почали користуватися поняттями «покриваюча ризик ставка» та порівнюють очікуваний збір за кредитний ризик та фактичні чи прогнозовані витрати на кредитний ризик. Проте, навіть іноземні банки не поспішають до інновацій, вони, скоріше, підлаштовуються під рекомендації, і ні кроку далі. У даній статті ми спробуємо зробити критичний аналіз лише вітчизняних наукових розробок в напрямку ціноутворення з урахуванням ризиків для банківських продуктів (у даному випадку, лише роздрібних депозитів та кредитів) та спробуємо охарактеризувати напрямки розробки і описати потрібні змінні такої моделі, в центрі якої будуть ризики.

Загалом, найбільш популярні вихідні концепції моделей ціноутворення банківських продуктів з урахуванням ризиків представлені у табл. 1, а саме такі концепції: «витрати + прибуток», «теперішньої вартості» та «трансфертне ціноутворення». Перша концепція найпростіша, вона часто застосовується нашими банками при визначенні цінових орієнтирів за кредитами і належить до витратних методів ціноутворення. Вона базується на тому, що процентні доходи повинні покрити очікувані збитки банку, спричинені кредитними ризиками, процентні витрати на фінансування кредитної операції, операційні витрати і забезпечити цільову рентабельність балансового або економічного капіталу. Здобутком цієї концепції є те, що за її застосування процентні доходи, тобто потоки процентів, не дисконтуються. Про недоліки буде сказано згодом, а поки що давайте розглянемо другу концепцію.

Концепція «теперішньої вартості» покликає враховувати ризик за допомогою

ставки, що підвищена, порівняно з безризиковою процентною ставкою, і яка повинна компенсувати втрату вартості грошей у часі та збитки від кредитного ризику. Відповідно до цього підходу процентну ставку за ризиковим кредитом знаходять через прирівняння теперішньої вартості ризикового кредиту до теперішньої вартості кредиту, вільного від ризику. Дж. Фленнері одним із перших економістів запропонував такий ризик-нейтральний підхід до ціноутворення кредитів [6, с. 406]. Вадою цієї концепції є те, що вона не дає можливості оцінки цінової компенсації впливу кредитного ризику на ризик ліквідності, а отже неможливе ефективне ціноутворення з урахуванням ризиків.

Останні дві концепції ціноутворення об'єднує те, що вони здебільшого спрямовані на компенсацію знецінення балансової вартості кредитів та втрат капіталу, спричинених кредитним ризиком. Проте банку важливо знайти цінову компенсацію втрат

від кредитного ризику майбутніх (недисконтованих) грошових потоків, безпосередньо від яких залежить майбутній стан ліквідності банку, що є проблематичним для в останнє розглянутих моделей, проте, у наступній концепції ця проблема дещо нейтралізується.

Остання концепція широко застосовується в багатьох українських банках і не тільки, а найактивніше її розвитком займаються такі українські вчені, як Л.В. Кузнецова та Т.Г. Савченко поділяє концепцію трансфертного ціноутворення на два напрямки – трансфертне ціноутворення з єдиним фондом та з кількома фондами, які різняться здатністю враховувати відповідні види ризиків [2, с. 31]. Сутність першого напрямку полягає у трактуванні всіх фінансових ресурсів банку як єдиного фонду, до якого надходять усі залучені та запозичені ресурси і з якого вони розміщуються за єдиною трансфертною ціною. Основною перевагою підходу «єдиного фонду» є простота

Таблиця 1
Основні популярні концепції методів ціноутворення банківських продуктів з урахуванням ризиків

Концепція	Умовні позначення
1) Концепція «витрати + прибуток» на RAROC-підході [6, с. 261]: $R=r+EL(1)$,	r – гарантована процентна ставка, яка покриває процентні витрати на фінансування кредитної операції, операційні витрати і забезпечує цільову рентабельність економічного капіталу RAROC.
2) Концепції «теперішньої вартості» [7, с. 346]: $R=(r+PD \times LGD)/(1-PD \times LGD)(2)$,	де PD – ймовірність дефолту позичальника, r – безризикова процентна ставка, LGD – питомий (на одиницю суми кредиту) рівень збитків у випадку дефолту, $PD \times LGD = EL$ – очікувані збитки.
3) Концепція «трансфертного ціноутворення» [1, с. 142]: $FTP=CMR+LS+[CS] \pm [IM]-[MRR](3)$,	FTP - fund transfer price – внутрішня вартість ресурсів; CMR - capital markets rate (базова ставка) – вартість грошових ресурсів на відкритих ринках капіталу; LS - liquidity spread – премія, що сплачує банк на грошовому ринку понад базову ставку (Liquidity spread відображає власну кредитоспроможність банку (ризик дефолту банку)); CS - country spread – (ризик дефолту держави) вводиться для позначення ризику здійснення бізнесової діяльності в Україні; IM - incentive margin (стимулююча маржа) – величина, що вводиться за рішенням КУАП з метою регулювання зацікавленості центрів прибутку в залученні (розміщенні) певних продуктів; MRR - mandatory reserve requirement – розрахункова складова трансфертної ціни за деякими пасивами банку, що залежить від розміру базової ставки і нормативу обов'язкового резервування НБУ.

впровадження та використання, а недоліками – спрощені можливості враховувати в такій трансфертній ціні ризики, неможливість досягнення більшості цілей упровадження системи трансфертного ціноутворення внаслідок ігнорування різниці в характеристиках ресурсів, що залучаються та розміщуються банком. Тож цей варіант немає сенсу розглядати детальніше.

Сутність другого варіанту полягає у виділенні кількох фондів ресурсів відповідно до певної ознаки. Чим більше ознак використовується, тим більша різноманітність фондів і, відповідно, трансфертних ставок буде виділена. Модель надає змогу управляти ризиком переоцінки завдяки використанню диференціації по строках для залучених

та розміщених ресурсів та ризиком зміни кривої дохідності за умови використання граничних ринкових ставок. Ефективність управління останнім ризиком залежатиме від періодичності перегляду поточних трансфертних цін.

Основною перевагою трансфертної моделі з використанням кількох фондів є можливість управляти ризиком переоцінки та ризиком змін у кривій дохідності. Основними вадами є необхідність правильно обрати періоди перерозрахунків трансфертних цін, що ускладнює сам процес управління ризиками та можливість лише з певною періодичністю враховувати зміни у ринкових цінах і їх структурі. Іншою важливою вагою є необхідність правильно обрати пері-

Таблиця 2

Підбірка найбільш адекватних підходів до «ризикового ціноутворення», що можуть формувати «ризик-орієнтовану» концепцію моделі ціноутворення

Підхід	Умовні позначення
<p>1) Визначення вартості кредиту з використанням «грошового потоку під ризиком» [3, с. 27]</p> $R = \frac{CFA_R + \overline{B}_{plan} \times r}{\overline{B}_{pred}} \quad (4)$	<p>CFA_R – кумулятивний грошовий потік під ризиком; \overline{B}_{plan} – середній плановий залишок за робочим кредитом; r – гарантована процентна ставка за кредитом; \overline{B}_{pred} – середній прогнозний (зменшений на втрати за кредитним ризиком) залишок за робочим кредитом; R – вартість кредиту</p>
<p>2) Визначення вартості активів з використанням вдосконаленої матриці узгодження грошових потоків [4, с. 41]:</p> $R = \frac{\sum_i (a_{i,j} \times RL_i) + OC_j + EL_j + EC_j \times RoEC}{CFA_j^{exp}} \quad (5)$	<p>R – безкупонна процентна ставка по потоку активів з терміном до погашення t_j, що належить j-тому кошику; RL_i – безкупонна процентна ставка по потоку зобов'язань з терміном до повернення t_j, що належить i-тому кошику; OC_j – операційні витрати за час t_j існування активу; EL_j – очікувані втрати грошових потоків погашення тіла активів з терміном до погашення, що належить j-тому кошику (на тимчасовому горизонті t_j); EC_j – економічний капітал, тобто непередбачені втрати грошових потоків активів (тіла та відсотків) з терміном до погашення, що належить j-тому кошику (на тимчасовому горизонті t_j); $RoEC$ – цільова рентабельність економічного капіталу; CFA_j^{exp} – очікуваний грошовий потік погашення тіла активів з терміном до погашення, що належить j-тому кошику</p>
<p>3) Визначення вартості вкладів з урахуванням ризику [5, с. 34]:</p> $i_{free}^{risk} = \frac{12}{m} \times \left[\left(1 - \delta(m) + r(M) \times \frac{M}{12} \right)^{m/M} - 1 \right] \quad (6)$	<p>m – строк розміщення в місяцях; M – період управління коштами в місяцях $r(M)$ – ставка (максимальна на період управління); $\delta(m)$ – кумулятивна імовірність неперевкладення; i_{free}^{risk} – вільна від ризиків ставка по депозитах</p>

оди перерозрахунків трансфертних цін, що ускладнює сам процес управління ризиками.

Найбільш адекватні, з точки зору гармонійності, включення ризиків у ціну банківських продуктів підходи пропонує к.т.н. - І.В. Волошин (див. табл.2). У першому підході при розрахунку вартості кредитів безпосередньо визначається відхилення прогнозного потоку від планового, що і являтиме собою ризикову вартість. Як показують дослідження автора [3, с. 28], ціна, яку було отримано за допомогою формули 4, виявляється більшою, ніж якщо її розраховувати за першими двома концепціями, що свідчить про те, що ризики вона враховує краще, ніж концепції 1 та 2 (див. таб. 1). Підхід достатньо гнучкий і придатний для добіток, крім цього, він достатньо простий і непогано обґрунтовує вплив кредитного ризику на ціну з урахуванням зв'язку кредитного ризику й ризику ліквідності.

Інший підхід, що здатний у певній мірі враховувати ризики в цінах, побудований на основі «удосконаленої матриці узгодження грошових потоків» [4, с. 41]. Інакше кажучи, стержнем цього підходу є матриця фондування – таблиця, де узгоджують по строках і розмірах ресурси і активи. Перевагою запропонованого підходу до ціноутворення активів є те, що він враховує ризики за весь період існування активу та органічно інтегрує кредитний ризик і ризик ліквідності. Головний недолік полягає у припущенні, що зобов'язання вільні від ризику неперевкладення. Для того, щоб підхід працював на практиці, було розроблено підхід 3, за допомогою якого можна отримати ставку залучення по вкладах з урахуванням ризику неперевкладення.

Підсумки дослідження

Дослідження вітчизняної наукової думки показує, що концепція моделі ціноутворення, у центрі якої знаходилися б ризики, ще не розроблена. А розглянуті підходи в рамках концепції моделі «ризикового ціноутворення» можуть більш якісно у теорії і практиці, у порівнянні із популярними концепціями (див. табл.1) враховувати певні види ризиків в основному, через включен-

ня та розподіл ризикової вартості у цінах банківських продуктів. Проте, розрахункові ставки за кредитами, по-перше, прив'язані до ставок за вкладами, механізм ціноутворення яких не базується на ризиковій вартості, тобто абсолютно не враховується «функція відклику клієнтів» (функція реакції клієнтів на умови), по-друге, не враховано ризики, що складно оцінити кількісно, по-четверте, ризик ліквідності врахований недостатньо, оскільки кредитний ризик на певних стадіях його реалізації викликає втрати ліквідності банку, а отже, ці ризики можуть бути взаємопов'язаними і недооцінка цього факту може призводити до викривлення сукупної вартості ризиків, а отже на продукт може скластися така ціна, яка не компенсуватиме ризикову вартість у повній мірі, по-п'яте, через високі кумулятивні ризики неперевкладення ставки за депозитами на короткі строки можуть бути від'ємними, по-шосте, ризик міграції рейтингу не включається у вартість банківських продуктів.

Більш детальне вивчення і пошук вирішення цих проблем, а також дослідження розробок вчених за кордоном становлять напрямки подальших досліджень.

Література

1. Савченко Т. Г. Трансфертне ціноутворення як інструмент забезпечення внутрішньобанківської рівноваги [Текст] / Т. Г. Савченко, Л. Д. Павленко // Економічний простір. – 2010. – № 39. – С. 134–147.
2. Савченко Т. Г. Трансфертне ціноутворення як інструмент управління процентним ризиком [Текст] / Т. Г. Савченко, О. М. Пожар // Вісник Національного банку України. – 2009. – № 7. – С. 30–38.
3. Волошин І. В. Ціноутворення кредитів на основі підходу «грошовий потік під ризиком»: комплексний погляд на кредитний ризик і ризик ліквідності [Текст] / І. В. Волошин // Вісник Національного банку України. – 2013. – № 6. – С. 26–29.
4. Волошин І. В. Ценообразование банковских активов на основе матрицы согласования денежных потоков [Текст] / И. В. Волошин, Н. И. Волошин // Банковское дело. – 2013. – № 8. – С. 39–45.
5. Волошин І. В. Ціноутворення роз-

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено наукову думку вітчизняних учених щодо концепції моделі ціноутворення з урахуванням ризиків. Критикуючи основний підхід до ціноутворення банківських продуктів, як продуктів з специфічною товарною основою (грошима), запропоновано нову концепцію ризикорієнтованого ціноутворення останніх, а також сформульовано низку проблемних питань, які потребують вирішення під час подальших досліджень і розробок.

SUMMARY

The article deals with the domestic scientists' scientific views related to a risk-based pricing model concept. The author when he was criticizing the main banking product (the term "banking product" in this case means products with specific commodity basis – the money) pricing approach proposed innovated risk-based pricing concept. In addition, the author formulated a few problems which must be solved in the future research.

дрібних вкладів з урахуванням ризику перевкладення [Текст] / І. В. Волошин // Вісник Національного банку України. – 2011. – № 6. – С. 32–46.

6. Синки Дж. Управление финансами в коммерческих банках [Текст] / Дж. Синки (мл.) ; пер. с англ. 4-го перераб. изд. ; под ред. Ф. Я. Левиты, Б. С. Пинскера. – М. : Catallaxy, 1994. – 820 с.

7. Bessis J. Risk Management in Banking [Текст] / J. Bessis. – West Sussex, England :

Wiley & Sons Inc., 1988. – 430 p.

8. Linares-Zegarra J. Risk Based Pricing in the Credit Card Industry : Evidence from US Survey Data [Текст] / J. Linares-Zegarra, J. O.S. Wilson. – Working papers in RBF / Centre for Responsible Banking & Finance. – WP № 12-001, 4th Quarter 2012. – 46 p.

9. Acebedo L. Risk-based pricing: When does it work and when does it not? [Електронний ресурс] / L. Acebedo, J. Durnall. – Режим доступу : [http://www.experian.com.tr/assets/en/experian-newsletter/Risk based pricing.pdf](http://www.experian.com.tr/assets/en/experian-newsletter/Risk%20based%20pricing.pdf).

ОЦІНЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ СТРАХОВИХ КОМПАНІЙ - ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

**КРИВЕНЦОВА Антоніна Михайлівна - аспірант Київського університету
ринкових відносин**

В научной статье приведены основные методики оценки финансовой устойчивости страховых компаний, учитывая опыт стран: США, Канады, Европы и России. Проанализированы ключевые комплексные показатели оценки финансовой устойчивости страховых компаний. Обзор Дискриминант факторные модели оценки вероятности банкротства страховых компаний на основе зарубежного опыта. Приведены особенности оценки финансовой устойчивости страховых компаний на основе исследований мировых рейтинговых агентств.

Ключові слова: оцінка, фінансова стійкість, платоспроможність, рейтинг, банкрутство.

Постановка проблеми

У світовій та вітчизняній практиці для оцінювання фінансової стійкості страхових компаній застосовується комплекс кількісних та якісних методик оцінки (IRIS, NAIC, CAR), що проводяться органами державного управління або незалежними рейтинговими агентствами (Standard & Poor's, Moody's Investor Service, A.M. Best, Fitch IBCA, Moody's Investor Service та Weiss Research). При цьому, аналіз економічного змісту, логіки, інструментарію та механізмів оцінювання фінансового стану страхових компаній у зарубіжних країнах на методичному рівні потребує перевірки запропонованих гіпотез на емпіричному рівні, на базі зовнішніх джерел економічної інформації, а також результатів наукових досліджень і аналізу можливостей їх адаптації в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Велика кількість зарубіжних науковців і практиків розглядала дані проблеми, зокрема: Альтман Е., Барс М., Бірман К., Фулмер Дж., Спрінгейт Г., Тафлер Р., Тішоу Г. тощо. Проблемами вивчення зарубіжних методик оцінювання фінансової надійності займалися і вітчизняні вчені, такі, як : Клепікова О. А. [3], Опешко Н. С. [6], Сорокіна Л. В. [9], Ткаченко Н. В. [10] та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

Проте, вітчизняними науковцями недостатньо систематизовано комплекс зарубіжних методик оцінки та виявлено можливості їх застосування у вітчизняних умовах. При цьому, застосування для розрахунку значної кількості показників, апробованих у міжнародній практиці й скоригованих з урахуванням особливостей розвитку економіки України, дасть можливість побудувати достатньо об'єктивну картину розвитку страхового бізнесу.

Відповідно, **метою статті** є узагальнення та системний аналіз провідних міжнародних та окремих зарубіжних методик оцінювання фінансової стійкості страхових компаній та можливостей їх адаптації в Україні.

Виклад основного матеріалу

Методики оцінювання фінансової стійкості страхових компаній будується на фун-

Таблиця 1

Порівняння методик та показників різних підходів до оцінки фінансової стійкості (тестів раннього попередження) страхових компаній *

№ п/п	Тести раннього попередження (Україна)	Методика Росії	Методика CAR (Європа)	Показник у системі IRIS(США)	Методика OSFI (Канада)
1	Показник дебіторської заборгованості	Показник достатності страхових резервів	Показник фактичного рівня платоспроможності	Показник ліквідності активів (ПЛА)	Зміни зростання активів
2	Показник ліквідності активів	Показники достатності власних коштів	Показник нормативного рівня платоспроможності	Показник обсягів страхування (андерайтингу)	Зміни зростання капіталу
3	Показник ризику страхування	Показники залежності від перестраховального портфелю	-	Показник змін у сумі чистих премій	Чистий показник ризику
4	Зворотній показник платоспроможності	Показники інвестиційної діяльності	-	Показник незалежності від перестраховування	Брутто-Коефіцієнт ризику
5	Показник доходності	Показники загальної платоспроможності	-	Показник доходності інвестицій	Зміна капіталу
6	Показник обсягів страхування	Показники ліквідності	-	-	Показник заборгованості
7	Показник змін у капіталі	Показники рентабельності	-	-	Надлишки допомоги
8	Показник змін у сумі чистих премій	-	-	-	Капітал і надлишок зобов'язань
9	Показник незалежності від перестраховування	-	-	-	Необхідні ресурси
10	Показник відношення чистих страхових резервів до капіталу	-	-	-	Інвестиційний ризик
11	Показник доходності інвестицій	-	-	-	Інвестиційна прибутковість
Оцінка	Бали - 1,2,3,4	Рейтинг - А,В,С,Д	Оцінка покриття (недостатнє, нормальне, добре, надійне, відмінне)	-	Зобов'язання в % до активів
				-	Втрата за надлишок
				-	Повернення GAAP капіталу
				-	Розвиток капіталу
					-

* розроблено автором на основі [4, 5, 8, 10, 15]

даментальному аналізу, що включають у себе аналіз їх фінансової звітності та показників, фінансового управління, фінансових конкурентних переваг, конкурентів і ринків. Вони фокусуються на загальному стані фінансів, і розглядаються, як фактори, у тому числі процентні ставки, виробництва, доходів. Застосовується також аналіз контрактів на акції, ф'ючерсів.

У вітчизняній та зарубіжній науці та практиці не існує єдиного підходу до системи показників фінансової стійкості саме страхових організацій. У більшості методик пропонується оцінювати фінансову стійкість страхових організацій на основі системи показників фінансової стійкості будь-якої організації з адаптацією їх до галузевих особливостей цієї сфери.

Регуляторними органами різних країн в якості тестів раннього попередження використовуються різні набори показників. Держфінпослуг запровадив сукупність показників, що розроблені Національною асо-

ціацією регуляторів страхового ринку США на початку 1970-х років і використовуються в США та Канаді. Ця сукупність передбачає всебічну оцінку фінансового стану страхових компаній за допомогою чотирнадцяти коефіцієнтів, більшість з яких була визнана Держфінпослуг як придатна для застосування в нашій країні [7].

Порівняння методик та показників до оцінки фінансової стійкості страхових компаній різних країн наведено у табл. 1.

Найстаріша система оцінювання – Insurance Regulatory Information System (IRIS) США – є системою простих фінансових коефіцієнтів із діапазоном «нормальних значень». Впроваджені в середині 1970-х роках коефіцієнти IRIS змінювались, але несуттєво. Основою для розрахунку більшості коефіцієнтів (7 із 11) у системі IRIS є чистий прибуток. У тестах раннього попередження більшість коефіцієнтів розраховується на основі так званого капіталу, під яким розуміють чисті активи, тобто активи за балансом

Таблиця 2

Порівняння показників, які використовуються різними системами регулювання страхової діяльності*

№пп	Показники	Показник у системі IRIS(США)	Показник у системі NAIS (США)	Показник у системі Фінансової інспекції Швеції
1	Показник дебіторської заборгованості (ПДЗ)	-	+ (C2)	-
2	Показник ліквідності активів (ПЛА)	± (K7)	± (C1)	-
3	Показник ризику страхування (ПРС)	-	± (A1)	± (П12)
4	Зворотній показник платоспроможності (ЗПП)	-	± (D2)	± (П8, П9, П10)
5	Показник доходності (ПД)	-	-	± (П7)
6	Показник обсягів страхування (андерайтингу)	± (K4)	± (B1)	± (П3)
7	Показник змін у капіталі (ПЗК)	-	+ (B3)	± (П3)
8	Показник змін у сумі чистих премій	+ (K2)	± (A2)	± (П1)
9	Показник незалежності від перестраховування	-	-	± (П5)
10	Показник незалежності від перестраховування	± (K9)	-	-
11	Показник доходності інвестицій	+ (K5)	+ (B2)	-

* розроблено автором на основі [4, 15]

за вирахуванням нематеріальних активів та зобов'язань за балансом [12, р. 32].

За тестами раннього попередження IRIS чисті премії не можуть перевищувати капітал більше, ніж у 1-2 рази. З погляду систем США та Швеції, зміни можуть також бути негативними (але не більше, ніж 10 -20 % за рік), також встановлюється верхня межа (приріст не повинен перевищувати 20-50 % за рік) [4, с. 195].

Доповненням показників IRIS є система скорінгу ризику Financial Analysis Solvency Tools (FAST), що також базується на коефіцієнтах. FAST була розвинута на початку 1990-х. На відміну від IRIS, коефіцієнти FAST не розголошуються. Перевагою тесту FAST є наявність декількох діапазонів, що показують ступінь відхилення від «норми» [14].

У системі показників NAIS (США) вживають поняття нетто-премії, тоді як показники системи IRIS та тести раннього попередження використовують для розрахунку чисті (або чисті зароблені) премії [4, с. 194].

Порівняння показників оцінки за системами регулювання страхової діяльності IRIS та NAIS, які використовуються різними системами регулювання страхової діяльності, наведено у табл. 2.

Система показників оцінки фінансової стабільності у Канаді OSFI включає : зміну зростання активів, зміни зростання капіталу, чистий показник ризику, брутто-коефіцієнт ризику, зміна капіталу, показник заборгованості, надлишки допомоги, капітал і надлишок зобов'язань, необхідні ресурси, інвестиційний ризик, інвестиційна прибутковість, зобов'язання до активів, втрата за надлишок, повернення GAAP капіталу, розвиток капіталу.

Варто зазначити, що у країнах Європи для оцінки платоспроможності та фінансової стійкості страхових компаній використовуються системи відносних показників. У Європейській страховій практиці для характеристики платоспроможності страховика використовується показник рівня достатності покриття власними коштами (CAR – Capital adequacy Ratio). В залежності від величини CAR, компанії дається певна оцінка достатності покриття власними коштами [3, с. 33]. Згідно із заданим показником, для закордонних страховиків, які здійснюють ризикове страхування рекомендовані такі параметри оцінювання платоспроможності: достатнє, нормальне, добре, надійне, зразкове (табл. 3.).

Чинне страхове законодавство ЄС щодо платоспроможності страхових компаній та дотримання їх фінансової стійкості, складається із низки директив і впроваджувальних заходів, які стосуються страхування життя, страхування, не пов'язаного із страхуванням життя, страхуванням автотранспорту, перестраховуванням, кредитоспроможності, обліку, електронної торгівлі, страхових груп, страхового посередництва та ліквідації (Директиви про платоспроможність (I), Solvency II) [2].

Відповідно до Директиви 2009/138/ЄС Solvency II, оцінка платоспроможності страховиків здійснюється через розрахунок показника необхідного платоспроможного капіталу (SCR), який розраховується як сума коштів, що здатна покрити збитки страхової компанії за умови реалізації всіх ризиків, що виникають у процесі її діяльності [1].

Вимоги достатності капіталу представлені двома пороговими значеннями: необхідним платоспроможним капіталом (SCR) та

Таблиця 3

Інтегральне якісне оцінювання платоспроможності страховика за допомогою CAR – Capital Adequacy Ratio*

№ пп	Значення CAR, %	Оцінка покриття
1	<0	Достатнє
2	Від 0 до 25	Нормальне
3	Від 26 до 50	Добре
4	Від 51 до 75	Надійне
5	>75	Зразкове

* розроблено автором на основі [3, 11]

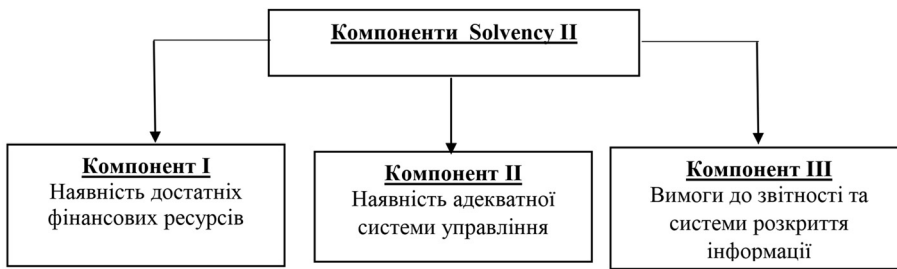

Рис. 1. Компоненти достатності капіталу Solvency II*

*- власна розробка автора

необхідним мінімальним капіталом (MCR) (див. рис. 1.).

Наявність достатніх фінансових ресурсів: застосовується до всіх страхових компаній та складається з основних кількісних вимог до власних коштів, технічних резервів, розрахунку вимог до капіталу відповідно до Solvency II (фактична маржа платоспроможності – the Solvency Capital Requirements – SCR та нормативна маржа платоспроможності – Minimum Capital Requirements – MCR) [13, р. 63].

Фактична маржа платоспроможності (SCR) – це ключова вимога до платоспроможності, яка ґрунтується на оцінці ризиків. Solvency II встановлює два методи для оцінки нормативної маржі платоспроможності: стандартна європейська формула та внутрішня модель, яка самостійно розроблена компанією [14].

Для здійснення оцінки вимог Solvency II та визначення розміру SCR застосовуються такі складові показника : 1) SCR mkt – необхідний капітал для покриття ринкового ризику; 2) SCRdef – необхідний капітал для покриття ризику дефолту контрагентів; 3) SCRnl – необхідний капітал для покриття страхового ризику за видами страхування іншими, ніж страхування життя та здоров'я; 4) health SCR – необхідний капітал для покриття ризику страхування здоров'я; 5) SCR Op – необхідний капітал для покриття операційного ризику [6, с. 86].

Загальний розмір SCR за усіма видами ризиків визначається за формулою 1 [18, р. 87]:

$$SCR = BSCR + SCR_{Op} = \sqrt{Corr_{ji} \times SCR_j \times SCR_i} + SCR_{Op} \quad (1)$$

де, BSCR – це – базовий необхідний капітал платоспроможності; Corr_{ji} – попарні

коефіцієнти кореляції; *i* – рядки кореляційної матриці; *j* – колонки кореляційної матриці.

Ще однією складовою моніторингу платоспроможності страхових компаній зарубіжних країн є показник капіталу

на основі ризику (Risk-Based Capital – RBC), формула розрахунку, що визначає мінімальний рівень капіталу, якого була введена в середині 1990-х років. У залежності від фактичної величини показника система RBC має п'ять «рівнів дії» регулятора стосовно необхідності й обсягів втручання [7].

У Росії визначення рівня фінансової стійкості визначається за допомогою групи показників на основі показників якості активів, страхової діяльності, страхових резервів, капіталізації та прибутковості. Ці укрупнені показники (коефіцієнти) включають 21 підкоефіцієнт, які оцінюються та просумовуються згідно з питомою вагою (див. табл. 4) [5].

У разі якщо страхова компанія не має публічного кредитного рейтингу, то оцінка фінансової стійкості і платоспроможності страхової компанії здійснюється шляхом аналізу фінансових показників, розрахованих на підставі бухгалтерської звітності страхової компанії [5].

В Україні ж ключовий підхід до визначення фінансової надійності страховиків розроблено Державною комісією з регулювання ринку фінансових послуг України (Держфінпослуг), яка затвердила Рекомендації щодо аналізу діяльності страховиків. У практику діяльності страховиків було запроваджено тести раннього попередження на основі критеріїв, які використовуються регуляторами Європи, США та Канади [8].

В Україні до методики оцінювання визначення фінансової надійності страховиків долучені такі коефіцієнти : показник дебіторської заборгованості (коєф. ваг – 0,05); показник ліквідності активів (коєф. ваг – 0,125); показник ризику страхування (коєф.

Таблиця 4

Методика оцінювання рівня фінансової стійкості страхових компаній – досвід Росії*

№пп	Коефіцієнти	Підкоефіцієнти	Питома вага, %
1	Показники якості активів	Акції, частки в капіталі, облігації / власний капітал компанії	25
		Ліквідні активи / чисті страхові резерви	25
		Ліквідні активи / зобов'язання	30
		Зобов'язання / активи за винятком частки перестраховиків у страхових резервах	20
2	Показники страхової діяльності	(Страхові премії на кінець останнього звітного періоду / страхові премії на кінець попереднього звітного періоду) - 1	25
		(Страхові збори-нетто на кінець останнього звітного періоду / страхові збори - нетто на кінець попереднього періоду) - 1	25
		Приріст сукупної премії / власний капітал на кінець попереднього періоду	25
		Страхові премії-нетто / сукупні премії	25
3	Показники страхових резервів компанії	Чисті страхові резерви компанії / страхові премії-нетто	30
		Приріст страхових премій-нетто / приріст чистих страхових резервів	30
		Чисті страхові виплати та відрахування в страхові резерви / чисті страхові резерви	40
4	Показники капіталізації	Власний капітал / активи	40
		Власний капітал / страхові премії-нетто	15
		Страхові виплати та відрахування в страхові резерви / власний капітал	30
		(Власний капітал на кінець звітного періоду / власний капітал на початок звітного періоду) - 1	15
5	Показники прибутковості	Прибуток до оподаткування / середньорічні активи компанії	20
		Прибуток до оподаткування / сукупні страхові премії	15
		Комісійні витрати та витрати, пов'язані з укладенням договорів страхування / премії-нетто	10
		Чисті страхові збитки і відрахування в страхові резерви / премії-нетто	25
		Чистий інвестиційний дохід / середні інвестиційні активи	10
		Комісійні витрати та витрати, пов'язані з укладенням договорів страхування, чисті страхові виплати і відрахування в страхові резерви за вирахуванням чистих інвестиційних доходів / премії-нетто	20

* розроблено автором на основі [5]

ваг – 0,075); зворотній показник платоспроможності (коєф. ваг – 0,225); показник доходності (коєф. ваг – 0,075); показник змін у капіталі (коєф. ваг – 0,075); показник змін у сумі чистих премій (коєф. ваг – 0,075); показник незалежності від перестраховування (коєф. ваг – 0,225); показник доходності інвестицій (коєф. ваг – 0,075). Оцінки виставляються по 4-х бальній системі і в залежності від діапазону, в який потрапило значення відповідного показника.

Відповідно до Рекомендацій здійснюється аналіз капіталу, активів, перестраховування, страхових резервів, доходності, ліквідності і надається відповідна оцінка. Методикою

визначаються такі оцінки стійкості : стійка – фінансові показники знаходяться на високому рівні; задовільна – відсутні серйозні проблеми, фінансові показники знаходяться на середньому рівні; гранична – фінансовий стан викликає побоювання, фінансові показники знаходяться на рівні значно нижчому за середній; незадовільна – вважається неприпустимим, фінансовий стан є дуже нестабільним [8].

Варто зазначити, що проблемами оцінювання фінансової стійкості страхових компаній в Україні, що вимагають усунення, є : недоступність до результатів оцінки широких кіл громадськості; неможливість отримання

проміжних коефіцієнтів для проведення інших видів оцінок.

Досить поширеним у світі є й інтегральний метод оцінювання фінансового стану страхових компаній, що ґрунтується на розрахунку інтегрального показника. Серед інтегральних методів діагностики найбільш застосовуваними є методики діагностики загроз банкрутства, що реалізуються на основі дискримінантного аналізу.

У зарубіжних країнах найбільш поширеними є дискримінантні факторні моделі оцінювання фінансового стану, що побудовані за допомогою мультиплікативного дискримінантного аналізу (MDA) Е. Альтмана, Р. Таффлера та Х. Тішоу, К. Беєрмана, Г. Ліса (див. табл. 5).

За п'ятифакторною моделлю Е. Альтмана враховано чинники вартості капіталу, чистого прибутку, зобов'язань та обсягів реалізації страхових компаній. Якщо Z до 1,8, то існує дуже висока імовірність банкрутства.

За моделлю Р. Ліса враховано чинники структури капіталу страхових компаній, структури їх пасивів та обсяги чистого прибутку. Якщо Z перевищує 0,037, то ймовірність банкрутства низька. Р. Таффлер і Х. Тішоу враховують у власній оціночній моделі співвідношення прибутку до зобов'язань, структури зобов'язань, співвідношення реалізації до загальних активів. Висока імовірність банкрутства за моделлю Р. Таффлера і Х. Тішоу визначається, якщо $Z < 0,3$.

У моделі Г. Спрінґейта враховуються чинники структури активів, прибутку та виручки відносно активів компаній. Якщо $Z < 0,862$, підприємства отримують оцінку В «крах В».

Згідно з універсальною дискримінантною функцією [15], компанії – є напівбанкрутами ($0 < Z < 1$ – компаніям загрожує банкрутство, якщо вони не здійнять санаційних заходів). Функція враховує чинники руху грошових коштів, прибутку, структури балансу, структуру виробничих запасів, обсягів реалізації та прибутку. Згідно з моделлю Дж. Фулмера [19], якщо $H < 0$, крах неминучий, модель враховує чинники нерозподіленого прибутку, структури балансу, оборотного капіталу та прибутковості.

Ці моделі оцінювання широко застосо-

вуються і у вітчизняних умовах, проте найбільш застосовуваними серед них в Україні є лише моделі Е. Альтмана та Г. Спрінґейта.

З метою оперативного визначення ступеня фінансової стійкості та оцінки страхових компаній у світі, як потенційних партнерів у ділових відносинах, широко застосовується порівняльна рейтингова комплексна експрес-оцінка. Провідними міжнародними рейтинговими агентствами у сфері страхування в наш час вважаються: Standard & Poor's, Moody's Investor Service, A.M. Best, Fitch IBCA, Moody's Investor Service та Weiss Research.

При визначенні рейтингу Standard & Poor's застосовується методика, заснована на обробці найрізноманітніших кількісних і якісних даних. Рейтингова методика припускає детальний аналіз таких чинників: ризику країни, галузеві ризику, конкурентоспроможність компанії, менеджмент і корпоративна стратегія, корпоративна система ризик-менеджменту, операційна ефективність, інвестиційна діяльність, достатність капіталу (зокрема достатність перестраховки і технічних резервів), ліквідність і фінансова гнучкість [10, с. 103].

Методика Fitch Ratings з рейтингування страхових компаній призначена для того, щоб дати уявлення про основні рейтингові чинники, які Fitch розглядає при рейтингуванні компаній цього сектора, а також їх боргових зобов'язань і зобов'язань перед страхувальниками. Під час аналізу страхових компаній Fitch спирається на такі основні чинники: галузева специфіка і операційне середовище; специфіка компанії і управління ризиками; фінансові показники; стратегія менеджменту і корпоративне управління; чинники власності, підтримки і групи [10, с. 103].

В Україні працюють власні вітчизняні рейтингові агентства. Особливо часто застосовують результати оцінки компанії РА «Експерт-Рейтинг». Суть методики полягає в оцінці поточного рівня платоспроможності страхової організації та всебічному аналізі можливостей покриття майбутніх зобов'язань, тобто її фінансової стійкості.

Хоча диференціація показників, які використовуються для характеристики

Оцінювання імовірності банкрутства за основними зарубіжними моделями *

Моделі й імовірності банкрутства	Моделі	Структура моделі
П'ятифакторна модель Е. Альтмана (1983 р.)	$Z = 0,717 * X_1 + 0,847 * X_2 + 3,107 * X_3 + 0,420 * X_4 + 0,998 * X_5$	X_1 – оборотні активи мінус зобов'язання до валюти балансу; X_2 – чистий прибуток до вартості активів; X_3 – прибуток до загальної вартості активів; X_4 – вартість акцій до поточних зобов'язань; X_5 – виручка до вартості активів
Модель Романа Ліса	$Z = 0,063 * x_1 + 0,092 * x_2 + 0,057 * x_3 + 0,001 * x_4$	X_1 – відношення оборотного капіталу до активів; X_2 – відношення прибутку до всіх активів; X_3 – відношення нерозподіленого прибутку до всіх активів; X_4 – відношення власного капіталу до позичкового капіталу.
Модель Таффлера і Тішоу	$Z = 0,53 * x_1 + 0,13 * x_2 + 0,18 * x_3 + 0,16 * x_4$	x_1 – співвідношення прибутку від реалізації і суми короткострокових зобов'язань підприємства; x_2 – співвідношення оборотних активів та суми всіх зобов'язань; x_3 – співвідношення короткострокових зобов'язань та суми всіх активів; x_4 – співвідношення суми продаж та суми всіх активів
Модель Спрінгейта	$Z = 1,03X_1 + 3,07X_2 + 0,66X_3 + 0,4X_4$	X_1 – оборотні активи до вартості активів; X_2 – прибуток до виплат до вартості активів; X_3 – прибуток до виплат до поточних зобов'язань; X_4 – виручка до загальної вартості активів.
Універсальна функція дискримінанта	$Z = 1,5 * X_1 + 0,08 * X_2 + 10 * X_3 + 5 * X_4 + 0,3 * X_5 + 0,1 * X_6$	X_1 – відношення грошового потоку до зобов'язань; X_2 – відношення валюти балансу до зобов'язань; X_3 – відношення прибутку до валюти балансу; X_4 – відношення прибутку до виручки від реалізації; X_5 – відношення запасів до виручки; X_6 – відношення виручки до валюти балансу.
Модель Фулмера	$Z = 5,528X_1 + 0,212X_2 + 0,073X_3 + 1,270X_4 - 0,120X_5 + 2,335X_6 + 0,575X_7 + 1,083X_8 + 0,894X_9 - 6,075$	X_1 – нерозподілений прибуток/баланс; X_2 – виручка/баланс; X_3 – прибуток до сплати податків/власний капітал; X_4 – грошовий потік/зобов'язання; X_5 – довгострокові зобов'язання/баланс; X_6 – короткострокові зобов'язання/ активи; X_7 – log (матеріальні активи); X_8 – оборотний капітал/ зобов'язання; X_9 – log (прибуток до оподаткування + проценти до сплати/виплачені відсотки).

* розроблено автором на основі [15]

фінансової стійкості страховика в Україні за відповідними групами та напрямками діяльності, має позитивне значення, проте все більшої актуальності набуває подальше вдосконалення існуючої системи оцінки шляхом : покращення стандартів розкриття інформації щодо всіх учасників фінансового ринку, зокрема і щодо страхових компаній; поступового зростання рейтингової культури на фінансовому ринку в цілому та застосування міжнародних рейтинг [11, с. 28].

У сучасних вітчизняних умовах нагально необхідно усунути наступні недоліки фінансової оцінки :

коєфіцієнти важливості у методиці попередження не завжди відображають ступінь значення даного показника, чотирибальна система оцінювання не завжди дозволяє адекватно оцінити в динаміці зміну фінансової стійкості і має бути удосконалена.

Аналізуючи діяльність страхових компаній, слід враховувати й інші, використовувані зарубіжною практикою показники, що характеризують фінансову стійкість, до яких належать: коєфіцієнт автономії (коєфіцієнт концентрації власного капіталу), фінансової залежності, фінансового ризику, маневре-

ності власного капіталу, структури покриття довгострокових, довгострокового залучення коштів, фінансової незалежності капіталізованих вкладень. Таким чином, для оптимізації ефективності фінансової стійкості страхових компаній, необхідним є визначення факторів, що впливають на фінансову стійкість страхових компаній.

Висновки

Системи оцінювання різних країн відрізняються за своєю структурою. У систему оцінювання, як правило, долучаються показники ліквідності активів, доходності, платоспроможності, ліквідності, обсягу капіталу та активів. В Україні структура показників фінансової стійкості складається із показника дебіторської заборгованості; ліквідності активів; ризику страхування; зворотнього показника платоспроможності; показника доходності; показника змін у капіталі; показника змін у сумі чистих премій; показника незалежності від перестраховування; показника доходності інвестицій.

В умовах необхідності застосування моделей зарубіжного досвіду, потрібні зміни щодо адаптації до міжнародних стандартів фінансової звітності для порівняння фінансової стійкості вітчизняних і зарубіжних компаній, щодо забезпечення публічності та прозорості результатів фінансової та рейтингової оцінки, необхідним є напрацювання узагальненої рейтингової оціночної системи показників фінансової стійкості страхових компаній, підвищення ступеня контролю за етапністю фінансової оцінки страхових компаній, врегулювання законодавчих вимог щодо сфери перестраховування.

Література

1. Директива 2009/138/ЄС Solvency II Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/746.html>. – Назва з екрану.

2. Європейські стандарти платоспроможності страхових компаній (Solvency I та Solvency 2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ufin.com.ua/analit_mat/sdu/015.htm. – Назва з екрану.

3. Клепікова О. А. Розробка моделей оцінки економічної спроможності страхової компанії з використанням сучасних технологій імітаційного моделювання / О. А. Клепікова // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2013. – Вип. 2(1). – С. 32-39.

4. Лопата О. О. Система оцінки фінансової стійкості страхової компанії [Текст] / О. О. Лопата, Н. О. Кобилиця, Л. Л. Лялька // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України : зб. наук. техн. пр. Львів : НЛТУ України, 2009. – Вип. 19.5. – С. 191–196.

5. Методика оценки финансовой устойчивости и платежеспособности Страховой компании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [file:///E:/UPLOAD/metodika%20\(3\).pdf](file:///E:/UPLOAD/metodika%20(3).pdf). – Назва з екрану.

6. Опешко Н.С. Вплив положень Solvency II на розвиток національного ринку страхових послуг / Н. С. Опешко // Розвиток ринків фінансових послуг в умовах глобалізації: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (29 листопада 2012 р.). – Х.: ХНЕУ, ТО Ексклюзив, 2012. – С. 85-87.

7. Показники оцінки фінансового стану страховика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.virtual.ks.ua/essays-term-papers-and-diplomas/6982-performance-evaluation-of-the-financial-condition-of-the-insurer.html>. – Назва з екрану.

8. Про затвердження Рекомендацій щодо аналізу діяльності страховиків : Розпорядження Державної Комісії регулювання ринків фінансових послуг від 17.03.2005 р. № 3755 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://expert-rating.com/data/upload/PI-ratings/rk_gosfinuslug_3755_strah.pdf. – Назва з екрану.

9. Сорокіна Л.В. Аналіз підходів оцінки фінансової стійкості страховиків / Л. В. Сорокіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ea.dgtu.donetsk.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/5527/1/%D0%A1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%9B_%D0%92.pdf. – Назва з екрану.

10. Ткаченко Н. В. Особливості діяльності рейтингових агентств в галузі стра-

АНОТАЦІЯ

У науковій статті наведено основні методи оцінки фінансової стійкості страхових компаній, враховуючи досвід країн : США, Канади, Європи та Росії. Проаналізовано ключові комплексні показники оцінки фінансової стійкості страхових компаній. Узагальнено дискримінантні факторні моделі оцінювання імовірності банкрутства страхових компаній на основі зарубіжного досвіду. Наведено особливості оцінювання фінансової стійкості страхових компаній на основі досліджень світових рейтингових агентств.

SUMMARY

In the scientific article the basic methodology for assessing the financial stability of insurance companies, taking into account the experience of countries : USA, Canada, Europe and Russia. Analyzed key comprehensive performance evaluation of financial stability of insurance companies. Generally discriminant factor model estimates the probability of bankruptcy of insurance companies on the basis of foreign experience. The peculiarities of assessing the financial stability of insurance companies based on the research of international rating agencies.

хування / Н. В. Ткаченко // Вісник Української академії банківської справи. – 2009. – № 2(27). – С. 103–108.

11. Турбина К. Е. Зарубежный опыт государственного регулирования банкротства страховщиков / К. Е. Турбина // Страховое право. – 2007. – №. 3. – С. 27–39.

12. Barth M. Risk-Based Insurance Solvency Regulation in the U.S., Presented at World Bank Contractual Savings Conference Supervisory and Regulatory Issues in Private Pensions and Life Insurance / M. Barth. – November, 2003. – 115 p.

13. Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25

November 2009 on the taking up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II) (recast) // Official Journal of the European Union (OJEU). – 17.12.2009. – L 335. – P.1-155.

14. QIS5 Technical Specifications [Електронний ресурс] / CEIOPS 5.07.2012. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/internal_market/insurance/docs/solvency/qis5/201007/technical_specifications_en.pdf. – Назва з екрану.

15. The Early Warning Test Ratios for General Insurers World Bank Distance Learning Washington, DC April 9, 2001. – 23 p.

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ І ПІДРОЗДІЛІВ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗБІЙНИХ НАПАДІВ НА ІНКАСАТОРІВ

ЯГОЛЬНИК Олег Михайлович - здобувач Донецького юридичного інституту МВС України

УДК 343.98

Основним учасником, який скеровує процес досудового слідства про розбійні напади на інкасаторів, є слідчий. Однак, аналіз матеріалів кримінальних проваджень досліджуваної категорії свідчить про те, що такий процесуальний суб'єкт взаємодіє зі спеціальними підрозділами Національної поліції України за процесуальними та непроцесуальними формами. У статті розкрито форми та напрями взаємодії слідчого з іншими підрозділами Національної поліції у розслідуванні розбійних нападів на інкасаторів. Автором на основі нормативно-правового регулювання, надано поняття, визначено зміст та форми такої взаємодії.

Ключові слова: взаємодія; слідчий; підрозділи особливого призначення, Національна поліція України, насильницькі злочини.

Сучасний стан криміногенної ситуації в Україні характеризується значним зростанням нападів на інкасаторів. Такі розбійні напади вчиняються злочинцями із використанням вогнепальної зброї, заволодінням значними сумами грошових коштів і транспортними засобами, з наявністю загиблих. При цьому потерпають від нападів як інкасатори, так і сторонні особи, які випадково опинилися на місці події. Нині такі випадки набули широкого резонансу.

Взаємодія в широкому розумінні – це філософська категорія, що відображає хід та наслідки впливу різних об'єктів один на одного, взаємозв'язки між різними об'єктами, характеристику форм людської діяльності й пізнан-

ня, їх взаємну обумовленість, а також породження одним об'єктом іншого [1, с. 190].

Теорія кримінального процесу розглядає взаємодію як форму зв'язку елементів системи кримінального судочинства, за допомогою якої вони, взаємодоповнюючи один одного, створюють умови для успішного її функціонування [2, с. 500]. Нерідко взаємодію ототожнюють із функцією управління, спрямованою на перетворення системи індивідуальної на спільну, узгоджену за місцем, часом і метою діяльності, а також як процес обміну інформацією [2, с. 16].

Як зазначає В. П. Шибіко, взаємодія виникає там, де відповідні суб'єкти мають спільні завдання, є самостійними, не підпорядковані один одному, застосовують різні форми та методи роботи, раціональне поєднання яких повинно забезпечити успіх розслідування загалом [3, с. 218–219].

Власне термін «взаємодія» в чинному КПК України не вживається, проте він застосовується в інших законах України, зокрема «Про оперативно-розшукову діяльність» [4, п. 5 ст. 7], «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [5, р. V], відомчих (міжвідомчих) інструкціях та наказах МВС України [6; 7]. У Законі України «Про Національну поліцію» (ст. 5) закріплено, що у процесі своєї діяльності поліція взаємодіє з органами правопорядку та іншими органами державної влади, а також органами місцевого самоврядування відповідно до закону та інших нормативно-правових актів [8].

Поняття «взаємодія» слід відрізнити від суміжних, близьких за значенням, категорій, зокрема: «узгоджені дії», «координація», «сприяння», «виконання доручень і вказівок», «надання допомоги» та інших, зміст яких роз'яснюють відповідні правові норми [9, с. 15]. Термін «координація» (від лат. «со» – спільно і «ordinatio» – упорядкування), взаємозв'язок, погодження, приведення у відповідність) означає одну з основних управлінських функцій, зміст якої полягає в упорядкуванні взаємозв'язків і взаємодії між учасниками процесу управління з метою узгодження дій та об'єднання зусиль на вирішення поставлених завдань [10, с. 139]. Відмежовуючи взаємодію від координації, слід зазначити, що остання містить у собі елемент підкорення (підпорядкування) волі координуючого органу системи, що направляє окрему діяльність на виконання загальних завдань, поставлених перед виконавцями.

Прикладом координації є діяльність прокурора, пов'язана зі здійсненням нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство [11]. Практиці відомі й інші форми координації, зокрема постійно діючі координаційні наради з питань взаємодії оперативних та інших підрозділів як на рівні одного відомства, так і на міжвідомчому рівні, які з певною періодичністю обговорюють питання організаційного характеру, готують проекти нормативно-правових та розпорядчих документів, узагальнюють позитивний досвід тощо.

Під час досудового розслідування злочинів більшість слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій проводяться особисто слідчим або ж за його ініціативою (п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України передбачає повноваження прокурора в необхідних випадках особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії в порядку, передбаченому КПК України) [12].

Відповідно до Положення про підрозділи поліції особливого призначення, затвердженого наказом МВС України від 4 грудня 2017 року № 987 [13], такі підрозділи призначені для безпосереднього проведення спеціальних поліцейських операцій із при-

пинення злочинів, пов'язаних з високим ступенем суспільної небезпеки та вчиненням збройного опору, а також для здійснення відповідно до компетенції заходів у сфері протидії злочинності, що пов'язані з підвищеною загрозою для життя і здоров'я поліцейських та потребують від поліцейських високого рівня фізичної і професійної підготовленості, уміння впевнено діяти в екстремальних умовах (п. 7).

Відповідно до своїх функціональних повноважень підрозділи виконують такі завдання: запобігання, виявлення та припинення адміністративних і кримінальних правопорушень; забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів; забезпечення безпеки взятих під захист осіб, членів їх сімей, охорона адміністративних, державних будівель та інших об'єктів на підставах та в порядку, визначених законодавством України; беруть участь в антитерористичних операціях, що проводяться відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [13].

Головними завданнями зазначених підрозділів в межах теми дослідження є: вживання заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях та під час проведення масових заходів; забезпечення безпеки взятих під захист осіб, членів їх сімей, охорону адміністративних, державних будівель та інших об'єктів на підставах та в порядку, визначених законодавством України; участь у боротьбі з тероризмом, забезпечення ефективного використання сил і засобів під час проведення антитерористичних операцій; вживання заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення адміністративного, кримінального правопорушення; доставлення затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення та ін. [13]

У свою чергу відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» [8] на одним

із основних повноважень поліції є вжиття заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях (п. 10 ст. 23 Закону). Таким чином публічне місце – частини будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, в тому числі під'їзди, а також вулиця, площі, підземні переходи, стадіони, вокзали, аеропорти тощо.

Взаємодія, що заснована на законах і підзаконних нормативно-правових актах не підлеглих один одному органів з організації й узгодження цілей, місця й часу спільних дій, з розподілом компетенції, функцій, повноважень, прав та обов'язків, належить до елементів організації розслідування кримінальних правопорушень, яка також містить такі складові: аналіз ситуації, планування, визначення та розстановку сил (підготовка й навчання виконавців), контроль і надання допомоги, матеріально-технічне й фінансове забезпечення, оцінку результатів роботи й, за необхідності, унесення корективів. Унаслідок взаємодії слідчих і підрозділів особливого призначення досягається об'єднання сил і засобів сторін для розв'язання різних завдань, які стоять перед правоохоронними органами України. Взаємодія – це ділова співпраця [10, с. 140]. Під взаємодією підрозділів особливого призначення і слідчих потрібно розуміти узгоджену та скоординовану спільну їхню діяльність, засновану на законі і підзаконних актах і спрямовану на розв'язання завдань із забезпечення належного правопорядку.

Порівняльний аналіз представлених у літературі визначень дає змогу виокремити ознаки, що характеризують таку взаємодію, зокрема: організаційна самостійність суб'єктів взаємодії; спільна діяльність суб'єктів взаємодії, узгоджена за метою, місцем і часом; поєднання сил, засобів і методів із метою швидкого й повного виявлення та розслідування насильницьких злочинів, а також виконання завдань кримінального провадження.

Наділення слідчого правом самостійно проводити негласні слідчі (розшукові) дії (п. 2 ч. 2 ст. 40 КПК України) є цілком виправданим. Слідчий, орієнтуючись у матеріалах досудового розслідування, які зібрав самостійно (або брав у цьому участь), чіткіше усвідомлює мету проведення ним у майбутньому негласних слідчих (розшукових) дій, їх спрямування, а також необхідні заходи з пошуку та закріплення доказів, які можуть бути отримані за їх результатами. Проте з огляду на досвід першого року реалізації нового КПК України та скоригованого оперативного-розшукового законодавства, виникає багато питань методологічного та організаційно-тактичного характеру щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій за ініціативою слідчого або його безпосередньою участю.

Якщо проаналізувати практику розслідування насильницьких злочинів, то проведення слідчим негласних слідчих (розшукових) дій (при значному збільшенні навантаження на слідчих, відсутності в них практичних навичок організації й безпосереднього проведення одночасно гласних і негласних слідчих (розшукових) дій), у 78 % кримінальних проваджень зводиться до внесення інформації про кримінальні правопорушення до ЄРДР та проведення слідчих (розшукових) дій.

У свою чергу, показник тяжких злочинів та злочинів середньої тяжкості у 2015–2017 рр. збільшився до 177855 (+15%) та 236792 (+10%) відповідно, а кількість виявлених у зазначений період організованих груп та злочинних організацій зменшилася на 33%, закінчених провадженням кримінальних правопорушень – на 27%. Негативною також є динаміка і щодо викритих угруповань з корумпованими (– 66%), міжрегіональними (– 50%) і транскордонними (– 50%) зв'язками. З усіх клопотань про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, які були подані до судів за рішенням слідчих Національної поліції у 2017 році (загалом 55,6 тис), понад половини стосувались установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (21,3 тис. або 38,3%), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (13,9 тис. або 25,1%), а також

аудіо- та відеоконтролю особи (6,4 тис. або 11,5 %), що пояснюється винятковою їх важливістю для розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів [14; 15].

Значущість проблеми взаємодії в кримінальних провадженнях щодо розбійних нападів на інкасаторів підтверджують одержані нами дані вивчення матеріалів кримінальних проваджень, у 78% яких не встановлено особу, яка вчинила злочин, злочини не розкриті насамперед через відсутність належної взаємодії слідчого та підрозділів особливого призначення на початковому етапі розслідування.

З урахуванням думки опитаних слідчих та працівників підрозділів особливого призначення розслідування розбійних нападів на інкасаторів, у яких жодній особі не повідомлено про підозру, потребує удосконалення такої форми взаємодії як проведення співробітниками підрозділів особливого призначення за дорученням дій, спрямованих на виявлення або встановлення осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, нових епізодів злочинної діяльності, встановлення місця реалізації майна та коштів, одержаних злочинним шляхом (85%).

Фактично такі підрозділи вирішують одні і ті самі завдання щодо протидії злочинності, тільки прийоми, способи і засоби розв'язання загальних завдань значно відрізняються. Тому ці види діяльності зосереджені в різних підрозділах і службах органів МВС України, що зумовлює необхідність злагодженої спільної роботи при вирішенні конкретних практичних завдань, здійснення тісної взаємодії для досягнення поставленої мети. У такому визначенні можна виділити два основних елементи: по-перше, діяльність між підрозділами повинна бути тільки узгодженою. Слідчі й підрозділи особливого призначення, виконуючи кожний свої функції, на основі виробленої узгодженості доповнюють діяльність один одного, створюють визначені взаємні умови для розв'язання конкретних завдань, що стоять перед ними. По-друге, процесуальні дії слідчого та участь в них підрозділів особливого призначення здійснюються з дотриманням положень процесуального закону, тобто мається на увазі

КПК України [12], а інші заходи на основі Положення про підрозділи поліції особливого призначення [13], що регулює цю діяльність. У діях слідчого та працівника підрозділу особливого призначення в жодному разі не можуть бути допустимими шантаж, залякування, катування, провокація, застосування жорстоких методів й інші подібні прийоми відносно підслідних та інших осіб, оскільки це може негативно вплинути на хід їхньої спільної діяльності.

Центральне місце в організації розкриття та розслідування злочинів у кримінальному провадженні займає саме слідчий, який здійснює процесуальні й координуючі функції взаємодії. Це безпосередньо визначено його процесуальним статутом. Зміст такої взаємодії визначається насамперед її метою. В одному випадку метою може бути одержання необхідної інформації щодо виявлення та припинення насильницького злочину, способів його формування, закономірностей функціонування; у другому – пошук і виявлення документальних джерел учинення кримінальних правопорушень, слідів злочину; у третьому – успішне проведення затримання членів організованої групи, терористичної організації; у четвертому – гарантування безпеки свідкам, іншим учасникам процесу під час досудового слідства тощо.

Таким чином взаємодія слідчого та підрозділів особливого призначення під час виявлення та розслідування насильницьких злочинів, що вчиняються у публічних місцях – це спільна узгоджена діяльність слідчого та працівників підрозділів особливого призначення, керівників відповідних підрозділів тощо, спрямована на виявлення та припинення насильницьких кримінальних правопорушень, проведенні спеціальних операцій пов'язаних з високим ступенем суспільної небезпеки та вчиненням збройного опору, забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, яка ґрунтується на оптимальному поєднанні засобів, що застосовуються цими суб'єктами відповідно до положень КПК України, інших законодавчих та відомчих (міжвідомчих) підзаконних актів.

Підрозділи особливого призначення під час виконання покладених на них завдань та функцій у межах компетенції взаємодіють з органами і підрозділами Національної поліції, Національною гвардією України, органами правопорядку, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також з громадськими формуваннями з охорони публічного порядку та державного кордону і населенням відповідно до законодавства України.

Самостійність слідчого та підрозділів особливого призначення впливає з відсутності адміністративної підпорядкованості один одному. У процесі взаємодії вони застосовують на свій розсуд ті чи інші властиві їм засоби та методи. Взаємодія не може будуватися на суперництві, в основу її має бути покладено незалежність кожного з органів, що є суб'єктами співробітництва. Діючи в межах своєї компетенції, і слідчий, і працівники підрозділів особливого призначення несуть сувору персональну відповідальність за належне виконання покладених на них законом та підзаконними актами обов'язків [12; 13].

Водночас слідчий – ключова ланка та відповідає за кінцевий результат – усебічне, повне та об'єктивне розслідування злочину та приймаючи у справі рішення про притягнення чи не притягнення особи як обвинуваченого, обрання запобіжного заходу, направлення кримінального провадження з обвинувальним актом до суду або закриття чи зупинення кримінального провадження з певних, визначених законом, підстав, повинен брати на себе функцію взаємодії, що організовує, спрямовує та визначає її напрями й межі, виступає гарантом законності спільних дій.

Однак, зазначене не повинне виключати взаємної відповідальності слідчого та підрозділів особливого призначення за розслідування кожного злочину. Таким чином, взаємодія викликає необхідність ділової допомоги та співпраці впродовж досудового розслідування, та є однією з найважливіших форм їх організації діяльності. Чітке розуміння цих положень має важливе значення для суворого дотримання законності при взаємодії слідчих з підрозділами особливо-

го призначення і для правильного розмежування їх компетенції та повноважень.

Розбіжності правової природи правових дій зумовлюють і різні результати діяльності. Якщо слідчий отримує докази у кримінальному провадженні, що є підставою для прийняття процесуальних рішень, то підрозділи особливого призначення допомагають встановлювати осіб причетних до вчинення кримінальних правопорушень, виявляють і припиняють кримінальні правопорушення, а також збирають відомості, які можуть стати доказами лише після їх перевірки та закріплення процесуальними засобами у встановленому кримінально процесуальним законодавством, тому успіх взаємодії полягає в оптимальному їх поєднанні, тобто в основі правильної взаємодії лежить поєднання процесуальних методів з можливостями підрозділів особливого призначення протягом усього процесу розслідування до прийняття кінцевого рішення у кримінальному провадженні.

Забезпечення оптимальної взаємодії слідчих та підрозділів особливого призначення при вирішенні спільного завдання – швидкого та повного розслідування насильницьких злочинів у публічних місцях є одним з визначальних факторів активізації боротьби зі злочинністю та підвищення якості досудового слідства. Тому слідчі та підрозділи особливого призначення повинні будувати свою роботу з постійною спрямованістю на налагодження ділових контактів та чіткої взаємодії між. Така взаємодія має ґрунтуватися на засадах творчого співробітництва, взаємної допомоги та погодження дій з виявлення та припинення кримінальних правопорушень.

Таким чином, під взаємодією слідчих і підрозділів особливого призначення під час розслідування розбійних нападів на інкасаторів слід розуміти передбачену чинним законодавством та угоджену за часом, місцем і послідовністю проведення систему певних взаємодоповнюючих дій, направлених на реалізацію його повноважень у цій сфері з використанням можливостей спеціальних підрозділів Національної поліції, які не є оперативними.

Література

1. Большой энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. 2-е изд. М.: Большая рос. энцикл. СПб.: Норинт, 1998. 1456 с.
2. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. 5-те вид., доп. і перероб. Київ: А.С.К., 2007. 848 с.
3. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Загальні положення попереднього розслідування: монографія. Київ: Либідь, 1999. 534 с.
4. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. *Верховна Рада України*. URL: zakon.rada.gov.ua/go/2135-12
5. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон від 30 черв. 1993 р. № 3341-12. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>.
6. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07. лип. 2017 № 575. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>
7. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України: наказ МВС України від 06 лип. 2017 р. № 570. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17>
8. Про Національну поліцію: Закон від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
9. Цимбал Г. П. Взаємодія як умова забезпечення виявлення і розслідування податкових злочинів: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Ірпінь, 2005. 20 с.
10. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. Київ: НАВСУ, 1999. 702 с.
11. Про прокуратуру: Закон від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13 квіт. 2012 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
13. Положення про підрозділи поліції особливого призначення: наказ МВС України від 4 груд. 2017 р. № 987. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1565-17>
14. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>;
15. Довідка про злочини, учинені в Україні за 2013–2017 рр.: службовий документ / Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України. Київ, 2017. 124 с.

Взаємодія слідчих і підрозділів особливого призначення під час розслідування розбійних нападів на інкасаторів

Основним учасником, який скеровує процес досудового слідства про розбійні напади на інкасаторів, є слідчий. Однак, аналіз матеріалів кримінальних проваджень досліджуваної категорії свідчить про те, що такий процесуальний суб'єкт взаємодіє зі спеціальними підрозділами Національної поліції України за процесуальними та непроцесуальними формами. У статті розкрито форми та напрями взаємодії слідчого з іншими підрозділами Національної поліції у розслідуванні розбійних нападів на інкасаторів. Автором на основі нормативно-правового регулювання, надано поняття, визначено зміст та форми такої взаємодії.

Самостійність слідчого та підрозділів особливого призначення впливає з відсутності адміністративної підпорядкованості один одному. У процесі взаємодії вони застосовують на свій розсуд ті чи інші властиві їм засоби та методи. Взаємодія не може будуватися на суперництві, в основу її має бути покладено незалежність кожного з органів,

що є суб'єктами співробітництва. Діючи в межах своєї компетенції, і слідчий, і працівники підрозділів особливого призначення несуть сувору персональну відповідальність за належне виконання покладених на них законом та підзаконними актами обов'язків.

Забезпечення оптимальної взаємодії слідчих та підрозділів особливого призначення при вирішенні спільного завдання – швидкого та повного розслідування насильницьких злочинів у публічних місцях є одним з визначальних факторів активізації боротьби зі злочинністю та підвищення якості досудового слідства. Тому слідчі та підрозділи особливого призначення повинні будувати свою роботу з постійною спрямованістю на налагодження ділових контактів та чіткої взаємодії між. Така взаємодія має ґрунтуватись на засадах творчого співробітництва, взаємної допомоги та погодження дій з виявлення та припинення кримінальних правопорушень.

Під взаємодією слідчих і підрозділів особливого призначення під час розслідування розбійних нападів на інкасаторів слід розуміти передбачену чинним законодавством та угоджену за часом, місцем і послідовністю проведення систему певних взаємодоповнюючих дій, направлених на реалізацію його повноважень у цій сфері з використанням можливостей спеціальних підрозділів Національної поліції, які не є оперативними.

Ключові слова: взаємодія; слідчий; підрозділи особливого призначення, Національна поліція України, насильницькі злочини.

Interaction of investigators and special units during the investigation of robberies of collectors

The investigator is the main participant in directing the pre-trial investigation into the robberies of collectors. However, the analysis of the materials of criminal proceedings of the studied category shows that such a procedural entity interacts with special units of the Nation-

al Police of Ukraine in procedural and non-procedural forms. The article reveals the forms and directions of the investigator's interaction with other units of the National Police in the investigation of robberies of collectors. The author, on the basis of legal regulation, provides the concept, defines the content and forms of such interaction.

The independence of the investigator and special units stems from the lack of administrative subordination to each other. In the process of interaction, they use at their discretion certain means and methods inherent in them. Interaction cannot be based on rivalry, it must be based on the independence of each of the bodies that are the subjects of cooperation. Acting within their competence, both the investigator and the staff of the special purpose units shall bear strict personal responsibility for the proper performance of their duties under the law and by-laws.

Ensuring optimal cooperation between investigators and special units in solving a common task - a rapid and complete investigation of violent crimes in public places is one of the determining factors in intensifying the fight against crime and improving the quality of pre-trial investigation. Therefore, investigators and special units should build their work with a constant focus on establishing business contacts and clear interaction between. Such interaction should be based on the principles of creative cooperation, mutual assistance and coordination of actions to identify and stop criminal offenses.

The interaction of investigators and special units in the investigation of robberies of collectors should be understood as provided by current legislation and agreed on the time, place and sequence of certain complementary actions aimed at exercising its powers in this area using the capabilities of special units of the National Police. are not operational.

Keywords: interaction; investigator; special purpose units, the National Police of Ukraine, violent crimes.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЗАКОННИХ ВИМОГ ПОСАДОВИХ ОСІБ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ

ЯРМОЛЕНКО Олександр Сергійович - здобувач Донецького юридичного інституту МВС України

УДК 351.086

Стаття присвячена дослідженню зарубіжного досвіду встановлення адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог посадових осіб податкових органів. Проаналізовано чинне законодавство у сфері протидії невиконання законних вимог посадових осіб податкових органів певних країн – представників різних правових систем, виокремлено їх позитивний досвід для протидії вчинення подібних складів правопорушень в Україні. Особлива увага приділена розгляду поглядів науковців щодо аналізу зарубіжного законодавства у сфері встановлення адміністративної відповідальності у сфері діяльності органів публічної адміністрації.

При вивченні досвіду зарубіжного законодавства щодо регулювання адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог посадових осіб органів ДПС автором встановлено, що подібні норми існують лише у законодавстві пострадянських країн.

На основі проведеного аналізу запропоновано внесення до податкового законодавства України окремих положень, якими б регулювалися особливості застосування посадовими особами податкових органів права на отримання інформації, а також визначався би конкретний перелік джерел походження інформації, суб'єктів надання такої інформації. Зокрема, перелік третіх осіб, що можуть надавати інформацію про платників податків та відповідальність за її несанкціоноване використання і поширення.

Ключові слова: зарубіжний досвід, адміністративна відповідальність, податкові органи, невиконання законних вимог.

Актуальність

Наявність в Україні адміністративних порушень законодавства щодо невиконання керівниками та іншими посадовими особами підприємств, установ, організацій, включаючи установи Національного банку України, комерційні банки та інші фінансово-кредитні установи, законних вимог посадових осіб податкових органів, свідчить про недостатню ефективність адміністративної відповідальності, яка є чинною на сьогодні. У зв'язку з цим запозичення зарубіжного досвіду нормативного врегулювання тих чи інших суспільних відносин, а також імплементація відповідних норм у національне законодавство України є одним із пріоритетних напрямів подальшого вдосконалення чинного законодавства нашої держави, у тому числі адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог посадових осіб податкових органів України.

Стан дослідження

Дослідженням зарубіжного досвіду щодо встановлення адміністративної відповідальності за вчинення певних видів правопорушень займалися такі науковці, як В.Б. Авер'янов, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, О.М. Бандурка, І.С. Грищенко, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.І. Остапенко, Ю.В. Оніщик, С.Г. Стеценко тощо однак є потреба більш детального дослідження зарубіжного досвіду встановлення адміністративної відповідальності саме за невиконання за-

конних вимог посадових осіб податкових органів.

Метою статті є всебічне дослідження зарубіжного досвіду встановлення адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог посадових осіб податкових органів.

Розглядаючи досвід зарубіжного законодавства щодо регулювання адміністративної відповідальності, необхідно зазначити, що на сьогодні у вітчизняній юридичній літературі надзвичайно мало достатньої інформації про розвиток адміністративного деліктного права у зарубіжних країнах, що безперечно, ускладнює процес реформування інституту адміністративної відповідальності в українському законодавстві та правовій науці. У цьому ми погоджуємося із автором одного з ґрунтовних порівняльно-правових досліджень у сфері адміністративного права [1, с. 8].

Сучасне адміністративне право країн континентальної системи являє собою сукупність правових норм, що регламентують організацію системи державного управління, їхні взаємини, внутрішню структуру й правовий статус [2, с. 15].

Слід зазначити, що адміністративному праву майже кожної зарубіжної держави притаманна своя специфіка і особливості, що обумовлено, перш за все, особливостями історичного розвитку. Розглянемо такі особливості адміністративного права на прикладі Республіки Франція.

Видатний французький фахівець з питань адміністративного права Ж. Ведель зазначає, що адміністративним правом є сукупність правових норм, які регулюють діяльність адміністрації, включаючи адміністративну юстицію [3, с. 5].

Сферою дії адміністративного права, наприклад, Франції є сфера організації і діяльності адміністративних установ та їх посадових осіб. Дуже важливе значення ця галузь приділяє питанням реалізації інституту відповідальності державних службовців за перевищення влади, заподіяний нею збиток, інші незаконні дії [4, с. 11].

Тобто велика увага в адміністративному праві Франції приділяється адміністративній відповідальності посадових осіб.

Е. В. Талапіна вважає, що сутністю адміністративного права Франції є регулювання організації та функціонування публічних служб, порядок їх відносин з приватними особами. Автор акцентує, що публічна служба - це не орган або організація, це „обов'язкова” діяльність, продиктована загальним інтересом (матеріальна, фінансова, культурна) [5, с. 136].

На думку А. М. Козиріна, змістом адміністративного права Франції є регулювання організації та діяльності адміністративних органів. Стимулом належного виконання обов'язків посадових осіб адміністративних органів є застосування інституту майнової відповідальності [2, с. 3-4].

У французькому праві як адміністративна санкція розглядається будь-який адміністративний акт, який приймається та спрямований на притягнення до відповідальності за невиконання зобов'язань, що впливають з публічного інтересу і встановлені адміністративним органом [6, с. 260-264].

Французьке адміністративне право характеризується широким підходом до поняття адміністративних санкцій. Під їх поняття підпадають і дисциплінарні стягнення та стягнення у відносинах професійного самоврядування. Вже на початку ХХ століття відомий французький вчений Леон Дюгі зазначає факт „відвойовування” адміністративним правом у цивільного великої кількості сфер. Внаслідок цього наразі адміністративними (публічними) визнаються будь-які відносини, в яких бере участь суб'єкт адміністративного права [1, с. 39].

Перш, ніж розглянути досвід зарубіжного законодавства щодо регулювання адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог посадових осіб органів ДПС, доцільно, на нашу думку, зробити порівняльний аналіз у сфері повноважень, які є підставою для пред'явлення законних вимог посадовими особами податкових органів у зарубіжних державах.

Насамперед зазначимо, що при дослідженні особливостей правового регулювання діяльності податкових служб у зарубіжних державах, ми з'ясували, що в більшості країн існує окремий нормативно-правовий акт, який визначає структуру, основні за-

вдання, права, обов'язки податкових органів та посадових осіб, а також врегулює інші організаційні питання, пов'язані із забезпеченням виконання основних функцій таких органів.

У деяких країнах таким нормативним актом є Податковий кодекс, що закріплює основні права та обов'язки податкових органів. Наприклад, Податковий кодекс Республіки Молдови, Податковий кодекс Російської Федерації, Податковий кодекс Республіки Білорусь, Податковий кодекс Республіки Казахстан, Податковий кодекс Німеччини тощо.

Якщо порівнювати ті норми, що визначають правовий статус посадових (службових) осіб податкових органів центрального України та зарубіжних країн, то можна констатувати, що в цілому вони схожі, особливо це стосується країн СНД. Відмінності при порівнянні були виявлені щодо деталізації фіксування у законодавстві окремих прав посадових (службових) осіб. Як приклад можна навести порівняльний аналіз норм про надання документів та інформації податковим органам, пов'язаних з нарахуванням та сплатою податків, а також, ті що вказують на порушення податкового законодавства.

Наприклад, п.п 1.1 ст. 81 Податкового кодексу Республіки Білорусь закріплює право податкових органів „отримувати від платника (іншої зобов'язаної особи) необхідні для нарахування і сплати податків, зборів (мита) документи (їх копії), іншу інформацію, що стосується діяльності та майна платника (іншої зобов'язаної особи)” [7].

Пункт 1 ст. 31 Податкового кодексу Російської Федерації визначає право „вимагати відповідно до законодавства про податки і збори від платника податків, платника збору або податкового агента документи за формами, встановленими державними органами та органами місцевого самоврядування, що є підставами для обчислення і сплати (утримання та перерахування) податків, зборів, а також документи, що підтверджують правильність обчислення і своєчасність сплати (утримання та перерахування) податків, зборів” [8].

В деяких країнах до переліку основних прав податкових органів включається право на отримання інформації. У багатьох країнах це право може стосуватися як третіх сторін, так і самого платника податків, за умови наявності ділових зв'язків між ними [9].

Наприклад, у Франції право на отримання інформації визначається як право адміністрації ознайомитися та у випадку необхідності скопіювати документи, що зберігаються в третіх осіб. Дані, отримані в такому випадку можуть бути використані для нарахування податків та перевірки інших дій фізичної чи юридичної особи або третьої сторони цих осіб [10, с. 12-13].

Використання цієї процедури як засобу, що дозволяє отримати вагомі докази участі у правопорушеннях з'явилося нещодавно. Його реалізація є набагато ширшою у застосуванні, ніж право здійснювати перевірку, і менш формалізоване. У межах даного права слід виділяти первинно створену інформацію, тобто відомості, що формуються на базі безпосередньо одержаних даних про події і явища.

Характерним прикладом первинної інформації є отримані органами податкової служби даних податкової звітності згідно поданих платниками податків декларацій та розрахунків. Крім того, має місце вторинна інформація (аналітичні висновки), яку одержують у результаті обробки сукупності первинної інформації. Наприклад, дані про порушення податкового законодавства, отримані при проведенні камеральних перевірок поданої платниками податків звітності [11].

Практика застосування права податкових органів у зарубіжних країнах щодо одержання інформації є різноманітною, зокрема в деяких країнах воно широко використовується (Сполучені Штати Америки, Франція, Канада), а в інших не розмежується від права на проведення перевірок (Ірландія).

Практику застосування права податкових органів у зарубіжних країнах [10, с. 12] щодо одержання податкової інформації можна коротко викласти в табл. 1.

Держава	Право на отримання інформації (зв'язку)
Німеччина	Практика щодо одержання інформації не передбачена спеціальними документами.
Канада	Право одержання інформації існує, як по відношенню до платників податків, так і щодо третіх сторін
Іспанія	Право одержання інформації не є предметом правової регламентації, але адміністрація має право на його реалізацію.
Сполучені Штати Америки	Широка сфера застосування права на одержання інформації як до платників податків, так і до третіх сторін без обмеження.
Франція	Право одержання інформації досить широко використовується і стосується як платників, так і третіх сторін.
Ірландія	Не існує чіткого розмежування між правом на отримання інформації і правом на перевірки. Право перевіряти бухгалтерські документи і згода платника є спільними для обох процедур. Його можна розглядати як загальний контроль, що здійснюється без дозволу вищих податкових органів.
Італія	Передбачено право адміністрації зібрати у третіх осіб інформацію про платників податків. Це право здійснюється шляхом запиту.
Японія	Право одержання інформації здійснюється по відношенню до боржників і оформляється в письмовому вигляді.
Нідерланди	Право одержання інформації досить широко використовується і стосується як платників, так і третіх сторін
Великобританія	Право одержання інформації обмежено. Воно можливе по відношенню до третіх сторін, але без здійснення примусу.
Швеція	Можливість отримання будь-якої необхідної інформації у платника - боржника. Право на отримання інформації від третьої сторони можливе лише у вигляді вимоги та у письмовій формі.

На основі даного аналізу можна запропонувати внесення до податкового законодавства України окремих положень, якими б регулювалися особливості застосування посадовими особами податкових органів права на отримання інформації, а також визначався би конкретний перелік джерел походження інформації, суб'єктів надання такої інформації. Зокрема, перелік третіх осіб, що можуть надавати інформацію про платників податків та відповідальність за її несанкціоноване використання і поширення.

При вивченні досвіду зарубіжного законодавства щодо регулювання адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог посадових осіб органів ДПС нам вдалося знайти подібні норми лише у законодавстві пострадянських країн [12-16]. Хоча законодавством окремих держав встановлено за невиконання законних вимог посадових та службових осіб податко-

вих органів не адміністративну, а так звану фінансову відповідальність. Адже відповідні санкції містяться не в Кодексі про адміністративні правопорушення, а в Податковому кодексі.

Література

1. Адміністративне деліктне законодавство: Зарубіжний досвід та пропозиції реформування в Україні / автор-упорядник О. А. Банчук. - К. : Книги для бізнесу, 2007. -917 с.
2. Административное право зарубежных стран. Под ред. Козырина А.Н. М.: Спарк, 1996. - 229 с.
3. Ведель Ж. Административное право Франции. Москва : «Прогресс», 1973. 512 с.
4. Административное право зарубежных стран ... Штатаминой. - М.: Спарк, 2003. - 462 с.
5. Талапина Э.В. Административное право Франции сегодня // Ежегодник срав-

нительного правоведения 2004 год. - М.: Норма, 2005. - С. 136-151.

6. Rougevin-Baville M. M. La sanction en matiere administrative dans le droite Fransais // Les sanctions en matiere administrative. De administrative sancties/ - 3e colloque du 19 au 21 octobre 1972 a Bruxelles, Association des Conseils d'Etat et des juridictions administrativesupremes de l'Union europeenne/ -304p.

7. Налоговый кодекс Республики Беларусь. URL: <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=hk0200166>.

8. Налоговый кодекс Российской Федерации. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_19671/83f5f8397c7d637f4dab0ad0f35774df388924b2/.

9. Tax administration in OECD and selected Non-OECD countries: Comparative information series 2006 // OECD, Center for tax policy and administration. — Paris, 2007. — 130 p.

10. Лопез К. Полномочия финансовых служб Западной Европы в сфере налогового контроля и прав налогоплательщиков: сравнительный анализ / К. Лопез // Право и экономика. - 2006. -№ 5 (6). - С. 12-13.

11. Стасюк С. В. Сутність об'єкта інформаційно - правових відносин у податковій сфері України: теоретико - правовий аспект Серія: ПРАВО. Випуск № 1 (5). 2009. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Pravo/2009841/29.pdf>.

12. Налоговый кодекс Республики Молдова. URL: <http://www.taxpravo.ru/law/98690/view>.

13. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30.01.2001 №2 155-11 // Ведомости Парламента Республики Казахстан. - 2001. - № 5-6. - Ст. 24.

14. Кодекс Республики Кыргызстан об административной ответственности. URL: <http://www.medialawca.org/document/-5361>.

SUMMARY

The article is devoted to the study of foreign experience in establishing administrative liability for failure to comply with the legal requirements of officials of tax authorities. The current legislation in the field of counteracting non-compliance with legal requirements of officials of tax authorities of certain countries - representatives of different legal systems, their positive experience for counteracting the commission of such offenses in Ukraine is highlighted. Particular attention is paid to the views of scholars on the analysis of foreign legislation in the field of establishing administrative liability in the field of public administration.

When studying the experience of foreign legislation on the regulation of administrative responsibility for failure to comply with the legal requirements of STS officials, the author found that such rules exist only in the legislation of post-Soviet countries.

Based on the analysis, it is proposed to introduce certain provisions into the tax legislation of Ukraine that would govern the particularities of application by tax officials of the right to receive information, as well as determine a specific list of sources of information, subjects of such information. In particular, a list of third parties that may provide information about taxpayers and liability for its unauthorized use and distribution.

Key words: foreign experience, administrative responsibility, tax authorities, non-compliance with legal requirements.

15. Кодекс Республики Таджикистан об административных правонарушениях. URL: parlament.tj/ru/images/stories/2008/administrativniy_kodeks.doc.

16. Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности от 22 сентября 1994 года // Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан. - 1995. -№ 3.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРАВА НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЕКСПЕРТНО- КРИМІНАЛІСТИЧНИХ УСТАНОВ МВС УКРАЇНИ

ЗАЯЦЬ Роман Ярославович - кандидат юридичних наук, доцент Львівського університету бізнесу та права

<https://orcid.org/0000-0002-4726-6362>

**JEL Classification: K 19
SECTION "LAW": Право.**

В статті, на основі аналізу наукових поглядів, представлено авторське визначення поняття прав науково-дослідницьких експертно-криміналістических установ МВС України. Зазначено, що права зазначених суб'єктів представляють собою визнані та гарантовані діючим законодавством, суб'єктивні можливості, якими вони можуть скористатися, в межах визначених законодавством, з метою реалізації свого функціонального призначення та захисту своїх законних інтересів.

Ключові слова: правовий статус, права, науково-дослідні експертно-криміналістичні установи МВС України.

Постановка проблеми

На сьогоднішній день, в умовах реформування органів внутрішніх справ України, законодавець приділяє велику увагу удосконаленню діяльності науково-дослідних установ експертно-криміналістических установ МВС України, що є цілком логічним кроком враховуючи особливості діяльності останніх. Втім, удосконалення діяльності вказаних установ є неможливим без перегляду питань їх адміністративно-правового статусу під яким зазвичай розуміють це положення зазначених установ у механізмі держави та системі управлінських відносин, визначене чинними нормами адміністративного права шляхом закріплення за даними суб'єктами певного кола і змісту прав, обов'язків та інших юридично значущих властивостей і характеристик. Значення правового статусу

полягає у тому, що він виступає тією категорією, яка відображає комплекс основних аспектів організації та діяльності досліджуваних установ. Одним із ключових елементів правового статусу науково-дослідних експертно-криміналістических установ МВС України є їх права.

Стан дослідження

Окремі проблемні аспекти правового статусу науково-дослідних експертно-криміналістических установ МВС України у своїх наукових працях розглядали: В.К. Бабаєва, С.С. Алексєєв, В.В. Копейчиков, О.В. Малько, О.Ф. Скакун, М.І. Матузов, В.Б. Авер`янов, І.П. Голосніченко, С.Г. Стеценко, Ю.П. Битяк, Д. М. Павлов, В.В. Голосніченко, С. В. Ківалов, В. В. Макаручак та багато інших. Втім, незважаючи на чималу кількість наукових пошуків, вченими недостатньо уваги було приділено такому важливому елементу адміністративно-правового статусу науково-дослідних експертно-криміналістических установ МВС України, як права.

Саме тому метою статті є: надати визначення поняттю «права науково-дослідних експертно-криміналістических установ МВС України»

Виклад основного матеріалу

З метою визначення ролі, кола та змісту прав досліджуваних установ, слід з'ясувати, що слід розуміти під правами, яка сутність

даного поняття. На сторінках юридичної літератури висловлюється ціла низка точок зору щодо визначення категорії «право», що обумовлено, перш за все, наявністю декількох підходів (природно-правовий, позитивістський, соціологічний, психологічний, історичний, марксистський тощо) до праворозуміння. Праворозуміння (розуміння права) – це судження про сутність і призначення права, що склалося в людській свідомості і відображене в його понятті [1, с.221]. Розмірковуючи про концепції праворозуміння слід погодитися із думкою О.Ф. Скакун, що кожна з них орієнтується на одну провідну ідею і не визнає інших. Між тим право не зводиться лише до норми, не існує у формі абстрактного (природного) закону, не «розчиняється» у правових відносинах та в юридично значущих діях правозастосувача тощо. Правом є й те, й друге, і третє [1, с.221]. Дослідниця цілком справедливо наголошує на тому, що право – складний, багатовимірний, багатоаспектний феномен: в ньому виявляються духовна сутність людини (внутрішній генезис права), і соціальне середовище, і влада (її авторитет), породжена цим середовищем (зовнішній генезис права) тощо. А тому, враховуючи вище викладене, серед різних концепцій (типів) праворозуміння слід віддати перевагу інтегральній, яка виникає на основі діалогу всіх шкіл і течій у сучасному правознавстві, як західних, так і східних. Ця концепція полягає не в механічному поєднанні суперечливих позицій, а у синтезуванні теоретично значущих моментів, опрацьованих конкуруючими науковими теоріями, виходом на новий рівень їх узагальнення. Такими моментами, що становлять ядро праворозуміння, є правова ідея чи правосвідомість (теорія природного права), норма права (нормативістська/позитивістська теорія права), правовідносини (соціологічна теорія права). Інтегральна концепція праворозуміння дає можливість пізнати сутність права в єдності і диференціації усіх його проявів і взаємозв'язків [1, с.223]. Звідси О. Ф. Скакун пропонує розуміти «право» як систему правових принципів і норм (правил поведінки), сформованих у суспільстві і визнаних його більшістю як справедлива міра свободи і рівності, закри-

плених (установлених чи санкціонованих) і забезпечуваних державою в якості регуляторів суспільних відносин з метою узгодження (компромісу) індивідуальних, соціально-групових і суспільних інтересів [1, с.227]. А. Ю. Олійник вважає, що право – це система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених або санкціонованих державою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що тісно між собою зв'язані та регулюють суспільні відносини між людьми в інтересах певної частини (більшої чи меншої) населення в соціально неоднорідному суспільстві. М. В. Кравчук пропонує розуміти право як це систему загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих, встановлених або санкціонованих державою норм (правил поведінки), які виражають волю домінуючої частини населення соціально неоднорідного суспільства, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин і спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також до загально-соціальних потреб і охороняються державою [2].

В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова тлумачать право як систему наявних у даному суспільстві правових доктрин і цінностей та сформована на цій основі система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою. Характерною особливістю права, відмічають вони, є забезпечення його додержання примусовою силою держави. Виконуючи роль знаряддя державного управління і будучи формою реалізації державної політики, право водночас є принциповим показником становища особи в суспільстві й державі та у зв'язку з цим визначальним критерієм оцінки рівня демократії даної держави. Право зумовлює утворення і функціонування особливої форми суспільної свідомості – правосвідомості [3, с.215]. З точки зору, яку висловлює К. Г. Волинка право – це загальнообов'язкова формально виражена система регулювання суспільних відносин, встановлена і забезпечена державою, обумовлена рівнем розвитку суспільства. Визначення права як системи регулювання суспільних відносин (а не лише як системи

правових норм) , наголошує правник, підкреслює загальнорегулятивну природу не лише норм, а й правових принципів, природних прав людини, не обмежується виключно самими нормами [4,с.97]. В. В. Копейчиков та А. М. Колодій наголошують, що як загальносоціальне явище право характеризується певною свободою й обґрунтованістю поведінки людей, тобто відповідними можливостями суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, мають бути загальними й рівними для всіх однойменних суб'єктів. З таких позицій існують: права людини; права об'єднань, груп, верств; права нації, народу; права людства. Юридичне право – це свобода та обґрунтованість поведінки людей, що задекларована державою відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права. Правознавці акцентують увагу на тому, що твердження про те, що право відірване від держави, спричинило виникнення різноманітних концепцій праворозуміння: природного права, позитивного права, права реалістичного, психологічного тощо [5, с.110]. Деякі дослідники вважають, що під правом слід розуміти систему загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки, які забезпечуються силою держави, що виражають волю економічно і політично пануючого класу, нації чи іншої соціальної групи, визнаних більшістю населення як регулятор суспільних відносин [6, с.205]. З позиції Г. А. Борисова право – це система нормативних настанов, які формуються або санкціонуються державою, обумовлених природою людини і суспільства, що виражають баланс інтересів соціальних верств і груп населення, що визначають міру свободи громадян та інших суб'єктів соціальних зв'язків, що регулюють суспільні відносини в напрямку подолання соціальної напруги, на досягнення рівноваги і благополуччя, забезпечених потенційною примусовою силою державного примусу [7, с.142].

Незважаючи на відсутність єдиного підходу до визначення поняття та сутності права, можемо говорити про те, що більшість дослідників веде мову про право у двох аспектах, а саме: право як система норм, та право як сукупність можливостей. Тобто йдеться

про об'єктивне і суб'єктивне право. О. Ф. Скакун з цього приводу пише, що коли юристи говорять про юридичне право (система формально обов'язкових правил поведінки, санкціонованих і встановлених державою), враховують його подвійний смисл: право у суб'єктивному значенні (суб'єктивне право) і право в об'єктивному значенні (об'єктивне право). При цьому об'єктивне право (право в об'єктивному значенні) – це система абстрактних правових норм, що містяться в усіх формальних джерелах права (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, судових прецедентах, правових звичаях та ін.), стосуються персонально не визначеного кола суб'єктів. Усі норми права в сукупності становлять об'єктивне право і забезпечуються державою як регулятори суспільних відносин. Термін «об'єктивне» означає, що норми права не залежать від індивідуального інтересу (волі) і свідомості суб'єкта права (окрім «автора» цих норм) [1, с.225]. Водночас, наголошує дослідниця, норми об'єктивного права не можуть бути здійсненими без суб'єктивного права. Немає норми об'єктивного права без адресатів – суб'єктів, яких вона стосується. Саме із системи норм, що закріплюють суб'єктивні права, складається об'єктивне право. Суб'єктивне юридичне право (право у суб'єктивному значенні) – це індивідуалізоване право, яким визначається вид і міра можливої поведінки суб'єкта права, що забезпечується, охороняється і захищається відповідними державними органами. Термін «суб'єктивне» означає, що правами і свободами, закріпленими в нормативно-правових актах, суб'єкт за своїм розсудом може скористатися (тобто перевести їх у площину правовідносин) чи не скористатися усе залежить від його волі (інтересу) і свідомості [1, с.225]. О. Ф. Скакун підкреслює, що для того, щоб здійснити свої права і свободи, суб'єкт зазвичай має бути визнаним державою юридично правоздатним і дієздатним, тобто стати носієм суб'єктивного юридичного права. Суб'єктивне право деталізує і конкретизує норми об'єктивного права стосовно конкретного суб'єкта, який опинився у конкретній життєвій ситуації [1, с.225]. В. В. Копейчиков наголошує, що

юридичне (позитивне) має об'єктивний та суб'єктивний боки. Об'єктивне право слід розуміти як систему всіх правових приписів, що установлені (санкціоновані), охороняються, захищаються державою, мають загальнообов'язковий характер. А суб'єктивне – це певні можливості, міра свободи, що належить суб'єкту, який сам вирішує, користуватися ними чи ні [8, с.110-111]. В. К. Бабаєв щодо суб'єктивного права пише, що – це право, яке належить суб'єкту правовідносин, тобто особі уповноваженій. У суб'єктивному праві завжди укладений якийсь інтерес уповноваженої особи – матеріальний, сімейний, політичний або інший. У цьому для неї цінність суб'єктивного права. Суб'єктивне право – це поведінка можлива, тобто її реалізація цілком залежить від розсуду уповноваженої особи, її волі і бажання. Однак рамки можливої поведінки, а отже, і рамки реалізованого інтересу чітко окреслені нормами об'єктивного права. Саме тому для характеристики суб'єктивного права вживається слово «міра» – міра можливої поведінки. Суб'єктивне право справедливо зв'язується зі свободою. Це міра свободи [9, с.423]. За І. М. Погребним характеризує об'єктивне право являє собою систему формально-визначених, загальнообов'язкових норм, які виходять від держави встановлюються або санкціонуються, забезпечуються у своїй реалізації достатнім рівнем правосвідомості та можливістю застосування заходів державного впливу аж до прямого примусу; висловлюють спільну та індивідуальну волю більшої частини населення країни і є загальним нормативним регулятором суспільних відносин [10, с.20]. Що ж до суб'єктивного аспекту права, то, зазначає правник, його змістом є забезпечена законом можливість, що належить певному суб'єкту права (якійсь конкретній особі) [10, с.21]. В. М. Кириченко та О. М. Куракін зазначають, що об'єктивне право – це система діючих у державі загальнообов'язкових, формально визначених норм права, втілених у різних джерелах права і незалежних від індивідуальної свідомості суб'єкта права. Суб'єктивне право – це закріплена правовими засобами можливість конкретного суб'єкта здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб'єктів та звертати-

ся до держави за захистом порушених прав [11, с.93]. М. І. Матузов та О. В. Малько, провівши дослідження феномену права, дійшли висновку, що під правом в об'єктивному сенсі розуміється система юридичних норм, виражених (об'єктивувати) у відповідних нормативних актах держави (конституціях, законах, указах, кодексах), що не залежать від кожного окремого індивіда; а під правом в суб'єктивному сенсі розуміється система наявних прав і свобод суб'єктів, їх конкретні правомочності, що впливають із зазначених вище актів чи належні їм від народження і залежать в певних межах від їх волі і свідомості, особливо в процесі використання. Науковці наголошують, що поняття права в об'єктивному і суб'єктивному сенсі вкрай необхідні в юридичній науці і практиці, вони покликані виконувати важливі операційні, аналітичні, пізнавальні, прикладні та соціально-регулятивні функції [12, с.74].

Отже, враховую наукові позиції вище згаданих, а також інших дослідників з приводу розмежування юридичного права на об'єктивне і суб'єктивне, що дані категорії мають самостійний характер, оскільки позначають різні аспекти правової реальності, однак повністю відмежовувати їх одне від одного не можна, оскільки суть і соціальна цінність вказаних проявів права тісно пов'язані між собою. В. М. Кириченко та О. М. Куракін зазначають, що застосування права до кожного конкретного випадку супроводжується переходом від об'єктивного до суб'єктивного права. Тобто, доки норма права є загальною і поширюється на усі випадки конкретної сфери життєдіяльності, вона є об'єктивною. Коли ж ця правова норма стосується конкретної ситуації і реалізується в поведінці суб'єкта, то вона стає суб'єктивною. Об'єктивне і суб'єктивне право тісно взаємозв'язані. Суб'єктивне право є похідним від об'єктивного, виникає на його підґрунті та у його межах. На підставі об'єктивного права здобуваються суб'єктивні права та виникають правовідносини [11, с.93]. Схожу точку зору висловлює й О.Ф. Скакун, яка акцентує увагу на тому, що суб'єктивне право походить від об'єктивного виникає на його підґрунті та у його межах [13, с.209]. На думку дослідниці

об'єктивне право певною мірою відображає «статичну» юридичної форми, а суб'єктивне – «динаміку», оскільки безпосередньо пов'язане з людською діяльністю. В історичній послідовності не об'єктивне право пере-дує суб'єктивному, а навпаки, суб'єктивне – об'єктивному. З одного боку, людина, вступаючи в суспільне життя, вже стикається з «готовими» юридичними нормами, які виникли чи визнані до неї і незалежно від неї (об'єктивне право). Але, з іншого боку, людина від народження є носієм невідчужуваних природних прав. Тому саме її природні суб'єктивні права перебувають у підвалинах об'єктивного права. Визнання природних прав людини і закріплення їх у приписах нормативно-правових актів як міжнародних стандартів є тією абстрактною правовою формою, моделлю, що слугує мостом між соціальним і правовим світом [1, с.225-226]. Науковець зауважує: «Поки норма права є загальною і поширюється на усі випадки конкретної сфери життя та діяльності людини, вона є об'єктивною. Коли норма права стосується певної ситуації і здійснюється в конкретній поведінці суб'єкта, вона є суб'єктивною. ... Об'єктивне право складається з норм, що виражені в законі, норм, що «говорять» про суб'єктивні права взагалі – безвідносно до конкретного суб'єкта. ... Наділяючи громадян суб'єктивним юридичним правом, держава нібито то відкриває доступ до здійснення основних, невідчужуваних прав людини, даних йому від народження, від природи» [13, с.209].

Висновок

З урахуванням вище розглянутого, можемо говорити про те, що права науково-дослідних експертно-криміналістичних установ МВС України являють собою їх, визнані і гарантовані діючим законодавством, суб'єктивні можливості, якими вони можуть скористатися, у межах визначених законодавством, з метою реалізації свого функціонального призначення та захисту своїх законних інтересів. Можемо з упевненістю констатувати, що права є одним із ключових елементів адміністративно-правового статусу науково-дослідних експертно-криміналістичних установ МВС України, оскільки саме

вони вказують на ті суб'єктивні можливості, якими можуть скористатися дані суб'єкти адміністративного права і правовідносин.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – 2-ге видання. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
2. Правознавство. Навчальний посібник. В.І. Кунченко-Харченко, В.Г. Печерський, Ю.Ю. Трубін – Київ: Кондор, 2011, 474 с. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://pidruchniki.com/19530610/pravo/ponyattya_oznaki_prava
3. Юридичні терміни. Тлумачний словник/ В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид., стереотипне.– К.: Либідь, 2004. – 320 с.
4. Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с. – Бібліогр.: с. 229-232
5. Правознавство: підручник для студ. вищих навч. закладів / ред.: В. В. Коpecьчикoв, А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 752 с.
6. Чепурнова Н.М., Серєгин А.В. ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА: Учебное пособие. – М.: ЕАОИ, 2007. – 465 с.
7. Борисов Г. А. Теория государства и права : учебник / Г. А. Борисов. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 292 с.
8. Правознавство. Підручник // За редакцією В. В. Коpecьчикoвa , А. М. Колодія, Київ «Юрінком Інтер», 2006,- с. 749
9. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – М.:Юристь, 2003. – 592 с.
10. Погребной И.М.Теория права: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – Харьков: Государственное специализированное издательство «Основа», 2003. – 128 с.
11. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права: модульний курс: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
12. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебное пособие. – М: Юристь, 2004. – 512 с.
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

АНОТАЦІЯ

У статті, на основі аналізу наукових поглядів, надано авторське визначення поняття прав науково-дослідних експертно-криміналістичних установ МВС України. Наголошено, що права вказаних суб'єктів являють собою визнані і гарантовані діючим законодавством, суб'єктивні можливості, якими вони можуть скористатися, у межах визначених законодавством, з метою реалізації свого функціонального призначення та захисту своїх законних інтересів

The problem of defining the concept of the right of scientific-research expert-forensic institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

In the article, on the basis of the analysis of scientific views, an author's definition of the concept of the rights of scientific-research expert-forensic institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is provided. It is emphasized that the rights of the indicated subjects are recognized and guaranteed by the current legislation, subjective possibilities which they can use within the limits defined by the legislation in order to realize their functional purpose and protect their legitimate interests.

The legislator pays great attention to improving the activities of research institutions of the expert-forensic institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which is quite a logical step taking into account the peculiarity of the latter's activities. However, the improvement of the activities of these institutions is impossible without reviewing the issues of their administrative and legal status, which is usually understood as the provision of these institutions in the mechanism of the state and the system of managerial relations, determined by the current norms of administrative law by consolidating, according to the data subjects, a certain circle and the content of rights, obligations and other legally significant properties and characteristics.

That is why the purpose of the article is to: define the notion "rights of research and expert-forensic institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine"

We can confidently state that rights are one of the key elements of the administrative and legal status of research and expert-forensic institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, because they indicate the subjective possibilities that can be used by the data of the subjects of administrative law and legal relations.

Keywords: *legal status, rights, scientific-research expert-forensic institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.*

Науково-практичний журнал

**ЄВРОПЕЙСЬКІ
ПЕРСПЕКТИВИ**

**EUROPEAN
PERSPECTIVES**

№ 3, 2015

Головний редактор
Кузнецов Євген Валерійович

Здано до набору 17.06.2014 р.
Підписано до друку 23.06.2014 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 21,39
Тираж 1200. Зам. № 611

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7,
тел./факс 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76